

ЖИТТЕПИСИ

РЕМБРАНДТ

Тойн
де Фріс

Серія:

ЖИТТЄПИСИ

ТОЙН ДЕ ФРІС

РЕМБРАНДТ

THEUN DE VRIES

REMBRANDT

ТОЙН ДЕ ФРІС

РЕМБРАНДТ

З нідерландської переклав
Ярослав Довгополий

ВИДАВНИЦТВО
ЖУПАНСЬКОГО

Київ
2010

ББК 84.4НІД
Ф88

Роман відомого нідерландського письменника Тойна де Фріса стоїть у ряду кращих біографічних творів, присвячених висвітленню життя і творчості однієї з найпомітніших постатей світового малярства — геніальному голландському художникові XVII ст. Рембрандту. Трагічна доля цього великого митця і людини привертала увагу багатьох письменників світу, дослідників і критиків.

Українською мовою видається вперше.

Художнє оформлення
Оксани Баратинської

Перекладено за виданням:
Theun de Vries. Rembrandt. Amsterdam,
Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1982.

Deze publicatie verscheen met financiële steun van het
Nederlandse Literair Productie-en Vertalingenfonds

Книга видана за підтримки
Фонду видання і перекладу нідерландської
літератури

ISBN 978-966-2355-09-3

© Theun de Vries, Em. Querido's
Uitgeverij B.V., 1982.

© Видавництво Жупанського;
Я. Довгополий, переклад;
О. Баратинська, художнє
оформлення, 2010.

ПЕРЕДМОВА

Коли під час чергової зустрічі я оповістив пані Марію Флаар, заступницю директора Фонду видання і перекладу нідерландської літератури, що українське видавництво має намір опублікувати переклад роману Тойна де Фріса «Рембрандт», вона дуже здивувалася, бо в Нідерландах ця книга востаннє перевидавалася 1982 року. Позаяк її ще не так-то легко було знайти ні в амстердамських бібліотеках, ні в антикварних крамничках, то до пошуків долучилася сама пані Флаар, після чого зусилля увінчались успіхом.

Слід зазначити, що твір Тойна де Фріса донедавна був єдиним нідерландським історичним романом про життя й творчість голландських художників узагалі. Досить дивно як для країни, де тільки в період між 1640 і 1659 роками представниками «малих голландців», як називають більшість живописців — сучасників Рембрандта, було написано близько 1,3 мільйона картин. Особливості живопису малих голландців зумовлені були історичним розвитком Нідерландів, а також кон'юктурою ринку. Картини призначалися не для палаців або храмів, їх могли хоч би за мішок картоплі придбати дядьки.

Це вже 2006 року вийшов другий історичний роман, який теж-таки опирається на творчість великого голландця. «Рембрандт — мій батько» — таку назву має твір Берта Наттера. Прикметним є те, що на творчості Рембрандта ґрунтується й опера «Міська варта» нідерландського композитора Гендріка Бадінґса (1907—1987), що він її написав 1942 року, — теж єдина в цьому музично-сценічному жанрі. Під цією назвою традиційно відома картина Рембрандта «Виступ стрілецької роти капітана Франса Баннінга Кока і лейтенанта Віллема фан Рейтенбурха», що її видатний майстер написав 1642 року.

Великий поціновувач творчости Рембрандта голландський поет, учений і композитор доби Ренесансу («золотого віку Нідерландів») Константейн Гойхенс, побачивши картину «Розкаяний Іуда повертає срібники» (1629), так охарактеризував творчість двадцятирічного тоді майстра: «Я кажу це навстоячки: ні в Протогена, ні Апеллеса із Колофона, ні в Паррасія нічого подібного не повстало, а якщо б вони й повернулися на землю, не повстане, не вдасться їм те, що вдалося цьому юнакові, голландцю, в якого ще не виросла борода: об'єднати в одній людській постаті особисті риси і зобразити їх самою вдачею своєю. Я вражений, коли говорю це. Слава Рембрандту!»

Роботу над книжкою «Рембрандт», початково задуманою лише як оповідання про життя і творчість видатного голландського художника, двадцятирічний тоді Тойн де Фріс розпочав весною 1927 року. За чотири роки зібраний і опрацьований ним матеріал виріс до обсягу роману, який побачив світ 1931 року. В книжці, що її одразу відзначили премією Товариства нідерландської літератури, відображені не лише скрутні роки життя Рембрандта, але виведено теж докладний життєпис його так рано померлого сина Тітуса. Втім, насамперед це дещо меланхолійно-ідилістичне сприймання історичної дійсності молодим автором, яке захоплює читача: строката панорама Амстердама XVII ст. та голландського ландшафту в усі пори року, на тлі яких розгортається життєва трагедія Рембрандта.

Переклади на чужоземні мови не змусили довго на себе чекати: роман переклали основними мовами світу. В 1956 р. у видавництві «Иностранная литература» вийшов друком переклад російською мовою, здійснений А. Кобецькою і І. Горкіною.

Поява російського перекладу нідерландського автора мала й ідеологічне підґрунтя: Тойн де Фріс був членом комуністичної партії Нідерландів з 1936 року, а в 1949—1963 рр. — головою товариства «Нідерланди — СРСР». Попри це він 1963 року перекладає нідерландською мовою повість Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича». 1971 року де Фріс пориває з комуністичною партією.

З іншого боку, ті самі ідеологічні мотиви спричинилися до того, що шанси для книжок Тойна де Фріса на післявоєнному західноєвропейському книжковому ринку були більш ніж несприятливими. Але сьогодні його роман «Рембрандт» знову читають. Так, у видавництві «Deutsche Taschenbuch Verlag» нещодавно вийшло четверте його перевидання німецькою мовою. Різноманітні виставки картин Рембрандта тільки підвищують інтерес до роману нідерландського автора.

Чим відрізняється запропонований читачеві український переклад від російського? По-перше, обсягом, бо український переклад зроблено з останнього одинадцятого видання 1982 року, текст якого автор дещо переробив порівняно з попередніми виданнями.

Зіставний аналіз російськомовного перекладу показав, що перекладачі неправильно передали назву твору Альбрехта Дюрера, що її Тойн де Фріс вживає в романі німецькою мовою: «Rasenstück» — «картина Дюрера «На лужайке» (стор. 176). Йдеться однак про славетну акварель Дюрера «Великий шмат дернини» (1503), повна назва якої так і звучить німецькою «Das grosse Rasenstück».

Ще одне непорозуміння пов'язане з перекладом назви групового портрета, відомого з «Большой Советской Энциклопедии» як «Синдики» (1662). Зображених на портреті осіб московські перекладачі назвали «старшинами-скупщиками» (ст. 178). А українські дослідники творчості Рембрандта ведуть у своїх статтях мову про «старійшин цеху сукнарів». Проте на відомому полотні маляр зобразив п'ятьох присяжних браківників (нід. архаїзм — *staalmeesters*) амстердамської Гільдії сукна, які сидять за столом у капелюхах. У тюрбетеєчці за ними стоїть слуга. Перед наглядачами за якістю розкрита очевидно книга бухгалтерського обліку. Якість і колір (темно-блакитного і чорного) сукна браківники звіряли із взірцями. По-нідерландському такий контрольний клапоть сукна називається *staal*, звідки й виводиться назва *staalmeesters*. Тойн де Фріс називає їх в романі сучасним словом «*keurmeesters*» (інспектори). Портрет замовлений був Палатою Якості (нід. архаїзм — *staalhof*), яка знаходилась в

Амстердамі на вулиці Якости (нід. *staalstraat*). Так що оригінальну назву картини «*Staalmeesters*» слід було би перекласти просто як «Присяжні браківники». До речі буде сказано, що слово «брак» запозичене з нідерландської в Петровську епоху, в якій із цієї мови російською запозичено було понад тисячу слів та виразів. Голландське «*braken*» — «ламати», «розбивати», набуло потім значення «неякісний товар».

Окрім того, особливість українського перекладу полягає у врахуванні прагматичного фактору для досягнення перекладацької адекватності. Обумовлено це відмінностями в сприйнятті українцями мовних одиниць носіїв нідерландської мови і культури, асиметрії їх фонових знань. Йдеться про так звані реалії. Прикладом тут можуть послужити *klompen* — кломпени, що їх російською традиційно перекладали як «дерев'яні башмаки». На відміну від інших культур, які теж знали подібний вид взуття, голландці до цього часу не зраджують своїм звичаям і традиціям, надаючи перевагу (навіть у зимовий період) цим зручним і практичним дерев'яним черевикам, демонстративно нехтуючи модельним.

Не можна тут при обговоренні реалій і обійти неточність, допущену при перекладі статусу голландського натураліста Яна Сваммердама (1637 — 1680), про якого син Рембрандта в романі стверджує, що в 1655 р. той був «*kandidaat in geneeskunde*». Російською мовою передають це наступним чином: «в 1655 году он всего только кандидат медицинских наук» (стр. 212), ніби йдеться про вчену ступінь. Сваммердам закінчив лейденський університет 1663 р., а дисертацію на тему дихання тварин він захистив 1667 р. Так що в тексті малося на увазі, що Сваммердам на той час був всього-на-всього кандидатом у лікарі, хоч ніколи перед тим і пізніше лікарем не працював. Тож перекладачі цілком необґрунтовано присвоїли Яну Сваммердаму вчений ступінь «кандидата наук», що вона до того ж, починаючи щойно з 1934 року, затверджувалася Вищою атестаційною комісією в Москві і визнавалася тільки в СРСР.

І ще однією особливістю цього перекладу є долучений Покажчик імен, який розрахований на читача, якому приглянулася історія життя славетного голландця.

А закінчити хочеться словами видатного фламандського автора Еміля Фергарена (Emile Verhaeren, 1855—1916), прізвище якого романізовано деякими авторами на Верхарн, оскільки той переважно писав по-французькому: «Всі, хто останнім часом писали про Рембрандта, міряли його аршином своєї точної, поміркованої, вченої критики. Вони намагалися розібрати його життя рік за роком, радість за радістю, нещастя за нещастям. І ось тепер ми знаємо всі подробиці його біографії, цікавимося його манією колекціонувати, його сімейною доброчесністю, його батьківськими турботами, його незмінними захопленнями, його банкрутством, його смертю. До нас дійшов опис його майна і документи стосовно опіки над сином, і завдяки цьому критики могли проникнути в життя великої людини, неначе його бухгалтери. Їхні кропіткі дослідження накинулись на славу і гучний розголос Рембрандта неначе рій мурашок. Його оголили — не без поваги, правда, але з нещадним зацікавленням. Сьогодні він схожий на того оголеного катованого Христа біля колони, що він його рисував, як подекують, думаючи про своїх кредиторів. Він міг, рисуючи його, думати про своїх майбутніх критиків».

*Ярослав Довгополий
Амстердам, Дім Перекладача,
серпень 2008.*

Моїй дружині

КНИГА ПЕРША

I

1650 рік...

Неспокійний і скрутний рік для Нідерландів. Тривожний і сумний рік у домі Рембрандта.

Навесні з'явилася вона, ця недуга. Довго і непомітно підкрадалася до нього — і наздогнала. Спочатку він намагався чинити опір. Шалено накинувся на роботу, принужуючи свої пензлі, в надії, що самозабуття творчості його пройме. Він натягнув свої найбільші полотна, що їх годі було обхопити навіть витягнутими руками. Найсміливіші замисли, на які будь-коли відважувався, мають тепер втілитися у форму; що вищий політ, то вдаліше творіння. Та щойно він береться за малювання, як творче видіння поминає його; боязко опускається рука, і він не знаходить у собі самому нічого, крім безпомічної порожнечі.

Нині, літом, усе в ньому німує. Він усівся напроти знятого із рами полотна, на якому проведе дві чи три лінії деревним вугіллям, у нього немає ні мети, ні думок, він пригнічений і самотній. Інколи, після багатьох годин не легких роздумів, він допитливо вдивляється в дзеркало, яке висить на рівні його голови, і відсахується злякано від вигляду власного обличчя: воно пооране зморшками, змарніле. А очі — очі згасли, потьмарились; під сивими дугами брів він бачить дві темні западини. Чаклун у ньому помер. Він забув чарівне слово. Рембрандт відвертається від дзеркала.

Удень він зачинається в майстерні і нікого туди не впускає, навіть малого Тітуса. Учні¹ бачать його тільки за столом, під час їжі. Вони спочатку ремствують, а потім перестають на нього зважати. Ван Гоохстратен безцеремонно повертається до Дордрехта, брати Фабріціуси починають працювати самостійно, а вчитель ніби не бачить це. Тиша і гнітючість панують у спорожнілих кімнатах дому Рембрандта. Гендрік'є, нова економка, не насмілюється більше співати; Тітус вибігає на вулицю, якщо йому забagnetься затіяти якусь галасливу гру. Дивно і химерно згасають ці дні одне за одним.

Він відмовляється приймати друзів, навіть Франтцена, цього давнього й щирого радника, навіть Сехерса, котрего він так любить. Ні бачити, ні чути нікого не хоче. Хто може йому допомогти? Він не виходить навіть погуляти, хіба тільки під вечір, та й то все рідше й рідше, ледь не тулячись попід стінами будинків. Він вибирає тихі бічні набережні каналів і провулки, куди мало хто наважиться заглянути. Його лякає кожна зустріч з людьми, передусім з гендьярами, що промишляють картинами: вони, ці лицеміри, будуть, звичайно, прискіпливо розпитувати у нього про його найновіші роботи. Проте він надто добре знає, що за його спиною вони знижують плечима, а у винарні Аарта ван дер Неера, де збирається богема, гудять його останні картини.

Удома, за обіднім столом, він удає холоднокровного й упевненого в собі, щоб спокійно, як годиться, прочитати розділ із Святого Письма і проказати молитву. Згодом, повернувшись до лункої тиші своєї майстерні, він з гіркотою зізнається собі, що все це — облуда перед лицем Всевишнього, і він уникає допитливого погляду темних дитячих очей Тітуса.

Надворі віє палючий літній вітер. Він приносить з собою в місто запахи сіна і солонуватої води. У вузьких по-нурих міських садах цвітуть соняшники і добувають сво-

¹ Нідерландські дослідники вважають, що упродовж свого творчого життя Рембрандт мав близько сорока учнів.

го короткого віку змарнілі квіти шипшини. Олов'яно-сині хмари затагують ночами небо над містом. Тоді Рембрандта сон не бере, він лежить, вдивляючись у лиховісну темряву, яку коли-не-коли пронизує спалах блискавки; він зітхає і крутиться у ліжку і придрімує щойно перед світанком.

Інколи в ньому оживають спогади...

Амстердам. Багато років тому. Той самий дім.

Тільки поруч із ним Саскія, молода і сяюча. Палкі і ніжні любовні ночі, дні, осяяні умлінням творчістю. Він неприборкано пише, без утоми гравірує — всесильний, усвідомлюючи кохання Саскії і велике щастя їх молодого шлюбу. На нього зайшла мода, звідусіль надходили замовлення. Але завжди, хай би що він робив, йому кортіло малювати лише її одну: купці і лікарі дожидалися замовлених ними групових портретів або сцен на біблійні теми, — його кохання передусім! Часом, коли Саскія поралася, він міг тихцем підкрастися і через напіввідчинені двері спостерігати за нею захопленим поглядом, а потім швидко і безпомилково закарбувати її образ на першому-ліпшому аркуші паперу або на срібній чи мідній пластинці; для нього було справжньою насолодою показувати їй пізніше, де і коли він її заскочив. Її здивування і її радість поривали його. Проте найбільше йому подобалося несподівано заставати Саскію в її тихій кімнатці; тоді він брав її на руки і вона, пустотливо пручаючись і сміючись від несподіванки, міцно пригорталася до його грудей. Він ніс її в залиту сонцем майстерню і садовив поруч з собою в самісіньке пасмо проміння, в якому витанцьовували золоті пилінки. Залишившись з нею наодинці, він жадібними пальцями торкався її тіла, розстібав їй сукню і дивився на Саскію таким зухвалим поглядом, що вона бентежилася і шарілася, проте відповідала йому усмішкою. Він гаряче і п'яно цілував її там, де гладку, єдвабну шкіру більше не покривав одяг, потім квапливо приносив купу блискучих тканин: парчу, єдваб, шарудливий зефір золотистих, темно-синіх, сма-

рагдових і пурпурових тонів. Управною рукою загортав її в ці шовкові тканини, аж поки ставала вона перед ним якоюсь заморською і звабливою у незвичній своїй красі, терпляче очікуючи з лагідною усмішкою на обличчі.

Тоді Рембрандт сміявся у відповідь, гордо і радісно. І все-таки її шати не видавались йому достатньо розкішними! Він відступав на декілька кроків назад і допитливо вдивлявся у неї; потім відчиняв важкі дверцята різьбленої шафи, ретельно і вибагливо починав перебирати у скриньці коштовності, що поглинули значну частину посагу Саскії, — але ж бо все це призначено тільки для неї! Він відбирав клейноди, щоб прикрасити її, інколи це були рубіни — великі застигли краплини черленого густого вина або ж молочно-білі опали з перламутровим відливом; а іншим разом він вибирав із скриньки важкі золотисті топази або блискучі корали з гранями найрізноманітнішої форми; він перебирав важкі ковані золоті ланцюги і не раз дряпав собі пальці об вістря срібних шпильок.

Почепивши на її білу округлу шию рясні намиста, він обвивав широким ланцюгом золоте пахуче волосся Саскії, так що її голівка, ще чарівніша, ніж завжди, починала хилитися під сяючим тягарем. Тоді він підносив їй дзеркало, і обоє вони, молоді і пустотливі, сміялися над чудесними перевтіленнями, що він вигадував для неї.

Так минали перші місяці їхнього кохання.

Тепер вони крають Рембрандтові душу, і він інколи навіть сумнівається, чи справді це він, той закоханий, з келихом іскристого вина в піднятій руці там, на картині, поруч із Саскією.

Але, мабуть, так воно й було. Він і досі все пам'ятає. Він пам'ятає також, що несхожий на дійсність шалений сон тривав усього декілька місяців. Потім пішли діти. Рембрандт пам'ятає ці маленькі кволі створіння на руках у Саскії. Вони помирали одне за одним, заледве устигши отримати ім'я; і з кожним із них виснажувалися життєві сили і опір коханої. Єдине дитя, яке вижило, маленький

темноокий Тітус, коштував Саскії життя. Всього один рік годувала і няньчила вона його, і якою ж щасливою вона була! Цілий рік вона добувала останніх сил, щоб віддалити свій кінець; вона не хотіла залишати сиротою безпомічну істоту, не хотіла доводити до розпачу батька дитини. Проте з кожним днем вона згасала, страждала все сильніше і навіки заснула на парадному ложі, на котрому відтоді ніхто вже не спав; і вона назавжди покинула Рембрандта, він сам її виніс із дому.

II

Удова трубача, брутальна жінка, давня економка Рембрандта, мала ще у нього пошанівок, коли Гендрік'є Стоффелс уже поралася на кухні; та коли ж з'ясувалося, що економка обкрадала свого господаря і ледь не вся вулиця збіглася подивитись, як люди в чорному, що прибули з в'язниці, забирали її, всю хатню господарку почала вести Гендрік'є.

Гендрік'є Стоффелс — маленька, русява, їй немає ще й тридцятки. Крихітку Тітуса вона обожнює. Він дає їй пожадану вітіху материнства. Вона пригортає тендітного кароого хлопчика до себе, наче тварина своє дитинча, і Тітус пропадає за нею, називає мамою, немовби це вона народила його.

З батьком Тітуса вона не часто розмовляє. Вона знає, що її попередниця жила з ним і водночас ошукувала його, важилась на честь, минуле і на гроші Рембрандта. Тому Гендрік'є торопіїє перед господарем. Вона навіть задоволена, що він думає, либонь, зовсім про інше, коли не уважно дає їй якесь доручення. Часом вона помічає, що турботи обтяжують його душу і що йому важко припилювати за всім у домі, проте вона не наважується запропонувати йому свою допомогу. Гроші, які він дає їй для ведення домашнього господарства, вона береже, як свої власні. Вона старається заощаджувати і ретельно перевіряє видатки і прибутки. Вряди-годи щезають значні

суми. Проте вона знає, що це сам господар обкрадає себе. Він ніколи не може протистояти спокусі заволодіти усім, що його захоплює. Одного разу, роблячи в місті за покупки, вона побачила його на аукціоні, де він якомусь чоловікові, що раніше бував у них в домі, перебивав покупку. Суми, котрі вони, наче навіжені, вигукували одне одному в обличчя, бентежили і жахали її. Вона бачить, як в майстерні господаря нагромаджуються ці скарби: рідкісна зброя, шоломи, великі, чудернацького забарвлення мушлі, блискучі східні тканини, коштовні камені, картини і гравюри окремими аркушами і цілими паками.

Не раз Гендрік'є охоплюють тривога і страх. Вона вихована скромно і набожно. Щонеділі тричі на день ходить до церкви і жах як боїться суворох, вдягнутих в чорне чоловіків, які сидять на високих лавах старійшин, навіть, більше, аніж громових слів, що вони долинали з амвона. Часом її мордують сумніви: чи личить їй перебувати в такому домі, як у Рембрандта? Поведінка господаря часто видається їй грішною, вчинки — негожими, марнотратство — легковажним, ледь не поганським; полотна з дивними напівоголеними або примарно розчепуреними фігурами, розмови учнів, розкішні меблі в передній частині будинку — все це приголомшує і лякає її. Коли їй це вже над силу, вона, лежачи в своїй маленькій кімнаті на піддашші, знову й знову ухвалює рішення вернутися в село. Але щоразу щось її стримує, спочатку — любов до Тітуса, а тепер, цього літа, почуття, в якому поки що не може, не сміє собі зізнатися.

Вона помічає, що господар стає все більш мовчазним, уникає людей, самотиться. Спальня його розташована під її комірчиною. Дивне ж він життя веде! А що, властиво, вона про нього знає? Чи справді він такий вільнодумець, як про це всі торочать? Щоденно вона бачить його тільки мигцем, і все, про що він думає, що робить увесь день, залишається для неї загадкою. Але все-таки вона уважно приглядається до нього і нишком захоплюється ним, попри таємний страх, що він їй вселяє. Вона знає, що він

знаменитий, вона бачила великі і дивовижні картини, що він їх намалював, вони висять всюди, навіть у передпокої. Ці якісь загадкові зображення, що бентежать душу, далеко не завжди їй зрозумілі, і часто вони лякають її; вечорами, коли на картини падає зверху тьмяне світло, вона не наважується глянути на них — адже великі золоті фігури примарно рухаються, вона це знає напевне — і скоріше пробігає мимо, до м'якого вогника своєї кухні.

Дивне, самотнє життя провадить її господар.

Зате яким добрим і простим він буває за столом! Приглушеним голосом він читає молитву, і це в тисячу разів присмніше, аніж ті гомінки вигуки, якими худорлявий псаломщик в церкві оголошує початок служби. А тепер, уже декілька тижнів поспіль, цей низький, приглушений голос звучить утомлено, господар став ще неуважнішим. Вона бачить, що він чимось сильно пригнічений, наче втратив безцінний скарб. Гендрік'є здивовано відчуває, як її серце сповнюється жалем і ніжністю до самотнього батька Тітуса. Вона не раз ловить себе на тому, що їй хочеться по-материнському пригорнути до себе і погладити цю голову з широким низьким чолом і розкуйовдженими пасмами вже сивіючого волосся; однак їй доводиться гамувати бажання приголубити його, коли вона бачить, як він утомлено загартає Біблію в шкіряній брунатній оправі і мовчки, молитовно склавши руки, схиляється над столом. Ні, так сумирно, так скромно вільнодумець не може себе вести, — в цьому Гендрік'є переконана.

Уранці, сама цього не усвідомлюючи, вона все довше вдивляється у дзеркало. На зріст вона невелика, проте статурна, в неї пишні, округлі форми, на її молодому обличчі грає румянець, густе русаве волосся віддихає гарним блиском. Вона нікого ще не кохала. В рідному її селі їй ніхто не подобався. А що ж тепер?

Щоранку, перш ніж одягнутися, вона лежить оголеною на прохолодному простирадлі, солодко потягується і поринає в мрії. Разом з ніжністю в ній прокидається бажання.

III

Минають місяці, перш ніж вони стають близькими.

А тим часом на Амстердам чиниться замах, який викликає серед усіх мешканців сум'яття: стадгаудер¹ Віллем II намагається несподівано оволодіти Амстердамом, проте зазнає невдачі.

Місто клекоче гнівом і обуренням, а потім вибухає неогамовною радістю. В тавернах і на хлібній біржі, в критих галереях довкола площі Дам² і на стрільбищі цивільної оборони тільки про це й гомонять. А набережними знай проходять загони цивільної самооборони. Близькість і пишнота зброї, збудження умів і поголоски.

Рембрандт залишався осторонь цих подій. У гіркій задумі він говорив собі: «Для мене Амстердам — це не місто регентів, пихатий і пишний підмурівок республіканців. Мені байдуже, панують тут Тюлпи, чи Біккери, чи друзі принца Оранського. Амстердам залишається Амстердамом, вільною республікою в республіці — найгарніше місто для художників і поетів. Амстердам завдячує своєю величчю не тим, хто ним править; син Фредерика Гендріка помиляється, гадаючи, що скинувши з посади одного-двох бургомістрів, він зможе обмежити владу міста.

Проте, з іншого боку, навіщо такому містові, як вільний Амстердам, що має такий міцний авторитет, хизуватися своєю владою, яка і без того по всіх усядах відчувається і не потребує ні доказів, ні пояснень? Навіщо виказувати цю незговірливість і пиху, коли мова йде лише про те, щоб залишити головнокомандувачеві армією Унії кількадесят кавалеристів і ландскнехтів? Ам-

¹ Стадгаудер (нід. stadhouder, від stad — місце, місто і houter — володар, держальник), намісник володаря із Бургундської, а потім Габсбургської династії в Нідерландах у XV—XVI століттях; після Нідерландської буржуазної революції XVI ст. — голова виконавчої влади в республіці Сполучених провінцій (до кінця XVIII ст.) — (тут і далі примітки перекладача).

² Дам (нід. dam) — гребля, гатка, тама.

стердам платить такі величезні податки, що порівняно з ними платня цих військ є дрібною сумою. І хіба для Бікерів закон не писаний? Хіба вони не знають, що владу, яку дано від Бога, треба поважати?»

Можливо, Рембрандтові згадуються і ті дні, коли галантний і піддесливий Гойхенс приходив із замовленнями від Фредерика Гендріка і, глянувши на нову картину, міг несподівано вилятися від захоплення (правда, пофранцузькому). Це були славні, набагато спокійніші часи, думає Рембрандт; між Амстердамом і стадаудером панував мир, місто не знало нинішньої божевільної, свавільної честолюбності і не заважало принцові чинити так, як тому заманеться.

Так, тепер усе змінилося. Вже за останні роки правління Фредерика Гендріка у місті запанував бунтарський дух протидіяння. Амстердам, який раніше гордо і з готовністю ніс важкий податковий тягар, нині заремствував, знеможений жадобою влади, тим паче, що сивіючий принц, який геть здитинів, уже мало переймався благом Голландії. Ось тут і прийшли Біккери і всі ті інші, а разом з ними в міське самоуправління проникли інтриги і холодне, розважливе властолубство. Справжні королі буржуазії!

Упродовж декількох років сила і вплив міста потроїлись: погрозами воно просто змусило владу Генеральних Штатів¹ піти на поступки, здавалося, Амстердам сам вирішив керувати всією країною.

Проте ніхто не знає, про що думає вчитель. Життя його плине, приховане від сторонніх очей.

Настав жовтень — золота непоспішна осінь.

Удень канали оповиті прозірною синявою імлою. Зморщене червоне листя, кружляючи, падає під темними вікнами і купами нагромаджується уздовж стін. Чужоземці покидають Амстердам. У гавань входять торфово-

¹ Генеральні штати в Нідерландах (нідерл. Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden) — представницька установа вищих станів з 1463 р.

зи. Вночі часто йде дощ, а вранці на вулиці холодно і біло, інколи туман не розсіюється цілий день.

У майстерні Рембрандта безладно звалені незавершені картини. Зеленіють мідні дошки, гравірувальні голки й інструменти притрушені пилюкою. Вчитель став спокійнішим і намагається примиритися з неминучістю долі. Він поновив дисципліну серед учнів і знову приймає у себе друзів. Не один вечір проводить він зі Сехерсом, Де Деккером, Асселейном, Франтценом і іншими друзями, сидючи в їхньому колі перед палаючим каміном. Гості намагаються не говорити про минуле літо. Проте вони бачать застій у творчості свого друга і з тривогою і співчуттям запитують себе, до чого призведе це безсилля Рембрандта.

Часом вони знову застають Рембрандта в стані сліпого, нестримного відчаю. Жодними словами співчуття і розради не можна розвіяти його понурости і великого горя. Тоді вони залишають Рембрандта одинцем, знаючи, що саме самотність, хоч і нелегка для нього, допоможе опанувати.

Чи можна дивуватись, що після такого нерозсудливого напруження, титанічної праці і численних турбот в його душі наступив перелом? Він уже не так часто згадує Саскію. Він прагне одного — спокою, глибокого, холодного, цілющого спокою, але тільки тимчасового, щоб потім з новими силами взятися до роботи. Це проказує йому честолюбність, така ж навіжена і вимоглива, як і раніше. Спокій, тиша, можливість зосередитись... Уперше в житті він відчуває в цьому потребу. Він замислюється і ще раз роздивляється себе в дзеркалі.

Йому виповнилося сорок чотири роки. Він стискує зуби. Невже життя його відтепер зведеться нінащо? Ні, він цього не хоче! Він повинен таки ще раз піднятися на вершину свого хисту!

Але ж хто подарує йому спокій і мир, хто полегшить йому шлях до нового життя, якого він так прагне?

IV

Якось серед ночі Гендрік'є почула шум у передпокої. Вона підводиться в ліжку і прислуховується.

Важкі, човгаючі кроки, глухе бурмотіння.

Вона впізнає — це голос Рембрандта. Відкидає ковдру і запалює свічку. Острах сковує її рухи. Чому Рембрандт раптом блукає посеред ночі власним будинком? Невже занедужав? Чи все гаразд? Зараз вона гляне, що трапилося. Тривога і рішучість підганяють Гендрік'є. Вона швидко біжить сходами вниз.

У передпокої вона побачила його. Тримавши підсвічник у витягнутій догори тремтячій руці, він водить ним уздовж стін, на яких розвішані його картини. Він немовбито щось шукає. Свічковий лій капає на його пальці і одяг.

Гендрік'є прикладає руку до серця, яке сильно калатає. Раптом вона здушено зойкає: Рембрандт випустив з руки підсвічник і, дивно щось вигукнувши, впав на коліна. Гендрік'є квапливо ставить свічку, спускається сходами вниз і кидається до Рембрандта. Той лежить, стиснувши кулаки і прихилившись до настінного килима, тіло його здригається від безгучного ридання.

Гендрік'є не впізнає себе. Від її неспівності не залишається й сліду, вона вклякає біля Рембрандта, схиляється над ним і проказує його ім'я. Турбота, кохання, тривога проймають її наскрізь. Вона простягає до нього руки, міцно охоплює його за скроні і пригортає до себе. І ось уперше, вперше в житті вона гладить цю темну чоловічу голову, тягнеться нецілованими губами до розкуйовдженого сивіючого непокірного пасма волосся.

— Гендрік'є, ти!

Почувши своє ім'я, вона лякається. Він часто називав її по імені, але так як зараз, він ніколи не вимовляв його. В голосі Рембрандта невпевненість, здивування і радість. Вона не має снаги відповісти і лише обвиває руками його шию. Дивне, незнане почуття захвату охоплює її, коли цей самотній і незрозумілий їй чоловік, при-

тулившись до її грудей, дає волю своїм почуттям і, голублячи її, розгублено, але з безмежною ніжністю повторює її ім'я. Вона відчуває, як його сльози скраплюють на її оголену шию, розпізнає в напівтемряві широке смугляве обличчя. В превеликому здивуванні і боязкій радості він підводить голову, і вона цілує ці зморшки, проорані горем, обоє щасливі в своїх стражданнях, щасливі, хоча в очах у них стоять сльози. Тепер вона належить йому, він тримає її в своїх обіймах, вона стала частиною його мовчазного, похмурого життя, ці перші обійми назавжди зруйнували стіну страху і відчуженості між ними.

На теплому широкому ліжку знову лунає жагучий шепіт Рембрандта:

— Гендрік'є... жоно моя, моя Гендрік'є!

Вона усміхається. Вона не бачить його, проте знає, що він помітив її усмішку. Цього першого болю зазнала вона заради нього і ладна була зазнати будь-якого болю; його вдячність, його радість сторицею винагороджували її за мить страху. Який він мужній і щедрий у своїй ніжності! Він говорить їй такі слова, що віднині і довіку пов'яжуть її з ним; подарувавши йому щастя, вона відчуває, як воно, подесятерене, повертається до неї.

— Рембрандте, дуже мій.

Поцілунки, любовні обійми, ласкавий шепіт. І знову якнайбільша близькість, безмежне щастя.

Губами він ніжно торкається її очей.

І ось почало світати. Лежачи щокою до щоки, вони прокидаються. Дрібний дощик тихо лопотить по віконних шибках. Усміхаючись, дивляться вони одне на одного. Тепер вона бачить його очі — темні, осяйні. Ось він схиляється над нею у довгому поцілунку, і вона тремтить в очікуванні.

— Гендрік'є, моя мила...

— Мій Рембрандте...

Його рука лежить на її плечі.

— Тепер ти будеш зі мною, Гендрік'є? Адже ти назавжди залишишся зі мною?

— Назавжди, мій милий, мій муже.

— Але я набагато старший за тебе.

Її обійми промовистіше слів говорять йому, який він ще молодий.

Відчиняються двері, і в кімнату тихенько прошмигується Тітус — тендітна біла фігурка. На порозі він зупиняється і дивиться напівсонними очима. Потім поволі підходить до ліжка.

Він не здивований, побачивши Гендрік'є поруч з батьком. Рембрандт піднімає сина на ліжко, і хлопчик затишно влаштовується між ними.

Рембрандт і Гендрік'є усміхаються одне одному.

V

Щовечора падає сніг, а тут, удома, палахкотить у каміні червоне полум'я, потріскують дрова, на темних настінних килимах танцюють тіні. Дитина вже заснула, вони сидять перед каміном і чують, як нагорі, у кімнатці над ними, сміються і розмовляють учні; ось хтось із них заспівав пустотливу старовинну пісню, акомпануючи собі на лютні.

Рембрандт говорить мало, а Гендрік'є дивиться на нього із захопленням у побожному німуванні. Щастя робить людину мовчазною і зосередженою. Інколи вони беруться за руки і дивляться одне одному в очі. Важкі сволоки на стелі і темні стіни надійно захищають це затишне містечко. М'яко, тепло падає світло. За вікнами — хурделиця. Час від часу обоє підводять голови і прислуховуються. Рембрандт обіймає Гендрік'є або проводить рукою по її волоссю. Гендрік'є усміхається і пошепки вимовляє одне тільки слово: воно долинає наче здаля. Це слово Рембрандт чув у далекій минувшині, і воно пробуджує в ньому сумні спогади... Хіба цього всього вже не було колись? Заплющивши очі, він згадує давно призабуте. Колись у нього була дружина, її рука лежала в його руці, він тримав в обіймах її юне, прекрасне тіло. Хіба можна за людський вік прожити декілька життів?

А втім, усе набуло тепер іншого сенсу.

Ранками Рембрандт прокидається дужим і помолоділим. На вузькому вікні зацвіли крижані квіти.

Холод приємно бадьорить його. Він просто відчуває, як до нього повертаються сили. Кров швидше біжить жилами, в ньому прокидається енергія, всі почуття напружені — він прагне взятися до роботи! Вогонь у каміні ще не встиг розгорітися, а Рембрандт уже стоїть перед полотном. Крізь вікно видніється великий блідий диск холодного зимового сонця, він наче висить на небі. Мало-помалу щезають білосніжні візерунки, що ними мороз завітчав вікна.

Вабливий вигляд натягнутого чистого полотна. Рембрандт має пензлі й щітки, змішує фарби. Нехай втіляться в життя мрії і притчі. Він ловить себе на тому, що, як завше під час роботи, тихо наспівує або насвистує. Життя знову повертається до нього! О, яке п'янке щастя — одужання!

Нові думки пробуджують давно послухані задуми, перед ним виринають образи, вимагаючи втілення. Довго ж вони волали до нього. Полотно більше не опиралося. Рука впевнено йде за велінням мрії. Він живе в іншому світі, де крізь непроникну темряву пробивається променисте світло; світло лине звідусіль, воно за туманами і пітьмою, темрява колихається і шматується, золотаві відблиски пронизують сутінки, і з пітьми проступають раптом святі праотці і ангели, схиляють голови і вклякають. Чутно, як шелестять їхні шати, але ось вони випросталися на повен зріст між землею і небом, і такими їх бачить художник.

Коли рука втомлюється, Рембрандт відступає на крок і зводить дух. Раптом до нього долинає лунке цокання настінного годинника. Він озирається і бачить: він стоїть посеред майстерні, перед ним шорстке полотно, на якому важко і волого виблискують мазки фарб.

Уже скоро полудень. Розтанули морозні візерунки на вікнах, уздовж рам стікають тонкі струмочки води. В кухні наспівує Гендрік'є. Вбігає Тітус і кидається батькові на шию.

З почуттям світлого, радісного піднесення йде Рембрандт на кухню. Учні чекають на сніданок. Кивком голови він вітає їх, його смугляве обличчя сміється, променіючи зморшками. Він проказує молитву і розламає хліб. Його схвильованість зраджують і голос, і руки.

О, яке п'янке щастя — одужання!

VI

Для маленького Тітуса світ розкривається все ширше і повніше. Декілька разів йому вдавалось вирватися за межі батьківського дому: тримаючи за руку Рембрандта чи Гендрік'є, він блукав сусідніми кварталами, милувався острівцями будинків уздовж темноводих каналів; побував він і на площі Дам, йому навіть дозволили відвідати з учнями батька парк-лабіринт Доолгоф, і його чудеса зачарували Тітуса; інколи він наважувався один, без супроводу, зазирнути в єврейський квартал, але далеко не заходив, остерігаючись загубитися в лабіринті кам'яниць і поперечних вуличок.

Коли закінчиться спекотне веселе літо, він піде до школи, від Бреестраат¹ до неї два-три квартали. Він уже декілька разів бачив будівлю тієї школи, її високі, майже зовсім глухі стіни. Тільки в одному вузькому віконечку висить білий плакат, чорні і білі букви виписані на ньому вигадливою в'яззю. Тітус знає, що це вислів із Біблії, тому що батько щоразу, коли вони проходили повз школу, читав йому те, що написано там на пожовклому папері. Як часто хлопчик, зітхаючи, подумки запитував себе, чи зможе він колись виводити такі гарні вигадливі літери. Окрім того, йому доведеться ще багато дечого навчитися в школі: читати книжки, як батько, і рахувати, як мати... Уміння рахувати було для нього, правду кажучи, незбагненним: він ніяк не міг второпати, як це вдається. За допомогою якихось маленьких закарлючок можна, виявляється, рахувати до безконечности.

¹ Сьогодні — вулиця Jodenstraat.

Часами темна, понура будівля школи навіювала на Тітуса страх, і його сердечко починало калатати сильніше від якогось боязкого передчуття. Але страх перед невідомістю що насувалася на нього швидко поступався місцем передчуттю чогось світлого і радісного.

Усю весну він разом з батьком провів у селі в бабці. Згадуючи про це, Тітус заплющує очі і знову опиняється в чудовому світі. Він бачить перед собою дивовижну маленьку жінку. Її щокі — неначе м'які зморщені яблучка, а з-під круглого чорного чепчика вибиваються кучері рідкого сивого волосся. Бабця обережно бере його за руки й, усміхаючись, говорить щось так само незрозуміло, як ті дядьки-овочівники, що пропливали на човнах каналом, гучно нахваляючи привезену на продаж городину. Бабця видалася Тітусу дуже кумедною, головне тому, що він побачив її вперше у житті і довідався, що вона мати його мами Гендрік'є. Світ наповнений найнезбагненнішими речами, і життя чудове.

Усю зиму батько повторював йому: якщо будеш добре поводитися, поїдемо весною до бабці у Ватерланд.

І він добре поводив себе, кожний у домі міг це засвідчити. Нарешті настала весна, Тітусові здалося, що минуло багато часу — ціла вічність, а батько чомусь навіть не згадував про свою обіцянку. Хлопчик не розумів, що сталося, правда, він зауважив, що останнім часом батько якось дуже пестливо ставиться до Гендрік'є, все турбується про неї. Можливо, вона занедужала, хоча ще не було випадку, щоб Гендрік'є заслабла, та й на щокі у неї виграє рум'янець і очі щасливі. Але ось одного дня вона, нарешті, сказала Рембрандтові:

— Нумо, збирайся в дорогу. Вони там ще не знають про нашу радість, раніше осени цього не станеться.

І вона ясно усміхнулась Рембрандтові, і він поцілував її в чоло. Потім він довго і непорушно стояв біля вікна, неначе роздивлявся чайок, які описували срібні кола над шлюзом святого Антонія. Насправді він думав, як це завжди роблять дорослі, якщо довго мовчать, втупив-

шись кудись поглядом. А потім Тітус ще бачив, як Рембрандт розгорнув їхню сімейну Біблію, де на одному із подвійних аркушів паперу внутрішньої обкладинки записано багато імен. Тітус зауважив, що батько дивиться на нижні, найкоротші рядки: це імена трьох дітей, з якими міг би тепер Тітус бавитися, якби вони не померли; і, спостерігаючи за батьком, який вдивлявся в ці імена, хлопчик знову вирішив, що той «думає».

Після обіду вони все-таки вирушили в дорогу. Наймолодший із учнів Рембрандта відніс дорожній саквояж до трешкоута. В каюті було душно, тому батько дозволив Тітусові постояти поруч із ним і шкіпером біля керма. Звідси вони роздивлялися високі вежі, що прикрашали береги, — батько знав їх всі геть усі. Прямі смуги канав, які переливалися темною крицею, прорізали смарагдову зелень лук, а над ними аж до обрію бігли тіні хмаринок; сам обрій то повивався темною імлою, то знову волого саяв на сонці.

Під вечір трешкоут пристав до берега в маленькому селі. Тітус утомився, він хотів спати, і Рембрандт брав його на руки, коли поораною глибокими коліями піщаній дорозі ставало важко йти. Старий згорблений дядько супроводжував їх, освітлюючи дорогу своїм ліхтарем. Нарешті, проминувши дерев'яний місток, вони підійшли до бабусиного дому. Тітус злякався було трьох наймитів у зашмульганому грубому вовняному одязі. Від цих неголених робітників з мозолястими волосатими руками тхнуло потом. Зате челядниця поцілувала хлопчика, і він одразу відчув, що вона не скривдить його, так само як і бабуса, котра вже відкраяла йому кусень білого хліба, намастила маслом і пахучим медом і, усміхаючись від задоволення, дивилась, як швидко він з'їв усе, до останньої крихти.

У маленького Тітуса збереглося багато спогадів про цей перший вечір. Батько взяв його на руки і виїз драбиною на піддашся. Там стояло приготовлене для них ліжко. На горищі було багато зужитих речей, як от колиска з дірявим запинальцем. Можливо, мама, коли була маленькою, лежала в цій колисці? Хоча Тітус і дуже вто-

мився, але заснув не скоро: надто вже багато тут нового, незвичного.

Унизу батько розмовляв з матір'ю Гендрік'є. Старенька в селянському очіпку сиділа, схилившись над столом, яскраво освітлена світлом ліхтаря. На обличчя і груди Рембрандта падала густа тінь від сволока на стелі. Звідкись зверху чути було запах вологої соломи: він долинав від стріхи. Чорні широкі сволоки, з'єднані короткими бантинками, схрещувались, утворюючи хребет, їхні силуети у формі ромбів чорніли на освітленій соломі. Під стріхою гніздилися птахи. Тітус чув їхнє тихе цвірінькання і безупинний шелест крил, проте він анітрохи не боявся.

Дні, проведені в садибі, були сонячними і безтурботними. Спочатку Тітус не наважувався залишатися наодинці з наймитами. Він волів гуляти околицями разом з батьком. Рембрандт обійшов усе довкола, але його чужеродна поведінка під час прогулянок утомлювала Тітуса. Батько раптом зупинявся, немов побачивши новий світ, бездоганно віддзеркалений у глибині вод, або замилювавшись сучкуватою старою вербою, яка самотою стояла де-небудь на краю левади, біля проточної канави, покритої зеленою ряскою; молоді зелені пагінці верби, звернені до неба, гнулися під подмухами вітру. І знов же, наче навіжений, він мчав далі. Ніщо не могло його зупинити, і він, не озираючись, гнав польдерними¹ насипами, біг мочарами, де з-під ніг вискакували зелені ящірки і бурі жаби і де Тітус з готовністю залишився б на всенький день; Рембрандт біг усе вперед і вперед, попри маленькі гуркотливі вітряки, які він називав «павуками», що виклакало у Тітуса захоплення. І майже весь час батько тримав ручку Тітуса у своїй сильній руці, але малюк страшенно втомлювався від таких походів. Ліпше вже залишатися в садибі, де можна полежати в траві, витягнувшись на повен зріст. А батько,

¹ Польдер (нідерл. polder) — осушена і оброблена низовинна ділянка узбережжя, відгороджена від моря чи інших навколишніх водойм дамбою.

нашвидку проковтнувши обід, знову йшов блукати околицями.

Помалу-малу Тітус поборов страх перед трьома наймитами. Він довідався, що однозубого звати Крейн, що Якоб часто випиває більше, аніж дозволяє здоров'я, і тоді йому паморочиться в голові; Петрус, наймолодший з трьох, — католик, хоч на вид він звичайнісінький собі чоловік. Незабаром маленький Тітус ходив слідком за ними трьома і чіплявся до них з різними запитаннями, хоч і їхні пояснення часто були йому незрозумілими. Найбільше подобалося Тітусові, коли робітники садовили його на віз поруч із собою і дозволяли потримати віжки, але тільки там, де дорога була прямою, без закрутів і далеко від каналів. Пополудні доїли корів. Дівертє мала лише півтора рога, Філіпіна була вперта і не хотіла стояти спокійно, але потім Тітус подумав, що гедзі кусають її сильніше за інших корів; Мишка була рябенька — сіра з жовтими цятками. Такої корови маленький Тітус ще ніколи не бачив. Він познайомився зі всіма тваринами і знав усі їхні клички. Одного разу Крейн дозволив йому поспробувати подоїти, проте як Тітус не силкувався, він не міг вичавити з вимені ні краплини молока. І як це наймитам удається — просто таки забавляючись змусити білий струмінь бити простісінько у цебро.

Позаду будинку височіє велетенська купа гною, в ній порпається ціла зграя курей. Когут з червоним, зеленим і жовтим пір'ям налякав Тітуса своїм бундючним виглядом, а коли той, роззявивши мідного дзьоба, голосно закукурікав, хлопчик зупинився на достатній відстані. Тітус вважав за ліпше обминати цю гноївку, коли йшов до свинарника, де три поросні льохи перебували свій час в очікуванні приплоду; вони валялися в калабані або, голосно плямкаючи, пожадливо сьорбали із старого корита, в яке наймити знай підкидали корм. Якщо хтось жбурляв у свиней каменем, вони коротко і пронизливо кувікали. Їхні закручені хвостики страшенно смішили Тітуса.

У будинку була кутова шафа — бабуса називала її даро-
хранительницею. Там зберігалися медівники, яблука і зо-
лотисто-жовті грушки. Тітус не раз зупинявся перед нею,
кидаючи на неї пожадливі погляди. Врешті-решт челядни-
ця або бабуса, зглянувшись на нього, швидко зачихали йо-
му до рота і в пригорщі ласощі і знову вигонили на вули-
цю. Дітей по сусідству було мало. Одного разу, вирішивши
трохи поблукати, Тітус забрів на сусіднє обійстя і страх як
злякався, коли несподівано на нього загарчав і накинувся
пес. На щастя, цей звірюка сидів на ланцюзі, і Тітус цілим
і неушкодженим вибрався з чужого двору. Але відтоді він
уже не відважувався вирушати в такі мандри. Та незаба-
ром біля широкої канави він таки зустрівся з дітьми з
сусідньої садиби: вони пускали кораблика, зробленого з
дерев'яного шкарбуна — клопена. І Тітус, який завжди
носив легке шкіряне взуття, пристав до батька, щоб той за-
мовив йому клопени. Бабуса підтримала його. Вона по-
слала Петруса до села за майстром, який виготовляв клоп-
ени. Той виявився маленьким дідком з бакенбардами і ко-
ротенькою борідкою. Він зняв паличкою мірку з ноги Тіту-
са, ножем наніс на брусок вербового дерева зарубки і по-
обіцяв незабаром принести пару міцних клопенів. Але
Тітус захотів піти за ними сам, і сталося так, що він знову
з Петрусом пішов до села. Поки майстер, сидячи під
повіткою, займався викінченням клопенів, Тітус дивився,
як на протилежному боці вулиці стельмах насаджував ко-
лесо на бідарку; розпечене залізо шипіло, а в глибині шо-
пи над палаючими під таганком трісками топилася смола.
Підмайстер стельмаха стругав за верстаком, потопаючи по
коліна в купі блискучих стружок. Тітус захопленими очи-
ма спостерігав за цією картиною.

З гордістю прийшов він до бабусі в традиційних клоп-
енах. Проте наступного дня він з незвички дуже вто-
мився від такого взуття: воно було надто важке для його
прудких ніг. Клопени були відставлені і знову взуті
старі черевики. Зате в Тітуса з'явилися тепер два кораб-
лики, які міг пускати за водою: торговельний корабель

під захистом військового корабля, як навчив його батько. Щоправда, кораблики були без снастей, та все ж вони так гарно погойдувалися на воді, їхній незграбний вигляд аж ніяк не заважав живій фантазії Тітуса. Вечорами, лежачи в своєму ліжку на горищі, Тітус часто дивився, як внизу, на обійсті, батько малював бабусю або наймитів. Там горів якийсь сильний яскравий вогонь, і в грі червонястого світла і тіней обличчя наймитів видавалися страшними мармизами. Бабуся зосереджено плела, швидко перебираючи кістлявими пальцями дротики, і тільки час від часу сплескувала руками, дивлячись на те, що виходить з-під майстерного пера Рембрандта.

Петрус і челядниця вечорами зазвичай не показувались. Чому їх не було, Тітус уторопати не міг, невтямки йому було також, чому вони, зустрічаючись, намагаються пройти якомога ближче один до одного. А інколи парубок хапав дівчину і міцно пригортав її; і знову ж таки Тітусові було незрозумілим, чому, коли вони вовтузилися одне з одним, обоє ставали такими червоними і важко дихали. Та все-таки вони наче самі шукали нагоди поборсатися і навіть отримували від цього борушкання задоволення. Але чому, чому?

Було ще багато речей, незрозумілих для хлопчика. Якось Якоб спустив з ланцюга великого бика і повів його із стайні на пасовисько, де той дикий звір так наскакував на корів, ніби хотів їх прикінчити.

Він її кривдить, Якобе! — гукнув Тітус.

А Якоб тільки дурнувато сміявся. І Крейн, здалека почувши вигук Тітуса, теж посміхнувся своїм беззубим ротом, проте, зауваживши, що Якоб щось намагається щось сказати, він швидко зробив йому знак рукою, щоб той мовчав. Потім Тітус дивився, як мирно і величаво пасся бик разом зі стадом.

В останній вечір, проведений у садибі бабусі, Тітусові дозволили посидіти довше. Бабуся багато про що розповідала, і вночі хлопчик не міг заснути, збуджений усім почутим. Йому верзлися гноми, чаклунки і якісь почва-

ри з крилами і совиними головами, вони говорили хрипкими і страшними людськими голосами. Відьми на мітлах і дракони на вогняних колісницях мчались мимо, залишаючи за собою слід у повітрі, — у маленького Тітуса навіть голова пішла обертом. Поруч чулося рівне дихання батька, який спав. Хлопчик притулювся до надійного батьківського плеча, все ще здригаючись від пережитих жахів. Коли ж він прокинувся, ним одразу заволоділи думки про майбутню поїздку на трешкоуті і про рідний дім в Амстердамі, і він навіть не попрощався як годиться з мешканцями садиби. Кломпени він залишив у садибі, — адже вони йому більше не знадобляться. Цього разу саквояж Рембрандта тягнув Петрус. Рисунки і альбом для ескізів художник захотів нести сам. Він зазделегідь смакував, з яким задоволенням працюватиме; в селі він зробив не одну сотню зарисовань — ландшафтів і людей. В роботі над новими великими картинами, що він їх уже подумки уявляв собі, ці ескізи стануть у великій пригоді.

Після тиші і світлої зелені сільської природи Тітусові здалося, що він потрапив у новий, геть не знайомий йому світ. Міське життя приголомшило його, він призабув його зовсім, а воно знову спостигло його. Настрашений, він простягнув батькові руку, а той ніжно і міцно стиснув його дитячі пальчики.

Суворішими і вищими видавалися йому тепер ряди будинків, які відбивалися у водах каналів, начебто вищими стали круглі маківки і вежі з гостроверхими шапками, що сяяли на червневому сонці. Глокеншпіль мелодійно відбивав кожну годину дня. Каналами, які видавались тепер Тітусу зовсім не такими зеленими і більш каламутними, аніж раніше, пливли човники городників з вантажем червоних і помаранчевих фруктів. Вигуки і гудки розлягалися над ряхтливою водою. Із бокових каналів, повільно погойдуючись, випливали плоскодонні баржі. Вони статечно пришвартовувалися до великих торговельних суден кольору бронзи. Не спускаючи пра-

порів, судна вивантажували свої товари на баржі, а ті, вийшовши за арку високого мосту, незабаром щезали з очей. На набережжі стояв гармидер і ділова метушня. Із факторій квапливо вибігали писарі з переліком товарів і фрахтовими свідоцтвами, з кораблів віддавались на берег розпорядження, а іншим разом лунало й солоне слівце. Біля складених купами товарів сновигали вуличні хлоп'ята. Пильні доглядачі порядку статечно походжали уздовж будинків і з підозрою позирали на хлоп'ят. Раптом усе завмерло з бокової вулиці, з гуркотом виїхав повіз і, підскакуючи на бруківці, помчав набережною; але ось із крамниці якогось купця знову почувся наказ, і все знову гарячково заворушилося.

На майданах стояли солідні і показні будинки, з потемнілими, стертими сходами фронтонів. Над багатьма вхідними дверима Тітус бачив щити з гербами і премудрі латинські вислови, що їх навіть батько не потрафив перекласти; погляд Тітуса раз по раз зупинявся на позолочених цифрах, які вказували на рік побудови. Що ближче до Бреестраат, то будинки, переважно цеглистого кольору, ставали все меншими і червонішими. Тільки на декотрих вулицях ще траплялися будинки з фронтонами. Деревя стояли нерухомо, густо припорошені пилюкою. Гілки їхні переплелися, наче живопліт. І люди на цій вулиці здавалися старішими, поважнішими і обачними, а всі звуки якісь більш глухі й спокійні.

Глянувши на небо, Тітус побачив, що і над Амстердамом у сяючій височині плывуть хмаринки. Тільки тут вони начебто віддаленіші і дрібніші, аніж у садибі в бабусі.

VII

Цього року літні вечори як ніколи були повіті прозірною синявою, зоряні і тихі. Рембрандт часто гуляв вечорами, інколи разом з Тітусом. Вони блукали разом вузькими фортечними валами, з одного боку яких була вода, а з другого — довгі старі стіни; на

їхньому колись світлому тиньку в сутінках проступали темні вогкі плями вологи. То тут, то там кущі бузини звішували через стіни свої білі парасольки. Буйні тінисті сади, які в темряві здавалися суцільною темно-зеленою масою, і що їх можна було розрізнити лише по густих і млосних запахах літньої ночі, підходили до самих фортечних мурів; інколи траплялася альтанка, що скидалася на сторожову вежу або бастіон на тлі зоряного неба. Тут було страшноувато і надзвичайно гарно. Сюрчали коники, з примарним шурхотом пропливав по воді невидимий човен.

Темрява все якось пом'якшила, навіть шум власних кроків, здавалося, наче це чийсь чужі кроки. В тіні ховалися закохані пари і ніжно цілувалися. Загадкові будинки підступали до самої води. Сюди вели старі кручені сходи, які піднімалися просто в темну ніч; у присмерку здавалося, що маленькі містки, перекинуті від берега до будинків, ширяють у повітрі.

Місячними ночами все довкола світилося молочно-білим сяйвом. Чіткіше вимальовувалися тіні, а там, куди падало місячне світло, — на вивітрених каменях, на руках і обличчях перехожих — тріпотіли незліченні дивовижні квіти. В садах чулися якісь звуки, зітхання, нерозбірливі слова, незбагненні ознаки живої природи; вони якось пригнічували малого Тітуса, а часиною робили його чомусь щасливим.

VIII

Коли Гендрік'є клала Тітуса спати, він не одразу засинав і, лежачи, часом чув глухі голоси, котрі долинали знизу. Рембрандт приймав гостей. Раніше в нього чимало було друзів, тепер їх залишилося небагато. Більшість із них не розуміли, чому в нього так часто змінюється настрій, чому іноді він слова не скаже за весь вечір, а то, буває, теревенить без упину, ляскає рукою по столу, розповідає про кумедні витівки Ласт-

мана, коли той був його учнем, і раз за разом пускає по колу жбан з вином.

Ні, ці безталанні художники і обмежені бюргери, що він їх так гостинно приймав у себе, не розуміли його. Вони знали інших художників — майстрів, які наполегливо працювали, завжди йшли одним второваним шляхом, тих, хто здійснюючи вечорами робочу блузу, відразу відкидав від себе всі турботи і мрії, хто зумів пристосуватися до їхнього кола, кому наймилішим було товариство любителів перехилити чарчину, безцеремонні і масні чоловічі розмови. Прикладом для них були Галс і ван дер Гелст, обидва серйозні конкуренти Рембрандта; до їх числа належали всі, хто збавляв вечори у винарнях або влаштовував у своїй майстерні разом з друзями й учнями бучні гулянки. Проте хто посміє сказати, що вони абиякі майстри? Варто тільки глянути на них удень. Тут уже до них і не підступитися. І скільки б ви не стовбичили у них за спиною, а ваш язик мов без упину, розповідаючи про жінок, про новини в кегельбанах, ба навіть про майстрів, чиї картини продаються в антикварних крамницях, приваблюючи силу-силенну допитливих і покупців, вони не вшанують вас увагою, вони працюють і працюють, уперто і напружено, відірвати їх від полотна неможливо. Коли б ви їх побачили в неділю! Немає набожніших парафіян, ніж ці лицарі пензля. Вони займають усі лавки на хорах і смиренно слідкують за службою.

Це були зовсім інші люди, аніж Рембрандт. Рембрандта важко зрозуміти. Все в ньому було однаково дивним. Давно вже жодна церква не бачила його в своїх стінах. Рембрандта діймає тривога. Буває, що він цілими днями взагалі не працює. Згорбившись, він нерухомо сидить перед мольбертом або гортає старі фоліанти. Але хіба художник — це вчений? Рембрандт розмірковує над речами, про які смиренному християнинові не випадає розмірковувати. Його навіть підозрюють у вільнодумстві. Переповідають, що в старому місті відбуваються досить дивні збіговиська: перехрещенці, ці вічні ворохобники,

ремонстрати¹ і вільнодумці, одне слово, увесь цей набрід єретиків, котрі гірші за турків чи пап, обмірковують там свої справи і блюзнять. Ці прихильники боговідступника Соцінуса прийняли з відкритими обіймами навіть єврея Урієля Акосту, котрого вигнала його власна бузувірська секта. Ось підхоже товариство для Рембрандта. Йому якраз пасує скрадатися пізньої ночі, коли погашені всі вогнища і вогні у вікнах уздовж тихої набережної. Проникнути туди, куди варта не загляне. Адже він непевний тип і породження пітьми. Йому якраз пасує, коли всі порядні бюргери сплять, спілкуватися з безбожниками, заражаючись отрутою фальшивого вчення. Ні, не для цього батьки наші боролись за правдиву віру. Не для цього Божі дома стоять відчиненими, щоб декотрі люди обминали їх, воліючи сіяти розрух у мороці! Ні! Людині, яка може сказати собі: «Я і моя родина будемо служити Господу Богу», не личить товаришувати з Рембрандтом. Рембрандт — єретик. Він не шанує ні самого себе, ні свого мистецтва. Раніше, так, раніше, щоправда, він намалював чимало чудових картин, а тепер він весь під владою Вельзевула, і він пропаща людина. Це зрозуміло кожному, хто знає толк у картинах, а ми добре на них знаємося. Ми змалечку свої люди у всіх антикварних крамницях, та й самі пробували малювати і в себе в майстерні, і на лоні природи. А що ж Рембрандт? Хіба це пензель художника? Дитина потрапила б так намалювати! Грубими мазками кладе він фарбу на свої полотна, і, підсохнувши, вона застигає товстими кірками. Він дивак, блазень! А ще вимагає, аби люди мали його мазанину за чисту монету! І які похмурі тони, яка сваволя! Та ще й у сценах зі Святого Письма! Усе губиться в тіні, в чорному тумані! Він як пугач, що боїться денного світла, син

¹ Ремонстранти (від лат. remonstratia — уявлення) — голландські сектанти, що відійшли від кальвіністів, відкинувши тезу Кальвіна про «абсолютне напередвизначення до спасіння тільки вибраних Богом». Відмова від цієї доктрини була аргументована в п'яти положеннях «Ремонстрації».

нічної пітьми. І лише подумати, яке розбещене життя він веде! Яка розпуста панує в цьому домі — ось уже другу служницю він робить своєю коханкою! Ось де пропаща душа! Люди з огидою відвертаються від нього...

Тітус, однак, про все це не здогадується. Він знає лише, що в батька є декілька вірних друзів, які охоче його відвідують. Ось вони гомонять там, унизу, приглушеними голосами. Стиха, без крику і того верескливого сміху, від якого Тітус, коли був маленький, злякано прокидався. Інколи, поки його не відішлють спати, він сидить зі всіма разом. Вечорами до батька часто приходять сором'язливий, мовчазний і вбого вбраний чоловік, який завжди вмощується біля каміна в тіні. Звати його Геркулес Сехерс. Тітус переводить погляд з батька на Сехерса. Вони схожі між собою. Тільки батько міцнішої статури, більш владний і сильний. Батько сидить під запаленою люстрою посеред кімнати, в колі друзів. Сехерс схиляє голову, слухає, говорить мало, але завжди ясным голосом, не запинаючись. Він добрий. Проходячи повз Тітуса, він гладить його по волоссю, а коли в кімнаті з'являється Гендрік'є, з легким поштивим уклоном тисне їй руку. Гендрік'є шаріється, але їй приємно. В домі Рембрандта Сехерсу все до вподоби. Він на все дивиться лагідним, замилювальним поглядом. Тітус бачить, що Сехерс часто захоплено дивиться на Рембрандта. Він дуже любить тих, хто високо цінує і поважає батька. Хлопчикові інколи здається, що Рембрандт молодшає серед цих давніх друзів. А коли обличчя його осяває така промениста усмішка, що щезають всі зморщечки, Тітус і сам захоплюється ним і дивиться на батька з німим дитячим обожнюванням. Друзі згадують свою юність, і спільні спогади звеселяють і зігрівають їм душу. Тітус теж радіє з цієї дружби. Затишно влаштувавшись позаду всіх, він сидить тихо, як мишка, і з задоволенням спостерігає за дорослими, поки Гендрік'є не стямиться, що дитина вже засиділась, і не відведе його нагору спати.

Час від часу в їхньому домі з'являється гомінкий молодий чоловік з елегантними вусами і коротко підстриженою

французькою борідкою, він говорить швидко, владно і бундючно. Тітус зауважує, що при ньому батько стає мовчазним і поступається йому місцем під люстрою. Це Ян Сікс, голова управи місцевостей Вімменум і Фромаде. Коли його запрошували на вечерю, на стіл виставляли кришталеві келихи замість олов'яних і мідні канделябри з високими гарними кольоровими свічками. За столом цей пан Сікс говорив сам один: він не терпів заперечень. Після перших келихів він починав до всього присікуватися, шукаючи зачіпку для сварки. Його маленька, м'язиста і щечна долоня, яка лежала поруч з короткою, сильною долонею Рембрандта, тремтіла і стискала в кулак, щоб на решті владно і з такою силою грюкнути по столі, що кришталеві келихи затремтіли на своїх тоненьких ніжках. Після вечері, закривши свої щечні руки за спину, захоплюючись і критикуючи, розпитував про вартість меблів і картин, підозріло обмацуючи речі, яких раніше не бачив, обзивав Рембрандта тринькалом і тут же звертався до нього розкотистим і приємним голосом. Художник мовчки слухав і відповідав стримано і лаконічно. Потім Сікс спілкувався з учнями Рембрандта. Поплескуючи їх по плечі, він пропонував їм показати свої роботи. Кращі він відбирав і днів за два присилав за ними челядника. Хоча учні не отримували від Сікса ані ламаного шеляга, вони негайно уволювали всі його бажання і були щасливі, якщо їхні картини чи офорти «припадали йому до вподоби», як він сам прихильно висловлювався. Адаже в Амстердамі його вважали великим покровителем усіх, хто хотів вибитися чи то в поети, чи то в художники. Їм лестило, коли він відбирав їхні кращі твори, а подумки вони вже бачили свої полотна в одному із виставкових залів Клеменса де Йонге, мріючи про шалені гроші, якими вони наб'ють свої кишені, якщо їхні картини продадуться на аукціоні.

Юнкер Ян Сікс рідко залишався на увесь вечір. Інколи він приносив з собою в м'якій шовковій торбинці ласощі для Тітуса — зацукровані круглі фрукти, покриті різнобарвною глазур'ю. Але Тітуса ці щедрі подарунки чомусь

не тішили, він з'їдав їх радше з перестрашу, аніж із задоволенням. Він боявся Сікса. Не раз він зауважував, як цей пан робив різні знаки його батькові пройти до сусідньої кімнати. Тоді Тітус чув, як вимогливо і різко Сікс розмовляє з батьком; якось, коли двері випадково прочинилися, хлопчик бачив, що батько, покірливо схиливши голову, стоїть перед розгніваним аристократом. На столі лежали папери — великі білі аркуші, які чомусь лякали. Тут була якась таємниця, — таємниці є геть у всіх дорослих, але між батьком і Яном Сіксом вона була лиховісною, зовсім не такою, як між Рембрандтом і Сехерсом або Менассою. Тітус це одразу відчув, хоч і не міг до ладу висловити. Просидівши досить-таки довго в кімнаті за зачиненими дверима, батько і Ян Сікс нарешті вийшли звідти: у Сікса на щоках горіли червоні плями і в очах мерехтів злосливий вогник, батько ж знижував плечима, втомлений і зажурений, проте, очевидно, навіть задоволений з того, що розмова закінчилася. Сікс ні на мить не затримався в домі.

Цей гість ніколи не помічав Гендрік'є, а якщо траплялось, що не міг її обійти, то поводився з нею, як з незнайомою йому челядницею. Коли той ішов геть, вона завжди питала Рембрандта, до чого вони домовилися. Батько в таких випадках опускав очі додолу. Видно, її запитання були для нього болісними. Цього разу батько теж промовчав, і обоє важко зітхнули. У зітханні Рембрандта чулася добродушна насмішка і покора, в зітханні Гендрік'є — м'який докір і затамований страх.

Тітус любив бавитися на підлозі. В кімнаті були загадкові темні закутки, де легко уявити собі різні дива; можна також рачкувати під столами і стільцями, наче в крихітному світі рівчаків і фортечних мурів; великий килим був озером чи пасовиськом, а темні малюнки на килимі — мостами або каналами, як випадє. Тітус мав непогамовну уяву, в іграх йому не потрібні були ні ровесники, ні забавки, він один безмежно володарював у царстві мрій. Але не тільки тому любив він бавитися на підлозі. Тут особливо зручно слухати розмови дорослих.

Його зовсім не цікавило, про що вони балакають, адже він лише здогадувався, а то й зовсім не тямив, про що вони говорили. Але йому подобався їхній серйозний тон, зачаровувала загадковість складних і важливих слів, які несподівано вирізнялися на тлі незрозумілої і одноманітної розмови. Дорослі жили геть в іншому світі, далекому і привабливому, який надив Тітуса до себе. Тому слухати ці розмови було для нього таємним святом. Часто після відвідин Сікса хлопчик чув тиху і стурбовану розмову і скарги батьків, відчував їхні тривогу і клопіт, які розчинялись в турботах буденного життя...

Коли він вимагає гроші?

Рембрандт переважно відповідав неохоче:

— Гроші! Та віддам я йому ці гроші! Він тільки не бажает про жодне відтермінування, ось у чому річ... Усім дає відстрочку, тільки не мені!

Гендрік'є м'яко умовляє:

— Але навіщо ти зволікаєш, Рембрандте... І навіщо ти накупуєш всяку всячину на відкладені гроші?

Батько сердиться:

— А інші хіба так не чинять? Хіба не купує речей ван дер Гелст або Руйсдаль? Чому їм можна, а мені ні? Хіба я гірший за них? А коли в мене водяться гроші, хіба можу я спокійно дивитись, як бідує Сехерс, лише тому, що дурні собі уявляють, ніби Гоббема малює ландшафти краще за нього?

— Та якби я поступився Сіксові, — стурбовано продовжує батько із затамованою запеклістю в голосі, — мені довелося б продати все, що я маю. Не можу ж я, справді, працювати день і ніч тільки заради того, щоб виплатити йому борг! Адже ми домовились, що я покриватиму борги упродовж декількох років... Клеменс має великий запас відбитків з моїх гравюр, але тільки слід за ними захолов... У книзі в мене записані ще десятки неоплачених картин... Усі затримують гроші. Всі просять відтермінування. А наш з тобою добробут залежить від того, буде в нас на сто гульденів більше чи менше...

Невидимі нитки, як і раніше, тягнуться в місто з будинку Рембрандта у всіх напрямках, приводять у найнесподіваніші місця. Ці нитки ведуть у світлу, напахчену ароматом м'яти аптеку Абрагама Франтцена, який невтомно допомагає Рембрандтові порадами, хоча той не звертає на них жодної уваги; ці нитки ведуть на Бреестраат, до рабинів, котрі, змочивши волосся мускусом і вдягнувшись у шовкові ризи, читають Книгу Зоар¹ або витлумачують Талмуд; ці нитки ведуть у бідні кімнатки в Флосенбурзі, де мають притулок учні рабинів, натурники Рембрандта; в тісні, непоказні хатини, де дрібні торгівці, як Єремія де Деккер, наприклад, потайки пишуть вірші і каліграф Коппеноль за дріб'язок продає своє мистецтво; і в центр міста тягнуться нитки, туди, де рафіновані скупники картин очікують за непаду рембрандтівської слави, щоб заплатити йому якомога менше; нитки ведуть і в палаци на Кейзерсхрахті, до помешкань могутніх позичальників — Гармена Беккера і Герстбеека та інших, з якими художник необачно зв'язав себе в сутужну хвилину; нитки з будинку Рембрандта тягнуться і до відлюдних комірчин десь на піддашсях, яких не знають скупники картин, де напівсліпі старигани з тремтячими руками сидять, зігнувшись над гравіювальними дошками, щоб на схилку віку закарбувати в лініях мрію свого життя. Крізь увесь гомінкий лабіринт амстердамських вулиць тягнуться таємні нитки, невидимі посланці поганих і добрих почуттів; а той, до кого збігаються всі ці нитки, ледь звертає на них увагу, зачинається в своїй майстерні і читає євангеліє. Він знає, що зречеться усього, щойно візьме в руки гостру гравіювальну голку і пляшечку з їдкою кислотою: варто йому взятися до роботи, яка допоможе йому розрахуватися з боргами, і за цією роботою він забуде про борги...

А поруч честолюбці, легкодухи, молодь, якій належить майбутнє; вони уявляють себе досить сильними або ду-

¹ Книга Зоар (також Зогар, Зохар, Сефер Зоар, «Книга Сіяння») — основна і найвідоміша книга із багатовікової спадщини кабалістичної літератури. Написана найвірогідніше в XIII столітті.

мають, що зможуть протистояти світові, — вони так і хочуть зануритися в це метушливе життя, сповнене заздрощів, розкоші, піднесення і зневіри. Ховерт Флінк, ван Гоохстратен і Ренессе — всі його учні змужніли в домі Рембрандта, тут стали відважними і самовпевненими.

Так воно завше буває: в один чудовий день всі учні вирішили його покинути. Коли він про них думає, вони, як раніше, видаються йому зеленими хлопчиками, які колись прийшли до нього, палаючи бажанням, щоб він їх виліпив, сформував; тепер, коли вони йдуть від нього, він заледве впізнає їх. А вони йдуть — усі, всі до одного. Декотрі залишаються йому вірними, вряди-годи заглядають або шлють звістку. Інші забувають, щойно тільки самі доможуться слави. І якщо він зрідка про них чує, то лише від торгівців картинами бо випадково зустрінутих спільних знайомих... Настане день, і він пізнає цілковиту самотність... Чи замислюється він над цим?... Настане день, і більше ніхто не прийде до нього, його дотеперішні учні розлетяться врізнобіч, в інші міста, а може, й в інші країни — яка ж диявольська честолюбність вважати, що тобі тісно в межах рідного краю! Вони забудуть і його, вчителя, і юність свою. Давати, нічого не отримуючи навзамін. Живити всіх незліченними багатствами, створеними його генієм... Прекрасна, але трагічна доля. Настане день — і він пізнає самотність... Чи замислювався він над цим?

Майстер працює.

IX

Восени Гендрік'є відвела маленького Тітуса до школи, яка так страхала його. Він уже майже перестав згадувати про темно-червоні мури школи і вузьенькі вікна, в яких вивішені гарні плакати, написані червоними літерами. Якщо не було дощу, Тітус цілими днями бавився на вимощеному боці каналу. Проте коли він тепер, тримаючись за руку Гендрік'є, підходив до будівлі, один вигляд якої завжди примушував його дитяче сердечко сильніше

калатати; коли він уже здаля бачив цілий гурт хлопчаків, які з криками гасали по гострих каміннях бруківки в очікуванні ударів дзиґаря на вежі, за якими починалися заняття в школі, — хлопчика сильніше, ніж будь-коли раніше, проймав невиразний страх.

Він сповільнював ходу і на веселі запитання матері відповідав лише пошепки. Невже його залишать одного-однісінького з тими дорослими шибениками? А коли побачив, як маленький хлопчик, трохи старший за нього самого, в розпалі гри впав під ноги великим хлопчиськам, йому стало так лячно, неначе це сталося з ним самим. Лежачи на землі, хлопчик безпорадно озирався зляканими очима, поки до нього не підбігла дівчинка, звичайно, його сестра. Вона підняла його, умовляючи і втішаючи. Хіба мати не бачить, як ображають тут маленьких хлопчиків?

Тривога дитини все росла, велика, страшна тривога, вона породжувала картину одну страшнішу за інші. Серце стискалося, губи тремтіли. Гендрік'є нахилилася до нього:

— Чого ж ти зупинився?

— А раптом вони образять мене? — проговорив він тихим жалісливим голосом.

Мати розсміялась.

— Ти боїшся? — запитала вона. Ні, їй анітрішечки його не шкода.

Він промовчав. Так, він боїться. Але як сказати матері, що він пригнічений і збентежений, якщо вона сміється з нього? Він угамував сльози і намагався думати про далекі, сторонні речі. Але страх чатував на нього всюди. Тітус не міг навіть пояснити цього. Адже інші діти бешкетували і сміялися, вони поводитися достеменно так, як і він сам щойно вчора. Чому ж світ раптом виявився сповнений небезпек і прихованих погроз? І чому він, Тітус, боїться, що його будуть принижувати і мучити, коли докола такі галасливі забави?

Але ось мати вже веде його через маленький шкільний дворик. Вони проходять уздовж глухої стіни,

за якою причаїлося ще більше речей, які його лякають. Гладкий, незграбний учитель, обіпершись на нижню ступку дверей, дивився на них з матір'ю, достоту як із вікна. Повага до старших і цікавість на мить прогнали страх Тітуса, і він зацікавлено почав роздивлятися цього поважного чоловіка. Гострі, колючі очі товстуна запливли жиром; голова без шиї, в чорній матовій шапочці, сиділа ніби прямисінько на тулубі, закутаному в довгу мантию. Пухлими кулачкам вчитель спирався на ступку дверей. Товстун чомусь пильно роздивлявся Гендрік'є, і Тітус зауважив при цьому як зблиснули його очиці. Що виражало це обличчя? Зневагу? Глузування? Що дивного знайшов учитель в його мамі? Хлопчик допитливо глянув на Гендрік'є, вона, певна річ, теж помітила погляд учителя, тому що збентежилася і вся зашарілася.

— Ось я привела до вас Тітуса, — сказала вона, але таким тихим і покірним голосом, який видався хлопцеві зовсім незнайомим. Щойно вона сміялася з нього, Тітуса, анітрохи не жалюючи його, а йому раптом стало дуже її шкода, і він умить зненавидів учителя, його тупу, бундючну фізіономію.

Мовчки вручила Гендрік'є вчителеві гроші за навчання, мовчки, не дуже впевнено пішла назад. Але раптом вона повернулася, опустила на коліна біля Тітуса й довго цілувала його. Хлопчик по-заступницькому обійняв її за шию. Вперше він відчув себе мужчиною, розрадником. Здається, наче мати глибоко відчула його мужнє бажання підбадьорити її, вона усміхнулася і кинула на вчителя гордий і розчулений погляд. Але той, стеновши плечима, відвернувся.

Гендрік'є квапливо пішла геть. Тітус слідкував за нею, поки вона не зникла з очей; за декілька секунд він, самотній і безпорадний, уже стояв перед осоружним дебелим чоловіком. Той взяв його за руку і повів за собою.

— Ми запишемо твоє ім'я, — пролунав украдливий, неприємний голос.

І ось Тітус у школі. Вперше у житті. Він озирнувся навсібіч. Довге приміщення з темними кутками. Стеля низька, а вікна ще вужчі, аніж Тітус собі уявляв. Попереду височіє кафедра. Вона подібна до кафедри, з якої проказують проповіді в церкві, — батькові учні інколи брали його із собою до церкви, — тільки шкільна кафедра значно нижча і на ній немає такої гарної різьби. З десяток низьких парт з вузькими спинками розставлені по всій кімнаті. Подекуди спинки погано прикріплені, дерево подряпане, фарба облупилася, і всі парти поцятковані атраментом. На прибитій до стіни полиці навалені книжки з видертими сторінками, напіввідірвані корінці стирчать урізнобіч. Тітус розгледів, що це біблії і книги псалмів.

На стіні позаду кафедри теж прибита полиця. На ній запорошений жбан. «Напевно, з атраментом», — подумав Тітус, дивлячись на чорні патьоки від носика до дна жбана. Там теж лежать дві-три купки книжок, менших за розміром. Що це за книжки, Тітусові поки що незрозуміло.

Учитель з шумом незграбно піднявся на кафедру. Біля неї ніяково стоїть в очікуванні Тітус. Він дивиться, як учитель видобуває грубезний папір, а потім не кваплячись, вправно складаним ножиком застругує гусяче перо. Ось бридке обличчя схилилося над пергаментом, кругла опасиста рука зарухалась, виводячи несподівано гарні розчерки; очі товстуна світяться самовдоволенням. Він урочисто перечитує вголос: «Двадцять восьме вересня. Тітус, син Рембрандта ван Рейна, вулиця Бреестраат. Вік — вісім років. Оплачено три шілінги».

Учитель обвів очима кімнату, наче відшуковуючи Тітусадесь у віддаленому закутку. Нарешті він зупинив пихатий погляд на маленькій припишклій фігурці біля підніжжя кафедри. Тітус відчув, як страх знову підкрадається до нього.

Учитель відкашлявся.

— Ти, здається, хороший хлопець... — каже він. — Якби тільки не було сказано: «Бог заздрісний, що карає за

провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях!¹»

Сапаючи, він швидко вибрався із-за кафедри і попрямував до дверей.

Тітус нічого не міг втямити. Що хотів сказати цей гидкий товстун? Провину батьків? Що за провини і що за батьки? Адже в нього всього-на-всього один батько! Хлопчик тривожно оглядається.

Несподівано озирнувшись, вчитель наказує:

— Сідай за першу парту.

Тітус квапиться виконати наказ. Поки він протискався між брудними партами, раптом голосно пробили куранти, і наче у відповідь їм зівсібіч залунав бій дзвонів. Учитель відчинив двері навстіж. За мить до кімнати увірвався гурт дикунів. Тітус відсунувся на самий краєчок парти. На невимовне полегшення він переконався, що всі дорослі задираки розсілися на задніх партах, а його сусіди — такі ж маленькі хлопчики, як і він сам.

Пробираючись рядами, хлопчачи штовхались і розмахували кулаками наліво і направо. Весь час чувся сердитий ситий голос учителя, який супроводжувався нетерпеливим постукуванням палиці. Від відчайдушного гвалту Тітус затремтів. І раптом усе затихло. Хлопчачи наче за командою зняли шапки.

Учитель читає молитву.

На задніх партах глузливі голоси почали вторувати вчителєві. Той ні на мить не переривав молитви, і тільки коли гомін надто вже дошкуляв, починав у такт собі погрозово стукати палицею об підлогу. Закінчивши молитву, він люто зиркнув на задні парти, де знову запала взірцева тиша. Проте саме в цю мить на передній парті побилися двоє хлопчаків. Поруч із Тітусом пролунав крик, одного із малюків штрикнули чимось гострим. Зі стуком покотилося по підлозі яблуко. Вчитель підняв руку грізно і владно. Двоє старших учнів кинулись розбо-

¹ Книга Старого Заповіту, Вихід 20, 5.

роняти забіяк, які гірко плакали, потім почали роздавати книги псалмів, жбурляючи їх просто на парти. Порвані, пошарпані книжки переходили з одних безжальних рук до інших, поки їх не заграбастали найсильніші і найспритніші. Знову почувлися гнівні удари вчителевої палиці, він задав читати псалом, учні швидко почали гортати сторінки, час від часу Тітус чув тріск паперу, що рветься.

Учитель з урочисто-понури виглядом закинув назад плоску голову, на якій знову була шапочка. Рот його відкривався і закривався. Зачудовано дивився Тітус, як короткий червоний язик коливається в круглому отворі, звідки вилітають звуки. Але ось уже зусбіч долинає неймовірний галас. Це хлопчаки на все горло вигукують слова псалмів, ситий бас вчителя гуде наче здалеку. Тітус з тремтінням чекає, чим усе це закінчиться.

Зібравши і склавши псалми на попереднє місце, помічники вчителя виходять наперед і зупиняються перед кафедрою, за якою вже вмовився вчитель, з шумом і натугою протиснувшись туди. Хлопчаки по черзі гучно відповідають на питання, а вчитель таким же гучним голосом запитує.

— Чого вимагає третя заповідь?

— Щоб ми не тільки не згадували в лайці чи у фальшивій присязі ім'я Боже, але не клялись ним всує, не божилися надаремно, не богохулили, не ганьбили ім'я Його і через мовчазне потурання не робилися співниками цих жахливих гріхів. Загалом кажучи, щоб ми згадували святе ім'я Господнє тільки в страху і побожності, щоб не принижували велич Його, а благаючи Його, прославляли в наших словах і ділах.

— Хіба згадувати ім'я Боже в лайці чи у фальшивій присязі є настільки великим гріхом, що Бог гнівається навіть на того, хто не виказує бажання і в міру сил не допомагає припинити і викоренити таку лайку і присягу?

— Певно що так. Тому що немає іншого такого важкого гріха, який викликав би більший гнів Божий, ніж блюзнірство, тому Господь і повеліває карати смертю тих, хто несе на нього хулу.

Швидко і не затнувшись відповівши на всі запитання сердитого вчителя — так швидко, що Тітус не зміг не тільки засвоїти, але навіть второпати хоча б половину сказаного ними, обидва хлопчики вернулися на свої місця. Так само покірливо відповідали й інші учні. Проте лише деякі відповідали на запитання без помилок, майже всі раз у раз затиналися; невпинно гамселила палиця по краю кафедри на знак гніву і незадоволення вчителя. Поступово Тітус з'ясував для себе, що перші два хлопчики — помічники вчителя і взірцеві учні, решті ж байдуже, похвалить їх учитель чи ні.

— Про що вони там увесь час говорять? — тихо запитав Тітус сусіда. Кругом зашепотіли:

— Погляньте, цей хлопчик ніколи й не чув про катехізис!

Услід за цим почувся сердитий і гулкий удар палиці об підлогу.

Тітусе ван Рейн, мовчати! Тихіше ви всі!

Щоки Тітуса так і зашарілися, коли він почув своє ім'я, гучно вимовлене вчителем. Він якнайдалі забився в куток. Але ось за його спиною знову пролунав шепіт.

Він син живописця?

Того самого, що не ходить до церкви?

Дайте-но поглянути на матусиного синочка!

Шепіт сусідів потонув у загальному гармидері. Тітус не знав, куди сховатися від сорому, його наче виставили напоказ. Йому хотілося заплакати, але страх, глухий, гнітючий, стиснув горло. Діватися було нікуди, тут немає нікого, хто б за нього заступився. Раніше, хай би куди він приходив, його всюди цілували і панькалися з ним; а тут він жахливо самотній, кожний може його скривдити.

Він мовчки глянув на вчителя, проте маленький товстун замість відповісти на його запитальний погляд стиснув губи і, дивлячись поперед себе холодними, бездушними очима, голосно повторив:

— Про що говориться в третій заповіді?

Чиясь рука поторсала Тітуса за плече, і він судорожно зіщулювся.

— Принеси нам яку-небудь картинку! У вас їх так багато!

Тітус не поворухнувся.

А то ми можемо тебе і віддупцювати, — прошепотів хтось за його спиною.

Тітус удав, ніби не чує. Можливо, і вимагач, забуде про свою погрозу.

Важко і різко вдаряє палиця об підлогу. Кулак учителя гупає по кафедрі. Тітус зненацька дістає в спину такого стусана, що падає з парти. Переляк і розгубленість здолали нарешті страх, і він розплакався.

На задніх партах зчинився дикий, нестримний радісний галас. Хлопчаки голосно засвистіли, почали ляскати долонями по партах, верескливий регіт підлітків неприємно вражав слух. Крізь вікно, що виходить на схід на темне кучеряве волосся маленького Тітуса падало, наче на глум, навскісне проміння вранішнього сонця. Він знову забився у свій куточок. Учитель не без зловтіхи захихотів, зійшов з кафедри і торкнув Тітуса за плече.

— Хто тебе? — цікавиться він.

Тітус похитав головою. Він не осмілювався підвести очей і хотів тільки, щоб учитель швидше відійшов і не привертав до нього загальної уваги, а сльози текли по щоках, потрапляючи до кутиків рота.

— Говори!

Тітус продовжував вперто хитати головою. Страшно, страшно, страшно... Вчитель презирливо стелував плечима і проказав:

— Продовжуємо урок!

Шум поступово утих. Учитель, сапаючи, повернувся на кафедру. Знову ритмічно стукає палиця. Знову сипляться монотонні запитання. Слова їх приховували в собі підступні, незрозумілі загрози. І Тітусові, пригніченому почуттям безпорадності, здавалося, що всі вони спрямовані проти нього. Він більше не бажав їх слухати. Гнів,

гріхи, Бог... Перед ним поставали безіменні образи. Гнів, гріхи, Бог... Безтілесні, які викликали страх, вони поставали знову й знову. «Матінко, матінко, навіщо ти привела мене до цієї школи? Мені так лячно, матінко, так лячно і ніхто тут не заступиться за мене...»

Голоси змовкли. Знову пробили куранти. Холодне, ясне сонце зазирає в маленьке квадратне віконце над головою вчителя. Хлопчаки поволі заспокоїлися. Їм було пренудно. Вони втомились перешіптуватися і шуміти і знічев'я бавилися ножичками або мінялися під партами яблуками, які голосно стукали, вдаряючись об дерево.

Тепер учитель сам роздав книжки, які лежали на полиці поза кафедрою. В цих книжках були надруковані зовсім маленькі дивоглядні закарлючки: здавалося, що це мурашки розповзлися по сторінках. І Тітус знав, що зараз хлопчаки почнуть рахувати... Він поволі підвів голову, опущену на руки, і почав скося спостерігати за учнями: поклавши грифельні дошки на коліна, вони схилилися над ними і, наморщивши чоло, вдивалися в закарлючки...

Раптом світло заступила чиясь широка тінь: перед Тітусом стояв учитель, тримаючи в руці книжку — стару, пошарпану, всю в плямах. На обкладинці пишався велетенський когут. Він був достоту як страшний бабусин когут, і серце Тітуса стислося і замерло в очікуванні.

Учитель зробив знак одному із старших хлопчаків:
— Хеертен, наглянь за всіма, а я займуся з Тітусом.

Хеертен вийшов наперед, витягнув із занадто коротких рукавів куртки худі руки й урочисто схопив палицю. Самозадоволено оглянувшись він ряди учнів, які ледве стримували сміх. Але щойно вчитель повернувся до нього спиною, Хеертен показав йому довгий ніс і почав завзято снувати класом.

Учитель на превелику силу протиснувся за парту, де сидів Тітус, і, сівши поруч, розгорнув книжку з півнем.

Тітус побачив багато поки що не знайомих йому букв і маленьких малюночків біля кожної. Він подумав, що вони були б набагато гарнішими, якби їх намалював хтось із учнів батька, а ще краще сам батько!

— Будь уважним! — суворо сказав учитель, показуючи пухлою рукою на літеру. — А-а-а-а, — протягнув він, широко розкривши рота.

Тітус повторив, наполовину весело, наполовину серйозно, намагаючись закарбувати в пам'яті цю літеру.

— Бе-е-е...

Покінчено і з другою літерою.

Після п'ятої літери знову вернулися до початку. Тітус усе запам'ятав: йому допомогли потворні малюночки біля кожної літери. Вчитель, слухаючи Тітуса, широко усміхався і навіть тихо муркотів, задоволений, що новачок не буде важким учнем.

До того часу як куранти на вежі пробили знову, і хлопчаки, щоправда, вже не так невтримно, як уранці, коли вони увірвалися з іще свіжими, нерозтраченими силами в клас, — кинулися до виходу, маленький Тітус знав уже весь алфавіт і міг навіть прочитати його з кінця, тільки як же вимовляються літери «Q» і «X»?

Уже більш упевненим кроком пройшов Тітус повз учителя до виходу; він майже забув про свої привселюдні ганебні сльози: адже тепер він може розрізнити одну літеру від іншої, так що він вже, власне кажучи, наздоганяє дорослих...

На розі вулиці Тітус помітив п'ятьох старших хлопчаків. Він чув їхній сміх, підступний і задирливий. І раптом збагнув: адже це вони його підстерігають. Умить прокинувся колишній нестерпний страх, і Тітус зупинився, тремтячи, неспроможний навіть вирішити, що ліпше — повернутися до школи чи бігти додому манівцями.

Хлопчаки наближалися. В очах у них світилася дурнувата хитрість, замурзані руки неспокійно рухалися, готові завдати мук слабшим. Схопити когось за горло чи відлупцювати палицею цим шибеникам — раз плюнути. Але ось вони зупинились і оточили Тітуса грізним непроникним кільцем, із погрозливим виглядом підморгуючи одне одному — нехай, мовляв, Тітус знає, що жарти з ними кепські. Смагляві фізіономії бешкетників,

які кривлялися гримасами, схилилися над розгубленим Тітусом.

— Ти син того самого живописця, еге ж?

Тітус оглянув усіх по черзі. Ні, від них пощади чекати нічого. І він мовчки кивнув.

— Я наказав тобі принести мені картинку, — сказав один, і Тітус одразу впізнав різкий свистючий голос, який так настрашив його на уроці. Злякано озирнувся він навсібіч: чи не наспіє звідкись допомога. Проте вулиця була безлюдна, час від часу з'являлися тільки вантажники та дідки, які вийшли на прогулянку; одні були надто поглинуті роботою, інші — своїми думками. Нікому не було діла до дітей.

Пацанва ще тісніше обступила Тітуса. Доведений до відчаю, він дивився на їхні підняті кулаки.

— Ну, ти нарешті скажеш хоч що-небудь? Можливо, ти мене не зрозумів?

— Зро-зу-мів... — у голосі Тітуса явно чулися сльози.

— Отож-бо, — знущався мучитель. — Значить, принесеш? Кожному по картинці. Чуєш?

Тітус, не бачачи іншого виходу, прошепотів:

— Гаразд!

Коло розступилося, і двоє-троє хлопчаків, мабуть, задоволені результатом, повернулися назад, — їм уже набридло дратувати заляканого хлопчика. Тітус раптом побачив перед собою вільний простір. Як стріла, випущена з лука, пролетів він повз своїх мучителів. Ноги його ледь торкалися землі.

Здивовані хлопчаки не зрушили з місця, хоча їм, вищим і сильнішим, було заввиграшки наздогнати Тітуса. Тільки головний призвідник пробіг за ним кілька кроків, гукаючи навздогін:

— Пам'ятай, сьогодні після обіду картинки мають бути тут! А не то...

Тітус усе виразно чув, але не відповідав і дав ногам волю, біг не озираючись і щойно біля моста через канал, звідки вже видно було вулицю Бреестраат, зупинився,

важко відсапуючись. Тут втретє за цей день в нього по-
лилися сльози, рясні і гіркі.

Глибоко пригнічений, він тихенько вдарив калаталом
у двері, і коли Гендрік'є, занурена в свої думки, відчини-
ла йому, прослизнув у будинок, вихопився сходами наго-
ру й увійшов до кімнатки Мааса і Майра.

Учні Рембрандта звикли до несподіваних відвідин
Тітуса, котрий ніколи не заважав їм. Вони спокійно про-
довжували працювати, побіжно розпитуючи хлопчика
про школу і майже не слухаючи його відповідей. Тітус
помалу-малу підійшов ближче. Раптом він уткнувся
аугсбуржцеві в коліно і, дещо завагавшись, промовив:

Намалюй мені щось, Ульріху!

Той з усмішкою глянув на хлопчика і погрозив йому
пензлем:

— Овва! Нафіщо це топі?

Тітус, відвівши погляд, глянув у вікно на маленьку
хмаринку над сусіднім дахом.

— Та так, просто.

Ніколаас Маас відклав пензлі вбік і пригорнув хлоп-
чика до себе.

— Що ж тобі намалювати?

Поклавши на коліна аркуш паперу, він олівцем почав
швидко накидати рисунок.

Ульріх Майр засміявся:

— Яволь. Розпещуємо хлопця!

Очевидно, він теж був не проти того, щоб на хвили-
нку відірватися від роботи і дещо розважитися. За якусь
мить управні руки двох художників так і літали над па-
пером. На очах Тітуса білі аркуші вкриваються лініями,
штрихами і написами на краях, і обидва молоді малярі
весело і радісно сміються, давши волю бурхливій фан-
тазії, яка несподівано в них прокинулася.

З купою рисунків попід пахвою Тітус зійшов сходами
вниз і сховав їх у передпокої, а потім рушив до їдальні,
де Рембрандт з нетерпінням чекав на сина, щоб розпита-
ти його про школу.

І ось щоранку цієї сірої осені повторюється одне і те ж: Тітус має йти до школи. Його постійно гризе страх, хоча в глибині душі жевріє надія, що сьогодні його нарешті мучити не будуть; але щойно він здаля зачує крики школярів, його посідають полохливість і такий самий тупий страх, як і першого дня, коли він не наважувався переступити порогу школи. Потім упродовж дня — повільне пристосування до ворожого оточення, часами — припливи мужности, незграбна спроба втнути за спиною сусіда фіглі, почуття гордості від схвальних вигуків старших хлопчаків. Але вже наступної миті настає протвердження: вчитель постійно ловить його і карає, і Тітус — знову ціль для насмішок. Усі дивляться на нього, а він, наче прицвяхований до ганебного стовпа, стоїть біля кафедри і після короткої миті торжества відчуває нестерпне приниження.

Поза стінами школи він часом знаходить захист у тих, кому приносить кумедні, дивовижні картинки, або в тих, чий авторитет він покірливо визнавав; проте найчастіше і ці хлопці нехтують ним, відштовхують його, б'ють або кидають напризволяще, коли інші його кривдять. Неприборкані злети фантазії, легковажна і незбагненна хоробрість поступаються в його душі страхом, відчаю, гіркому усвідомленню безсилля і нікчемности. А інколи його обсідає нудьга, особливо в ці довгі пополудневі години з їх нестерпною одноманітністю: сухі рахунки, повільне читання, яке майже втратило для нього своє зачарування, повторення напам'ять катехізису, який він завчав з надзвичайною легкістю. А вдома за столом, наслідуючи монотонну співучість, з якою належало в школі читати катехізіс, він викликав гучний сміх батькових учнів, хоча Рембрандт суворо поглядав на них, а Гендрік'є докріливо хитала головою...

Приходячи додому, маленький Тітус вже не в змозі бавитися: він надто втомився від диких пустощів у школі і нестерпних знущань. Тоді він прокрадався в тиху май-

стерню Рембрандта. Оминаючи увагою чудові картини, що їх малював батько, мляво і спроквола перебирав він чисто вимиті пензлі або, вткнувшись лобом у віконну шибку, дивився невидючим поглядом на вулицю. Темні кучері меланхолійно і нерухомо спадали йому на чоло, маленькі вузькі долоні так само нерухомо впиралися в холодну шибку.

Ніхто вже не розпитує його про школу, як попервах, жодна душа не цікавиться більше тим, як він пише або читає. Здається, в цьому домі кожний живе у своєму відокремленому маленькому світі. Учні батька мовчки торують свій шлях. Гендрік'є поглинута думками про дитину, яка незабаром має народитися. А Рембрандтова рука, ще більш розмашиста і впевнена, ніж раніше, ковзає по шерехатому полотні, очі мрійливо вдивляються в скварні темні фарби, у видіння, зіткані із нічного мороку і золота.

XI

Торгівці творами мистецтва Корнеліс і Данкерт Данкертси виставили на продаж отримані від Рембрандта наприкінці літа гравюри, зроблені ним під час перебування в Ватерланді, а також його офорти на біблійні сюжети. Частину цих робіт вони відправили до Парижа, де вони вже близько двадцяти років підтримують ділові зв'язки з домом художніх виробів М. Шіартра.

Всупереч очікуванню, вони за один тиждень розпродали майже всю партію рембрандтівських гравюр. Із Парижа разом з вексями і звітами надійшли термінові запити, чи не можна отримати ще будь-які роботи *grand maistre hollandais* — великого голландського майстра; люди билися через його офорти, і ціни на них зростали з кожним днем.

Панове Данкертси багатозначно презирнулися і, не гаючи дорогоцінного часу, надіслали до Парижа нову, хоч і меншу партію відбитків, «що їх лише насилу вдалося їм отримати від майстра». А тим часом, ніби випадко-

во заглянувши до Рембрандта, вони мимохідь довідувались, чи немає в нього ще якихось рисунків: як не дивно, в Парижі на них великий попит...

Le grand maistre hollandais з радістю взяв ті запропоновані йому кілька сотень гульденів — він уже давно надумав придбати в Гуго Аллардта папку з рисунками Мікеланджело. Рембрандт пообіцяв торгівцям, що незабаром пришле їм нові роботи.

Данкертси щотижня цікавилися обіцяними рисунками, певна річ, з великою осторогою, — борони Боже сполохати довір'я Рембрандта. Маляр завзято і напружено працював, радіючи змозі знову продавати свої рисунки. Він придбав новий друкарський станок і розпорядився, щоб молодші учні теж взялися до виготовлення відбитків. Усі в домі були залучені до цієї роботи.

Тим часом у крамниці Данкертсів щоденно купчилися шанувальники мистецтва, з тремтливим, гарячковим зацікавленням очікуючи на останні гравюри Рембрандта; навіть чужоземці, які перебували в Амстердамі, довідавшись про це, оббивали пороги в Данкертсів. Про Рембрандта заговорили з такою пристрасстю, як двадцять років тому.

Але одного вечора до художника заглянув Геркулес Сехерс.

Падав заливний осінній дощ. Старіючий граве-пейзажист видавався ще більш виснаженим, ніж будь-коли. Він тремтів від холоду в своєму поношеному плащі. Лише трохи відігрівшись у теплій майстерні друга і випивши склянку вина, він зумів доладно заговорити.

— За твої рисунки ледь не чубляться.

Рембрандт, який дивився, як покривають лаком картину, глянув на Сехерс зі здивуванням:

— Що ти хочеш цим сказати?

— На твої останні роботи великий попит!

— Так, Данкертси взяли в мене для перегляду сотню-другу відбитків.

— Вони розпродані!

Рембрандт стенув плечима:

— Напевне, тільки, за гарні обіцянки, що мов по губах помазали? Я отримав мізерну суму, хоча тепер я радий всьому, що дають...

— Ні, ні, не за обіцянки! За готівку! Якраз сьогодні ввечері покупці вносять чергову оплату! Минулого разу я був при цьому присутній. Гроші так і сипались на прилавок. Сотнями, якщо не більше...

Митець схопив свого приятеля за плечі.

— Сехерсе! Ти щось плутаєш! Старієш, видно. Мабуть, ти бачив чужі роботи, роботи якогось чужоземця — фламандця чи італійця!

Геркулес Сехерс похитав головою.

— Це були твої офорти. Невже я не впізнаю твоєї манери?

Рембрандт мовчки крокував з кутка в куток.

— Чому ти не ходиш на аукціони? Останнім часом ти взагалі не буваєш у місті. І тому тебе так легко ошукати!

— Ошукати?!

В очах Рембрандта спалахнули гнівні вогники. Йому раптом стало тісно в кімнаті. Сягністим, важким кроком снував він по кімнаті.

— А про Шіартра мови там не було?

— Була. Подейкують, що Данкертси отримали від нього не одну тисячу.

Запала німа тиша. Порушувало її тільки важке дихання Рембрандта. Але ось і він заговорив:

— Ну, а що Клеменс де Йонге?

— Як, його у тебе не було? Він не приніс тобі грошей?

Рембрандт так і підстрибнув:

— Грошей? Та я вже багато років не бачив від нього ніякісіньких грошей! — І він болісно і дошкульно розсміявся.

— Де Йонге розпродав майже всі свої офорти, — сказав Сехерс. — Хто нічого не міг дістати в Данкертсів, той ішов до Клеменса, який встиг оповісти всіх, що в нього ще є дещо з твоїх робіт. На тебе мода, як ніколи!

— Мода?

Вони глянули один на одного. Сехерс похитав головою, а в Рембрандта задерлася верхня губа.

— А ще називають себе друзями! — вигукнув він. — Друзі! Де пахне грішми, там закінчується дружба. Але й мій терпець може увірватись!

Він кинувся до передпокою і вернувся в плащі і капелюсі. Сехерс підвівся, збираючись піти разом з ним, але від кволости в нього тремтіли коліна, і Рембрандт силоміць усадовив його.

— Зачекай на мене тут, я зараз повернуся. Скажу тільки Гендрік'є, щоб приготувала вечерю.

Сехерс чув, як він щось сказав на кухні, і співучий голос Гендрік'є йому відповів. Потім входні двері зі стуком зачинилися.

Закутаний у широкий плащ, Рембрандт стояв позаду гомінкого натовпу у виставковому приміщенні Данкертсів. Майстер роззирнувся. Довкола в папках, бюва-рах, у тонких дерев'яних підрамниках були розкладені або розвішані його офорти і рисунки пером. Ще декілька тижнів тому все це лежало в його майстерні на Бреестраат. У натовпі покупців і просто допитливих — вхід сюди був вільний — Рембрандт упізнавав знайомих художників. Він зітхнув глибоко й рішуче: тепер він переконався на власні очі!

Ошуканий!

Він обвів очима приміщення. Підлога з білих і чорних плиток, мокра від краплин дощу, що стікали з плащів, була вся в брудних слідах. Люди стояли тісними групами — друзі з друзями; інколи в гурт художників намагався затертися якийсь бюргер. Покупці з'юрилися перед відсутнім у кут письмовим столом. Серед них були й англійці: Рембрандт упізнавав їх з чужоземного покрою довгих плащів і високих твердих капелюхів.

За столом, на якому лежала розгорнута касова книга, сидів Корнеліс Данкертс. Покупці називали номери робіт, які їм припали до вподоби він повідомляв їхню ціну, і вони тут-таки відлічували гроші. Данкерт Дан-

кертс, перевіривши суму, виходив до сусідньої кімнати і замикав гроші в стінній шафі.

У залі стояв неугавний гул від тихих здивованих голосів, і цей гул перешкоджав Рембрандтові дочути, що говорять. Проте йому вдалося вловити окремі репліки.

— Цікаво, що скаже Рембрандт?

— Виторг нечуваний навіть для нього.

— І що з того? Все одно він потрапить до кредиторів. Ці паразити так само міцно тримають його в своїх лабетах, як і нас.

— А й справді! Хто ж із нас не працює на них?

— Ні, хто б подумав!

— Просто неймовірно! Минулого літа він, здається, геть вичерпався.

— Ах, у кого дома стільки молоді, до того ж і молода дружина...

— Він далекі як віродився!

— Невже це він сам зробив?

— Безсумнівно! Манера його!

— Не знаю, не знаю... Йде такий дивний поголос... У нього багато відданих і здібних учнів...

— Ні, ні! Це неможливо! Молодому так ніколи не намалювати! Це його манера! Одразу видно, що Рембрандт!

Розштовхуючи натовп відвідувачів, Рембрандт протискувався вперед. Довкола знайомі обличчя: одні змарніли — турботи і злигодні наклали на них свій відбиток, на скронях пробилася сивина; інших порозпирало від розкішного життя, а можливо, і від недуг передчасної старости.

«А який же я сам із себе?» — тривожно ворухнулася в Рембрандта думка, і він мимохіть пошукав очима дзеркало. Він ішов, рішуче розштовхуючи натовп. Ось вони — ті, хто обмовляв його. Ось Ховерт Флінк, його колишній учень, а тепер — рабський наслідувач ван дер Гелста; і Флінк теж обмовляє його... обмовляє і Кампо Вейсман, теж колись-то його учень!... А ще далі — ху-

дорлявий Рейсдал; той сміється, розтягнувши тонкі губи, не знаючи, що й думати про раптово відроджену, як птах фенікс, майстерність Рембрандта. Поруч з Рейсдалем — торгівець картинами Гуго Аллардт, сплотнілий від заздрости до Данкертсів. І всі — чужі, друзі, товариші юности його, його Рембрандта, — схилившись один до одного, перешіптуються про нього.

Але ось вони помітили, що він дивиться на них. Від здивування ті, на котрих упав його погляд, широко розплющили очі і відразу поопускали голови. Він ні з ким не привітався. Розстебнувши плащ, пройшов повз них, просто до Данкертсів.

Люди мовчки розступалися перед ним. Якийсь чоловік прошепотів щось на вухо своєму синочкові, якого тримав за руку. І раптом залунав дитячий дзвінкий голосок. У ньому чулося і зачудування, і захоплення:

— Це Рембрандт?..

Тоді всі здивовано і з цікавістю обернулися в бік майстра. Відвідувачів раптом охопила шаноблива нерішучість: вони збентежено піднімали капелюхи і чемно шаркали ногами. Насилу стримуване роздратування Рембрандта зростало. «Боягузи, — думав він. — Боягузи!..» І ні з ким, абсолютно ні з ким не привітався.

Він ішов просто до Данкертсів.

Ті угледіли Рембрандта і, заклакши від страху, чекали його наближення. Вони ніяк не сподівалися, що він тут з'явиться.

Корнеліс швидко закрив касову книгу і квапливо засунув її під купу паперів, але з пильного погляду Рембрандта зрозумів, що запізнився. Художник глянув туди, де була схована касова книга, глянув на розкидане по столу золото і срібло, що віддивалося матовим полиском на яскравій поверхні червоного дерева, і перевів погляд на сплотнілі обличчя обох Данкертсів.

Ще було не зрозуміло, чим усе закінчиться. Всі почали проштовхуватися до столу. Ніхто не розумів, що саме зайшло між майстром і продавцями картин. Англійці, по-

чувши велике ім'я, ліктями і колінами проклали собі дорогу в перший ряд, щоб подивитися на the most famous painter — найславетнішого художника.

Обличчя Рембрандта збураковіло. Художник стиснув свій твердий залізний кулак, але, мабуть, опам'ятався і розтулив пальці. Він раптом простягнув руку до купки паперів, не зважаючи на незграбний протестуючий жест Корнеліса, витягнув касову книгу, відкрив її і, перегорнувши, віднайшов те, що шукав. Хоча в ньому всередині все кипіло, напозір він зберігав спокій, цілковите самовладання, яке коштувало йому великих зусиль волі. Коли ж заговорив, голос його був тихим і млявим:

— Дев'яносто п'ять рисунків, ескізів, гравюр... продано першого жовтня...

Рембрандт і Данкертс обмінялися пильними гнівними поглядами. Дещо отямившись від розгубленості, торгівці намагалися прибрати невимушеного вигляду, бажаючи справити враження, ніби вони не розуміють, чого від них домагається Рембрандт.

Майстер гортав книгу і читав уголос:

— ...Двадцять третього жовтня — сто шістнадцять офортів і великих естампів...

Він озирнувся навсібіч.

Усе продано, сказав йому Сехерс. Усе! Навіть роботи, які були на попередньому продажу. Сьогодні платіжний день. А ось висять його останні роботи! Всього триста гульденів принесли йому ці шахраї, а він їх ще уклінно провів до дверей!

Рембрандт grimнув кулаком по столу. Монети попідсакували: один золотий гульден покотився і з дзенькотом упав на підлогу.

«Трьох тисяч було б мало за це!» Та ще й Париж! Париж! Шіартр! Халамидники!.. А йому ж доводилось упордовж багатьох місяців вислуховувати докори Сікса і погрози Беккера!

Наступної миті він опинився в сусідній кімнаті. Данкерт Данкертс, який підскочив до стінної шафи, щоб за-

городити її, від сильного стусана в груди відлетів у бік. Рембрандт шарпнув за дверцята і розчинив шафу навстіж. Там лежало золото — його золото, акуратно складене в мішечки з монограмами «Д. & К. Д.» по сто монет в кожному. Лежали тут і векселі. Його векселі payables au premier de novembre M. M. les banquiers — підлягають оплаті першого жовтня в панів банкірів...

В очах у нього потьмарилося... Але він швидко опанував себе. Розміреними рухами він холоднокровно відлічив гроші і з дивовижним спокоєм опустив усі мішечки до великих кишень свого плаща, потім склав векселі і сховав в одязі.

У виставковому залі, куди він повернувся, запала гнітюча, ворожа тиша. Але ця ворожість вочевидь була спрямована проти Данкертсів, які відвернулися при появі Рембрандта.

Майстер вибухнув коротким їдким сміхом.

— Дякую вам, — мовив він. — Дякую вам за вдалий продаж і за те, що гроші у повній цілості.

Показуючи на розсипане по столу золото і срібло, він додав:

— Ось ваша частка, — і звернувся до відвідувачів, які в мовчазному здивуванні розступалися перед ним. — Панове! Якщо вам доведеться, як і мені, продавати свої роботи... я можу рекомендувати вам панів Данкертсів. Від щирого серця!

Він був блідий як смерть, голос звучав наче чужий, різко й розмірено. І кожний, хто був тут, бачив, відчував і усвідомлював, що на їхніх очах коїлося щось серйозне. І раптом всі кинулися до Рембрандта, оточили його, заговорили до нього, перебиваючи одне одного: всі бажали щастя, докладно розпитували, чому він вирішив прийти сюди. Англійці, не розуміючи, що відбувається, без кінця вітально піднімали свої високі капелюхи. Гуто Аллард запропонував послати за сухим одягом і найняти людину, яка б з ліхтарем провела художника додому.

Рембрандт мовчки заперечно похитав головою. Кинувши на Данкертсів останній нищівний погляд, він за-

лишив приміщення; за ним поквапились усі ті, хто не збирався нічого придбавати; незабаром вони, сповнені зловтіхи розсіялися містом у різних напрямках, щоб розбавкати скандальну новину по всіх вулицях, у всіх кельбанах і тавернах.

Дощ лє, як з відра.

О, цей дощ! Він прийшов здалеку, йому було байдуже до розтлінности смертних. Обабіч вулиці дзюрчала вода. В нічній імлі тьмяно виблискувала бруківка. Нерухомо, наче привиди, звисали над бруківкою гілки дерев, і з кожної спадали краплі дощу. Вода лилася з жолобів і, стікаючи в канал, вирувала. Великі срібні кола, розходячись, розбивались об берег.

Дощ! Дощ! Темні силуети перехожих, примарні обриси високої вежі, які губилися в темній височині; глупа ніч над безлюдними майданами, дзюрчання невидимої води в каналах, біля шлюзів і мостів, які однаково повисли над темним запиналом дощу.

Безцільно блукав Рембрандт містом. Мішечки із золотом відтягували кишені плаща, шелестіли сховані за пазухою векселі. Він усе полічив і знав: він власник декількох тисяч! Він отримав їх за свою працю.

Уже рік, як він знову працює. З жадібною завзятістю! З невиснажним терпінням. Напружуючи всі сили. Купи, цілі купи відбитків!

Щойно тепер він відчув, як утомився за цей рік. Але це була щаслива, блаженна втома. Втома дерева, яке зарясніло плодами; блаженна втома матері, яка породила дитя; втома тучної хмари, яка пролилася рясним дощем.

Дощ, ох, цей дощ. Він вічний. А самотність і нікчемність смертних минуці. Вони позбавлені простоти і величі дощової стихії. Дощ незмінно повертається на землю, він виливає свою вологу, волога випаровується, переходить у тумани, а вони згущуються в хмари, щоб знову прийти до людей і величаво і просто пролитися на землю.

Дощ лив не перестаючи. І дощ приносив утіху.

У душі майстра поступово запанував спокій.

XII

Настали непогідні днини. Сльотаві та вітряні. Мляве осіннє сонце над дахами будинків. Дерев в журних бронзових шатах в'янення. Наближається люта заметиста зима. Надходять перші сніговійні місяці.

Пізньої осені в Гендрік'є народилася мертва дитина. Тихо ридаючи, вона попрощалася з нею. Рембрандт майже не розмовляв. Фамільну біблію так і не розгортали. Майстер більше не стояв замислений біля вікна, дивлячись на чайок. Замкнувшись на засув у своїй майстерні, він узявся гравіювати по металу. Святе сімейство — яка ніжність в образі матері, що годує немовля, і ця лагідна турбота батька... Велика любов оточує повите в пелюшки плачливе дитя, святе дитя.

Готові рисунки так і вилітали з-під руки Рембрандта.

Знову до нього приходять люди із замовленнями на портрети. Чужоземцям, які перебували в Амстердамі проїздом, відоме тільки одне ім'я: Рембрандт. Тепер Рембрандт може призначати високі ціни і обходитися зі своїми клієнтами так, як йому заманеться. Ван дер Гелст нишком лає Рембрандта і сам тепер отримує замовлення від Стрілецького товариства — мушкетерського загону цивільного ополчення, котре колись залишилося незадоволеним дивною картиною Рембрандта «Міська варта». Рейсдал надзвичайно тішиться, що майстер не малює портретів, і потайки підбурює проти Рембрандта дрібніших художників, які бувають в його домі. Усюди заздрість, злоба. Ці людці, які зводять наклепи на Рембрандта, від нього залежать. Похмура сила його нових творів настільки велика, що ніхто не вільний від їхнього впливу: всі наслідують його, інколи самі цього не усвідомлюючи.

У кімнатах Рембрандта знову нагромаджуються цінності і вишукані скарби мистецтва: рисунки Дюрера і Мікеланджело, шаблі з дамаської сталі, бездоганної чистоти страусове пір'я, з'являється арфа із золотою інкрустацією, маленькі бронзові статуетки, бездоганні за фор-

мою і матеріалом, чудовий пергаментний манускрипт з кольоровими мініатюрами, виконаний блакиттю і золотом.

Цього разу Гендрік'є не дорікає йому марнотратством. Вона ні в чому його не докоряє, хоч і бачить, як переводяться гроші. В ній знову прокидається ніжність до Рембрандта. Знову наступають зимові ночі втіхи та кохання, обох хвилюють палкі спогади про ті дні, коли вони знайшли один одного: вона — в страху і збентеженні, він — кинутий у відчай почуттям власного безсилля. Пишною, звабливою красою розцвіла Гендрік'є. Ніколи ще вона так не подобалась Рембрандтові. Після вагітності вона навіть стала набагато вродливішою, аніж була раніше; пристрась і кохання, ніжність і горе наче перемінили її красу, надавши їй особливого чуттєвого чару, і від цього такі одурманливо радісні години їхніх любовщів. Інколи, посеред ночі, п'яний від щастя Рембрандт, закутавшись в укривало, встає і приносить полотно і пензлі. Він малює любе тіло у всій його наготі — воно лежить між важкими драпуваннями запони, освітлене боязким золотистим мерехтінням каганця.

Маленька служниця із Рансдорпа торопіє і лякається. Їй невтямки таке дивне кохання. Навіть у присмерку погано освітленої спальні вона натягує на себе простирало і заплющує очі на одну тільки думку, що безліч чужих очей будуть роздивлятися її нагу. Вона готова благодіти Рембрандта, щоб він відсунув полотно і відклав пензлі, щоб він не показував її всьому світові, — адже відомо, що вони не брали шлюбу. Але майстер настільки захоплений творінням, яке виходить з-під його рук, що вона не промовляє жодного слова і мовчки поступається йому. І ось він малює її на подружньому ложі, сором'язливу і збентежену, з порожєвілими від чуттєвих утіх плечима і грудьми. Поцілувавши живу модель, він підносить її портрет своїми міцними, владними руками, не знаючи, що для нього в цю мить дорожче: жінка, яка подарувала йому себе, чи картина, котра увічнила цей дар.

Але минає якийсь час, і ось вона знову лагідно його відштовхує, коли він грайливо і зухвало вимагає вияву її

любови. І знову Рембрандт бачить глибокий, мрійливий золотистий відблиск в її очах; материнство виявляється в тому, як наливається її тіло, в її ході і вчинках; її почуття переключились на інше, приховане в ній життя. Гендрік'є знову готується стати матір'ю. Цього разу все буде гаразд. Хоч ні вона, ні Рембрандт жодним словом не обмовилися про заповітне, їхні мовчазні погляди, їхня невисловлена ніжність свідчать про те, що вони обоє твердо знають: ця дитина, плід їхнього гарячого й щирого кохання, залишиться жити — вона з'явиться свого часу і буде їм усміхатися, бавитися і рости в домі, де вона зачата і народжена.

XIII

Якось увечері Рембрандтові повідомили, що із Сехерсом трапилося нещастя. Він поспішив у квартал бідняків, де мешкав його давній приятель, і від двох балакучих жінок-нечупар довідався, що Сехерс у темряві послизнувся і впав зі сходів. Рембрандт знайшов його в мансарді, де була його майстерня, вже мертвим. Охляле тіло було заледве прикрите. У кутку на полиці лежав зацвілий хліб. Крізь розбите дахове вікно в піддашшя потрапляв дощ, забризкуючи останні офорти покійного. Рембрандт ретельно відібрав найкращі з них і цей дорогоцінний спадок відніс додому.

Тільки він і його старші учні проводжали домовину на цвинтар для бідняків.

XIV

Нещодавно в домі Рембрандта поселився новий учень, Гейман Дюллаарт. Це тендітний юнак-аристократ з довгими пальцями витончених рук, на яких блакитніють прожилки, з вузьким овальним обличчям і сухотними плямами на щоках. Голос в нього тихий і мелодійний: він гречний, стриманий і скромний. Робить все спокійно, статечно. Йому відвели маленьку, зовсім окрему кімнат-

ку. Над ліжком він прибив полицю і розставив на ній книжки, привезені ним у валізі. Вечорами він не спускається донизу, як інші учні, а сидить у себе в кімнатці, запаливши свічку, й читає. Служниця, яка стелить учням ліжка і прибирає в їхніх кімнатах, з полохливим здивуванням витріщає очі на брунатні спинки книжок над ліжком Геймана. В домі Рембрандта мало книг. Майстер читає одну лише Біблію — великий фоліант у добротній оправі зі свинячої шкіри, який пройшов не через одні руки. Є в Рембрандта і оповідання про подорожі, і книжка з анатомії, стародавні міфи та легенди; є книга Вазарі з життєписами найславетніших живописців і, нарешті, екземпляр написаних португальською мовою теологічних трактатів рабина Менассе Бен Ізраєля; Рембрандт зробив чотири гравюри для цієї книжки. І тільки Дюллаарт перший привіз із собою небачені ще книжки. Старші учні, які спочатку охоче зазирали до нього в кімнатку, вже встигли роздивитися ці книжки зі всіх боків. Тут поезія драматурга і поета Фондела, поезія Катса, поема про створення світу француза Дю Бартаса. Напівглузливо, напівшанобливо читали вони титульні аркуші великих важких фоліантів: «Істинне християнство», «Сходінки духовного життя», «Стусани Сатани», «Забавна прогулянка на небо». Вони бачать імена, про які навряд чи коли-небудь чули, пов'язані в їхній уяві з якимись неприступними світами: Таулера, Баньяна, а Браке-ла, Борстіуса. Збентежено ставлять вони книжки, що їх вразили, назад на полицю і йдуть геть. Їхні відвідини стають все коротшими і нарешті зовсім припиняються. Їм невтямки, навіщо вченому або бажаючому стати вченим вчитися ще й малюванню. З цим вони не можуть примиритися. Рембрандт поводить ся інколи дивно, в його поведінці багато незрозумілого, але все його життя присвячене малярству. А як знайти спільну мову з цим юнаком, який у своїй вченості перевершив уже багатьох?

Щонеділі Дюллаарт старанно вдягається у все чорне — в нього припасений одяг на всі випадки життя: бать-

ки його — вельможні і заможні громадяни Дордрехта. Він носить білі брижі, мереживо, але не широке і не франтове, він на всі служби Божі ходить до реформатської церкви.

Якщо проповідь йому особливо подобається, він записує її по пам'яті в спеціально заведений для цього зошит. Немає жодної краплини кокетства чи лицемірства в тій серйозній увазі, з якою він за обідом слухає читання Слова Божого.

Перші, з ким Дюллаарт зближується, це служителі церкви: пастори Ватерлоо, Схеллінкс і ван Петерсен. Він любить перебувати довгі вечори в тиші їхніх кабінетів, разом з ними занурюватись у нещадні і могутні догми женевського реформатора; схиляючись над старими аркушами, вони глибокодумно розмірковують над таємницями догматики і совісті, про людей і янголів, про гріхопадіння і передусім про визначеність долі — про *decretum horribile*

У майстерні Рембрандта Дюллаарт не одразу знаходить собі друзів. Маас, старший учень, теж уродженець міста Дордрехта, проте він так само, як і решта, не надто прихильний до нього. Час від часу, правда, вони побалакають про рідне місто, але на цьому все й закінчується. Ніколас Маас боїться допустити в своє малоцікаве життя людину, яка вже в такому молодому віці встигла прочитати таку кількість книг. Приблизно так само думає й решта учнів.

Так думають усі, окрім одного чоловіка. Йому вже минуло тридцять, а він досі мешкає в домі Рембрандта, хоча вже давно вийшов з учнівського віку. Це Філіпс де Конінк, син ювеліра. В юні роки, коли у нього було достатньо грошей, він вирушив подорожувати Францією і Італією. Він малював великі полотна — ландшафти і портрети, які викликали захоплення Рембрандта. Правда, тільки Рембрандта. Нікого більше картини його не хвилюють, а блазні над ними сміються. Сікс, цей великий меценат, чути не хоче про Конінка; він опікується молодими і більш гідними. Тільки раз чи двічі Філіпсу де Конінку вдалося, та й то за енергійної підтримки Ремб-

рандта, продати свої картини. Філіпс завжди засмучений, оскільки не має чим віддячити Рембрандтові за те, що той зробив для нього, навпаки, він сам і далі користується підтримкою майстра. Коли в де Конінка зношується одяг, у його шафі з'являється новий, те ж саме зі взуттям і білизною. Полотно і фарби Рембрандта до його послуг. Його пригнічує те, що він змушений приймати цю добродійність, — адже він молодий і сповнений сил, злість і досада діймають його, коли він бачить, яка фортуна ласкава з його товаришами. Ця примхлива сліпа богиня рік за роком обминає його своєю прихильністю. Можливо, треба інакше малювати? В прилизаному до блиску стилі модних майстрів? Ні, на це він не піде. Філіпс де Конінк хоче залишитися самим собою. В ньому ще жевріє надія, що коли-небудь гору візьме істина і він віддячить Рембрандтові за все, що той для нього зробив. Цілими днями блукає він околицями, віддаленими польовими дорогами, де зустрічає тільки незнайомих людей, де гуляє лише вітер, де він наодинці з природою.

Але ось у домі Рембрандта з'являється Гейман Дюлларт, тихий сімнадцятирічний юнак, і Філіпс оживає, забувши про свою відлюдкувату і похмуру самотність. Він з цікавістю і увагою стежить за всім, що робить і як поводить молодий учень Рембрандта, і знову прагне здобути прихильність. Скромність й стриманість високого стрункого новенького вигідно відрізняються від багатослівної самозакоханости Мааса чи галасливої німецької веселости аугсбуржця, котрих Філіпс не зносить. Він переконаний, що з усіх учнів Рембрандта лише цей люб'язний юнак, набагато молодший за нього, може стати його приятелем. І в один із вечорів він заговорив до нього.

Тепер учні досить часто збираються вечорами в кімнатці Геймана, і де Конінк розповідає про свої подорожі. Молоді люди зацікавлено його слухають. Перед ними постають видіння півдня: міста і школи живопису, палаци з їхніми скарбами, творіння чужоземних майстрів, яких Філіпс бачив, і їхні учні, з якими Філіпс

розмовляв. Він розповідає про святі і світські місця, де панують духовні засади і мистецтво, де життя сприймається радісніше, аніж під сірим одноманітним небом Голландії. Розповідаючи, Філіпс тепер набагато яскравіше відчуває радість, гордість і щастя від того, що на землі існує так багато чудового, ніж в ту пору, коли жив серед тих чудес, на власні очі бачив і власними руками торкався до них і нерозважливо тринькав гроші. Сила цих щасливих спогадів надає його словам хвилюючий відтінок чуттєвості, ласкавий відтінок; довго стримуване захоплення вибухнуло і знайшло своє вираження в тріумфуючих, сміливих образах, і він змальовує їх з почуттям, котре роками таємно жило в ньому і в якому він сам собі не зізнавався.

Гейман слухає, затамувавши подих. Ось який цей поганський південь!.. Філіпс зауважує раптом, що його оповідки збентежили юнака, що він спалахнув солодкою і ненаситною жадобою пізнати світ, який зненацька відкрився перед ним у всій своїй квітучій красі, світ, про який він тільки міг мріяти. В цих оповіданнях постає цілком інше життя, чари його небезпечні й згубні. Філіпс де Конінк помічає це і лякається, що так необачно виказував свої почуття. Йому не слід було забувати, що його хтось слухає. Хоча Гейман ніколи відверто не виявляв свої почуття, проте він, Філіпс, здогадався про них з гарячкових запитань юнака, з його зітхань і вигуків. Юний учень був збентежений. А Філіпса мучило каяття, він докоряв собі в покvapливості й необережності.

Коли потяг до поганського життя стає таким очевидним, як у Дуллаарта, то це небезпечніше, ніж кохання похитливої, ненаситної жінки. І Філіпс де Конінк поступово і дуже обережно вгамовує запал своїх спогадів, пом'якшує пишнobarвну красу, яка так привабливо постає за його словами; він описує тіньові сторони життя на сонячному півдні, висловлює різкі і зневажливі судження про тамтешніх людей і про багато інше. Його слова неначе ліки — зцілюють і очищають.

Філіпс, уважно спостерігаючи за Доллаартом, переко-нується, що легко міг скалічити йому життя. Місце цього юнака — у світі вродженої серйозності і скромної на-божності, в світі сірої одноманітності і скупой безбарв-ності голландського неба. Не можна вчиняти насилля над цією душею, котра ще не повністю розкрилася; не мож-на в ній пробуджувати передчасну внутрішню боротьбу. І ось, нарешті, Філіпсові вдається, вправно лавіруючи, цілком перейти до розмов про життя на півночі, про події в місті, про людей, що оточують. З прихованим задово-ленням він бачить, як до Геймана повертаються спокій і врівноваженість; на його щоках більше не грає гарячко-вий рум'янець, і в його запитаннях більше не відчу-вається тамоване замилювання. Юнак тепер знає, що та-ке південь: це країна сонця і тіней, яка втратила для нього чар неземного світу і зваби поганського раю.

XV

Лише зрідка бував тепер Рембрандт у центрі Амстер-дама; найчастіше в дні, коли відбувалися великі аукціони. Він відвідував усіх маршан, хоч давно відчував відразу до них і до їхнього заняття; не з'являвся він тільки у Дан-кертсів, які затаїли проти нього мстиву злобу.

Інколи Рембрандта можна було зустріти і на Гееренхрахті в колекціонера Гармена Беккера, великого поціновувача жи-вопису, який торгував з прибалтійськими портовими міста-ми. Рембрандт приходив до нього, щоб погасити частину взятої в нього колись позички. За угодою він як оплату бор-гу приносив нові полотна і відбитки, котрі колекціонер за-звичай потім продавав з великим для себе зиском.

Але все рідше й рідше виходив Рембрандт у місто, ще рідше виринав він за місто подивитися на хмари і дере-ва, на старі будиночки, які губилися серед чагарників, на кана-ви, над якими чорною стіною стояв очерет, на во-дойми, в котрих відбивалося олив'яне небо. В душі мит-ця почався велетенський і плідний перелом.

Був час, коли він зовсім не покидав свого житла, відчуваючи підупад творчих сил, він соромився зустрічі з людьми при світлі дня. А нині він не виходить зі своєї майстерні, охоплений великим творчим піднесенням. Тільки коли западають вечірні сутінки або долає втома, він перериває роботу і знову стикається з життям, яке вирує поруч; це життя — Гендрік'є, Тітус, учні, гурт друзів.

Сехерс помер, Коппенол, скручений подагрою, прикутий до ліжка, а Сікс, весь у полоні забобонів, через світські упередження уникає бувати в домі художника, — подекують, що він домагається руки Маргарети Тюлц, дочки бургомістра. Так прийшла самотність. Сам Рембрандт майже не зауважував цього, до самозабуття захоплений новою могутньою творчою силою, яку в собі відчував. І не тільки відчував, але й давав їй простір. Він вільний від зарозумілості, від гордості за творіння свого генія. Завершені картини його вже не цікавили. Тільки те, що існувало в його мріях, над чим працювали його руки і чим захоплені були його думки, становило для нього цінність. Він бере природу такою, якою вона є, зі всіма її загадками і відкриттями; і природа теж не питає про мету і причини, але невідступно прямує до досконалості; і Рембрандт відтворює природу.

Часами він, так само ні в чому не сумніваючись і нічого не питаючи, з головою поринає у вічне диво Святого Письма, Страстей Христових, життя апостолів і патріархів, апокрифічних і канонічних святих, які живуть на пожовклих сторінках його Біблії.

Не можна ні питати, ні намагатися проникнути в таємниці, ні думати до божевілля. Незбагненне треба просто сприймати. Небо й земля обіймають у собі дійсність, і дійсність поєднує в собі небо і землю. Єрусалим і Амстердам не розділені ні часом, ні простором. Патріархи і книжники оживають у бородатих євреях з Бреестраат і Дров'яного Ринку. У Вірсавії риси обличчя Гендрік'є Стоффелс.

Дійсність у всьому. І в світлі, і в тіні. А йому докоряють неправдоподібністю картин з нічним освітленням. Я

в усьому і завжди шукав тільки природність. Ні, я ліпше, аніж будь-хто із вас, знаю: для Бога і його вічності немає жодних меж. Ваші холодні розпливчасті барви, запозичені у тихого весняного вечора, так само природні, як і прихований вогонь, який палає за моїми ночами, а його я черпаю із надр моєї душі. Наш внутрішній світ пов'язаний з навколишнім світом, і все це єдина природа. Її вияв, видимий і невидимий, відчутний і уявний, — сама дійсність. І все це захоплює мене і приваблює, і я маю це відобразити ось цими фарбами, цією рукою...

Мрії і плани підганяють майстра і сповнюють його дні, лихоманяють його ночами, і, втомлений, він засинає важким, тривожним сном. Він невтомно робить чернетки, ескізи, рисунки, проте постійні замовлення заважають здійсненню його великих задумів. Він намагається немовби крадькома від самого себе і навіть проти волі вкрапляти в портрети мотиви із майбутніх творів, про які мріє; і замовники, стоячи перед власним портретом, зі здивуванням помічають світло, яке раптово спалахує позад людської фігури, або загадкові, повиті срібним маревом пейзажі, на тлі яких котрих тьмяно проступає їхнє зображення; вони дивляться на темний полиск прикрас, на полум'яні пурпурові плащі і золототкані шарфи, котрих насправді ніколи не носили. Обмежені і тупі, вони неспроможні зрозуміти майстра, закипають гнівом, не скупляться на лайливих слова і відмовляються оплатити замовлення. Рембрандт тільки знизує плечима, іронічна посмішка, якою іскряться його невеликі очі, збивають замовників ще більше з пантелику, вони гніваються і зарікаються коли-небудь надалі переступати поріг рембрандтівської майстерні.

Але ось декілька днів тому до Рембрандта прийшов купець Корнеліс Хейсбертс ван Хоор зі своїм італійським компаньйоном. Вони привезли йому листа від маркіза Антоніо Руффо із Мессіни. Сицилійський вельможа відвідав нещодавно Рим і там у крамниці, яка торгувала картинами, знайшов відбитки, прислані із Парижа Шіартром. Побачивши офорти Рембрандта, маркіз буквально занімів

від захоплення. Він нічого так не прагне, як придбати картину голландського майстра. Дізнавшись, що його земляк Ді Баттіста планує влітку вирушити до Амстердама — міста, де мешкає майстер, — маркіз поклався передати через нього Рембрандтові замовлення.

Рембрандт щасливий. Уже віддавна на його картини не було попиту за кордоном. Мабуть, чи не з часів Саскії... Але зараз не до роздумів. У листі сказано, що маркіз бажає, аби картина зображувала філософа. Рембрандт одразу ж, зробивши декілька етюдів в єврейському кварталі, береться до роботи. Картина буде велика. Але художника це не лякає, велике полотно дає йому можливість краще виразити себе. Учні стежать, як просувається робота вчителя. Інколи, занедбавши власні картини і рисунки, вони оточують Рембрандта, спостерігаючи, як він малює. Дюллаарт уперше бачить учителя за роботою над картиною, композиція якої відірвана від життя. Це справляє на нього велике враження. Щодня, поки на полотні падає яскраве світло, Рембрандт працює. Стоячи, сидячи чи походжаючи перед мольбертом, гарячково, але не втрачаючи суворого самоконтролю. Він шукає нове, змінює зроблене, але завжди все підпорядковане єдиній меті; він швидкий, але ніколи не спускає з ока основної ідеї. Інколи майстер в оточенні учнів, які мовчки стоять навколо, німотно працює декілька годин поспіль. Тільки полотно шурхотить під сильним натиском щетини, і Гейман думає: це наче тихий пристрасний стогін, нитки полотна з насолодою всотують натхненну любов фарб, які змішує і накладає Рембрандт.

Але ось картина наполовину готова, і Рембрандт розмовляє з учнями, відкриваючи їм таємниці майстерности.

— Один матеріал чи знання матеріалу ще не роблять із живописця справжнього майстра. Недостатньо вивчити за книжкою розміри і пропорції людського тіла. В книжці це абстрактні поняття. Кожне людське тіло — це щось нове і неповторне, і в кожному випадку доводиться розпочинати спочатку. Тут може допомогти лише гос-

тре око, все-бачення; дар цей, звичайно, вроджений, але ви повинні шляхом ретельних спостережень розвивати його і вчитися користуватися ним...

Іншого разу він сказав учням:

— Не сидіть сиднем у майстерні, поки ви не знайшли свого стилю. Не гайте надаремно часу, порпаючись у мертвій теорії. Вдивляйтеся в природу. Звертайте увагу на все, що оточує вас. Дивіться на чоловіка й жінку. Зауважуйте, як вони рухаються, як поводяться в буденному житті. Уважно стежте, що роблять їхні руки і куди дивляться очі. Закарбовуйте у своїй пам'яті, як люди плачуть від щастя або сміються, коли їм хочеться плакати. Динаміка природного виразу почуттів — це для художника все...

Якось, кинувши іронічний погляд на Філіпса де Конінка, який усміхнувся йому у відповідь, Рембрандт сказав:

— Подорожі — це чудова справа, проте немає потреби вирушати до Італії і вивчати там давніх майстрів. Недостатньо бачити те, що ними створено. Будь-яка людина, яка володіє пензлем, може це повторити. Копіювання і безглузде наслідування не зроблять із вас майстрів. Візьміть за взірець давніх майстрів лиш в одному розумінні — в розумінні знання природи... Вчіться сприймати її кожний на свій кшталт...

Він продовжував, глянувши в бік Ніколаса Мааса:

— Ніколи не малюйте картин за канонами і взірцями інших живописців. Учіться на власному досвіді. Вирушаючи блукати околицями чи просто вулицями міста, не забувайте взяти із собою альбом для ескізів. Ботанік, який збирає рослини, бере із собою лупу, солдат — гвинтівку, вчений — свого Вергілія або Еразма... Все довкола вас перебуває в природному русі; вам ніколи не пізнати цієї динаміки, сидючи в майстерні. Блукайте берегами Амстел або Ей, це не згаяний час, ви завжди там побачите і персів, і росіян, і моряків усіх націй, шльондр і музик, корчмарів і коробейників. І не забувайте про наш власний квартал, де ще й нині можна зустріти живих пророків і ворожбитів...

— А ідеал давніх? Краса? — осмілюється якось запитати Дюллаарт, думаючи про Мікеланджело і Ронсара.

Рембрандт розсміявся, похитавши головою:

— Краса не існує сама по собі. Краса — це омана. Ви робите речі гарними тільки власним умінням бачити їх і вашою здатністю втілити бачене на полотні. Я все життя у всьому шукав натуральності природи, ніколи не захоплювався фальшивим блиском вишуканих форм. Природа, природа... Художника робить великим не те, що він зображує, а те, наскільки правдиво відтворює він у своєму мистецтві природу... Не зваблюйтесь облудною видимістю... Життя — це все.

Рембрандт закінчив «Філософа».

Маас і Майр, де Конінк і Дюллаарт стежили за сильною, засмаглою рукою майстра, яка невтомно рухалася полотном; вони відчували подих генія, який оживляв мертві форми.

І ось «Філософ» перед ними. Великий, серйозний і живий. Ще мазок — і він, здається, поверне свою голову в береті, розтулить рота і заговорить... Рука, яка лежить на бюсті Гомера, ось-ось зісковзне з холодного гіпсу; другу руку він зараз підніме в короткому виразному жесті оратора... Так малює майстер.

Де кілька днів учні не наважуються братися за пензлі. Слова Рембрандта, а ще більше його діла, сильніше, ніж будь-коли раніше, змушують їх замислитися над власною недосконалістю... Один Ніколас Маас продовжує працювати. Він малює картину в брунатних тонах, її сюжет викриває замасковану подібність із щойно закінченим «Філософом» Рембрандта. Маас хизується своєю картиною перед іншими учнями. Хіба не плідно використав він роки навчання в майстра?

— Жодних тобі давніх майстрів, ніяких тобі правил — тільки природа! — говорить він Філіпові де Конінку, на якого дивиться дещо зверхньо, адже картини бідолахи ніхто не бажає купувати.

— Але і жодного наслідування, — коротко й сухо кидає Філіпс. — Ні давніх, ні нових майстрів!

Маас ошелешено дивиться на нього.

— Майже Рембрандт, — говорить де Конінк, вказуючи на полотно Ніколаса, — але чогось бракує...

— Хіба? Чого саме, по-твоєму? — цікавиться Маас, роздратований повчальним тоном Філіпса.

— Того, що робить Рембрандта Рембрандтом, — з холодною насмішкою відповідає Філіпс.

Маас нічого не розуміє. Він каже:

— Я буду ще наполегливіше працювати.

— Марно. У тебе достатньо досвіду. Тобі треба знайти те, що зробить із тебе Ніколаса Мааса.

Піднімаючись сходами, де Конінк, супроводжуваний безпорадним поглядом широко розплющених очей Мааса, думає: «Бовдур! Тобі невтямки, що насправді ти нічому так і не навчився!»

XVI

Весняний вечір. Вікна в домі Рембрандта відчинені навстіж. Повітря прохолодне. На небі невеличкі хмари, облямовані рожевою смужкою. Тонкий серп місяця чітко ви-мальовується над сусіднім острівком будинків. Вулицею у складчастих каптанах, неголосно розмовляючи, проходять євреї із сусіднього кварталу, прямуючи до синагоги Бет Якоб. Сьогодні п'ятниця. Скрізь неначе все завмерло. Лише із широких водостоків здіймаються різкі вечірні запахи дьогтю, канатів і риби. Вряди-годи раптом повіє звідкись со-лодким ароматом квіту-чих лип. Удалині похитується цілий ліс корабельних щогл. М'яко поскрипують на петлях воро-та шлюзів. Сутінки наче баряться опуститися на землю.

Філіпс де Конінк заходить до кімнати Дюллаарта. Його приятель сидить за столом серед купи списаних ар-кушів. Перед ним невеличкий томик у червоній шкіряній оправі, який він при появі Конінка загортає. Філіпс де Конінк читає на тисненій оправі: «Іоахім дю Белле» й усміхається. Адже він сам подарував Гейманові цю книжку французького поета минулого століття. Він

якось придбав її в Парижі, головним чином через гарну оправу; вона тривалий лежала в нього, забута, в скрині для одягу. Він знає, що любов Геймана до літератури так само велика, як його пристрасть до богословських диспутів. Уже давно Гейман просив відвести його до Фондела. Філіпс де Конінк змалечку знайомий зі старим поетом, але рідко буває в нього. Ховерт Флінк, колишній учень Рембрандта, пооббивав пороги Фондела, а позаяк Філіпс аж ніяк не в захопленні від Ховерт Флінка, то він уникає зустрічі з ним. Та все ж де Конінк пообіцяв Гейманові рано чи пізно відрекомендувати його поетові, який мешкає на Вармусстрааті. І Гейман з нетерпінням чекає на цей час. Він безмежно захоплений Фонделем і пише в його стилі вірш за віршем, змушуючи Філіпса слухати їх. Той лише бере його на сміх...

Гейман збирає розкидані аркуші, а де Конінк стоїть біля вікна і дивиться на місто, оповите фіолетовим серпанком. Стає прохолодно. Майже знерухомлені корабельні щогли над далекими будинками. Чути, як в сусідній кімнаті стиха наспівує Ульріх; інколи Маас, перебиваючи його, проказує декілька слів. І знову тиша. Євреї вже святкують Шаббат.

Філіпс де Конінк, обернувшись до Геймана, довго вдивляється в нього. В м'якому, задумливому вечірньому освітленні йому наче вперше впадає в око краса блілого обличчя. Гейман сидить, схилившись над столом, і довгі темні кучері спадають подовж щоки. У нього гарні руки з довгими пальцями. На овальному обличчі грає ніжний рум'янець, пухлий маленький рот усміхається.

«Достоту як дівчина!» — майнуло в де Конінка. Думка ця, яка раптово прийшла йому в голову, пробуджує в ньому таємну радість, він дивиться в блискучі очі Геймана, над якими затріпотіли довгі дівочі віії.

Але ось його погляд падає на аркуші.

— Що це? — цікавиться він, вказуючи на аркуш, який лежав перед Гейманом.

Гейман сміється, і його дзвінкий сміх лунає по кімнаті.

— Я тут переклав вірші... З французької, із книжки дю Белле.

Він бере списаний аркуш, розгладжує його і відставляє в бік чорнильницю. Філіпс де Конінк, дивлячись на Геймана, ледь-ледь стримується, щоб не схопити ці вузькі дівочі руки і не притулити до своїх грудей.

Дивно... Філіпс де Конінк ніколи не любив жінок. Ні в Італії, ні у Франції. І тут, в Голландії, він бридливо відвертається від створінь з червоними тугими щоками, широкими стегнами і надто розкішними персами. Йому огидне все, що має будь-який стосунок до жінок: чоловічі розмови про них, сороміцькі дотепи, жартівливі пісні і фіґлі. Річ навіть не у них, мабуть, Філіпс де Конінк не ліпший за будь-якого іншого чоловіка. Філіпс цурався жінок аж ніяк не від страху чи сором'язливості і навіть не з міркувань добропристойности, а лише через огиду: він вважав їх низькими і відразливими створіннями.

Але декілька винятків він визнавав.

Це, по-перше, була його мати, спокійна і сердечна жінка. Вона померла ще в його ранньому дитинстві.

Другим винятком була його маленька подружка Ізабелла ле Блон, донька шведського консула, в домі якого часто бував батько Філіпса. Ізабелла, його тендітна, тоненька, схожа на хлопчика сусідка, — як часто він втішався її шовковим волоссям, пропускаючи його між пальцями! — не дожила і до пори своєї юности.

І ще Саскія ван Ойленбюрх подобалась йому. Він знав її в ті часи, коли вона гуляла по Амстердаму з Рембрандтом — струнка і ніжна білявка; такою була б, ймовірно, Ізабелла, якби смерть не забрала її. І Саскія, лагідна фрисландка, перед портретами якої де Конінк подеколи стоїть у задумі, теж рано пішла із життя.

Далеких, рано померлих жінок він шанує, але повз живих Філіпс де Конінк проходить з відразою і прихованою ненавистю.

Йому тридцять років. Його очі зупинилися на Геймані Дюлаарті. Тепла хвиля дивного, незазнаного почуття

приливає до його серця. «Дівчина, дівчина!» У Геймана темне волосся, великі очі і вишукані руки; ось він стоїть, шляхетний і стрункий, у свему чорному оксамитовому одязі з мереживним коміром, що вільно прилягає до шії.

Філіпс де Конінк відчуває, як його огортає нестримний, бентежний запал коханця, коли в тиші кімнати лунає голос Геймана.

Несу вам ружі і левкої,
Букети лілій лебединих
Світанок щедрою рукою
Росою рясно окропив.
На ваш вівтар кладу їх, вам
Дарую розкіш цю від серця,
Братам крилатим легковіям,
Що вільно віються по світу.
Ваш тихий шепіт чують трави
І ваші легкокрилі крила
Тінисте коливають листя...

Філіпс де Конінк спочатку не хотів прислухатися до слів. Він не вірить у поетичний талант свого приятеля. Він просто насолоджується музикою голосу Геймана.

Безліч голосів пробуджуються в душі Філіпса, безліч голосів вторують цій чудовій, таємничій мелодії, і кожний голос сильно і настійливо знову пробуджує в ньому почуття, подібне на тугу за батьківщиною, те саме почуття, яке погнало його, вісімнадцятирічного юнака, на південь. О ви, італійські ночі, і місяця сяйво, що мерехтливо розблискує в глибокій сині неба сріблом і бронзою; і вітерець, який легким подихом лине над садами; «братам крилатим легковіям, що вільно віються по світу...»

...Поривчасто стискує він руку Геймана.

Той здивовано дивиться на нього: очі Філіпса немов благають його: «Повтори, о, повтори!»

Хіба це можливо? Гейман не звук, щоб Філіпс захоплювався його віршами. Завжди було навпаки. Проте з

виразу його обличчя юнак розуміє, що цього разу він написав щось насправді чудове. І навіть когось цим ошчасливив. Уперше в житті його вірші ошчасливили людину. І ось розчулений Дюллаарт повторює мелодійну пристрасну пісню віяльника, яка звернена до вітрів, і Філіпсу де Конінкові знову вчувається неземна музика. І коли Дюллаарт замовкає, Філіпс підводиться, все ще міцно тримаючи його руку. Він притягує Геймана до себе. Той не пручається і дивиться на нього з подивом і ніжністю. Філіпс де Конінк — наче покірний і пристрасний коханець. Як коханець обіймає він свого приятеля. «Дівчина, дівчина!» І як коханець він шукає рум'яні уста юнака, який несміливо відповідає на поцілунки.

Пройняті почуттям, вони спускаються сходами і поринають у весняну ніч. Амстердам спить, занурений в глибоку тишу. Над будинками таємничо світить місяць. Вода, місячне сяйво і низькі хмари зливаються в нічному мороці. Друзі йдуть, достоту як закохані, взявшись за руки; голова молодшого притулилася до плеча Філіпса. Де Конінк ласкаво проводить пальцями по скронях і темному волоссі Геймана.

XVII

Спекотне літо стоїть над курними, залитими сонцем вулицями. Тільки над каналами нависають непорушні тіні густих лип, а далі вода так сліпуче сяє, що очам боляче.

Усі, в кого є гроші і хто може собі дозволити залишити місто, покидають його. Учні відпросилися в Рембрандта на два-три тижні, сам Рембрандт міг би теж поїхати в дюни на море, проте волів залишитися вдома.

Сьогодні робота зовсім не йшла на лад. Тиша і задуха в будинку викликають у Рембрандта якийсь неспокій. Він постійно прислуховується до металічного цокання годинника, якому відлунням вторує таке ж металічне цокання із двох чи трьох сусідніх кімнат. Над головою з настирливим дзижчанням кружляє муха, нестерпно доку-

чаючи йому. Він отримав замовлення на офорт, але не має сил зосередитись.

Засмучений, обводить він поглядом кімнату. Йому раптом здається, що тут щось змінилося. Проте кімната така сама, як завжди: велика, геть уся заставлена меблями, а сьогодні віконниці зачинені і фіранки на вікнах спущені, щоб хоч як-небудь врятуватись від задушливої спеки. Тільки крізь верхні напівкруглі шибки, не захищені фіранками, у кімнати вриваються два широкі потоки сонячного світла, утворюючи на червоному килимі два ognисті кола.

Стіл завалений різними предметами. Скрізь розкидані гравюри і купи відбитків. Попід стінами — порожні рами і широкі дерев'яні підрамники. Над ручними дубовими друкарськими верстатами — географічна мапа. Їдкий запах кислоти стоїть у повітрі; Рембрандт увесь ранок працював над офортами і робив пробні відбитки. Скрізь розкидані мідні пластинки, гравіювальні голки і залишки воску.

Рембрандт схиляється над відбитком, твердо вирішивши більше не відриватися від роботи. І ось уже руки його рухаються спокійніше і ретельніше виконують роботу, щезли похмурі зморшки на чолі. Він підходить до вікна і допитливо вдивляється у відбиток, підставляючи його під сонце. Зажурено хитає головою.

Майстер розчарований і невдоволений собою. Він очікував більшого. Чому сьогодні йому нічого не вдається? Він знову розглядає рисунок. На перший погляд ніби все добре. У жодній деталі немає помилки. Ось уже багато років він працює з надхнення; він уже не замислюється, як в роки молодости, ретельно і боязко зважуючи всі можливості і труднощі.

Він давно не знає вагань. Він упевнений в собі. Швидко наносить він прості за формою рисунки на папір, на метал, і тільки зрідка йому не вдавалися ці невимушені м'які рисунки. Проте сьогодні він зазнав невдачі.

Раптом його ніби щось штовхнуло, він кинувся до дзеркала. Старість!... Старости він боявся. Вона означала б вороття до творчої немочі. Невже йому доведеться зно-

ву цілими днями морочитися з одним яким-небудь рисунком і без кінця виправляти його? Він довго розглядав своє відображення. Волосся на скронях поріділо. Зморшки довкола рота і очей лягли глибше. Щоки повтягало. Одягнувши берет, він манірно, наче молода дівчина, повернувся в профіль. Підкрутив догори вуси. Глибоко зітхнув... І перш ніж здав собі справу, був готовий ще один автопортрет. Єдиний успіх за весь день.

Він дбайливо сховав автопортрет до теки. Тоді почав розглядати готовий офорт і, раптом розлютившись, жбурнув мідну пластинку на купу різного непотребу, який потім прибирала служниця; невдалий відбиток він одразу пошматував своєю смуглявою працелюбною рукою.

Але ось він підвів голову і прислухався.

У домі щось трапилося. Знизу долинав різкий чоловічий голос, і Рембрандт раптом зрозумів, що він давно вже чув ці звуки, проте випускав їх з уваги. Він увесь обернувся на слух. Ось заговорила Гендрік'є, але якось не своїм голосом, несміливим, боязким, хоч і протестуючим. Що все це могло означати?

Він підійшов до дверей, продовжуючи дослухатися. Тепер він чітко розпізнав: у домі був сторонній, і цей сторонній кричав на Гендрік'є.

Сліпа лють охопила Рембрандта. Гучно затупотівши, він метнувся сходами вниз. І тут він почув покvapливі кроки в передпокої; перш ніж він встиг минути закрут сходів, хтось шарпнув вхідними дверима й одразу зачинив їх за собою. Запала мертва тиша. Відвідувач покинув дім.

Рембрандт кинувся до зеленої кімнатки, де Гендрік'є полюбляла сидіти в спекотні дні. Він смикнув за двері і розчинив їх навстіж: Гендрік'є сиділа біля вікна. Побачивши Рембрандта, вона встала і пішла йому назустріч, дивлячись на нього безпорадними, зляканими очима. Вона вся тремтіла від сум'яття, яке довго тамувала і котре тепер прорвалося назовні.

Він підбіг до неї. Вона притулилася головою до його надійного плеча. І раптом зайшлася в риданні.

Засмучена вагітна жінка, яка плаче! Що ж тут сталося? Хто був призвідцем такого її відчаю?

Він шепотів їй слова утіхи, які тільки спадали на думку. В його обіймах вона поволі оговталася. Обхопивши її за талію, він підвів її до стільця і змусив сісти.

Вона майже перестала плакати, але руки його не випускала. І ось, нарешті, він почув розповідь про те, що сталося. Розповідь упереміш зі сльозами і поцілунками.

Уже двічі до Гендрік'є приходили посланці Церковної ради; двічі, погрожуючи страшними карами, від неї вимагали, щоб вона розірвала гріховний зв'язок з Рембрандтом. Але обидва рази вона зуміла, відчайдушно обороняючись, постояти за себе. А сьогодні до неї втретє несподівано з'явився один із чорноризників і сказав, що вона всього-на-всього служниця і тому не сміє розбещувати господаря. За цю провину на неї накладається кара: упродовж року її не будуть допускати до причастя.

Крізь сльози в голосі Гендрік'є чувся відчай:

— У мене язик не повертається повторити тобі, Рембрандте, як вони це назвали... блудодійство, казали вони. І цей, сьогоднішній, теж був такий суворий, жорстокий. Вони не знають пощади... Я боюся, Рембрандте, страшенно боюся. Мені так соромно...

Волосся Гендрік'є, яке вибилося з-під мереживного очіпка, лоскотало Рембрандтові щоку. В нього засвербіли руки, стиснулися в кулаки. Новина звалилася на нього, немов грім серед ясного неба, але він не відчував себе враженим. Навпаки, в ньому закипіла злість, ненависть, яка вимагала задоволення.

Думки неслись, обганяючи одна одну. Отже, ці напутники вже двічі встигли побувати тут. А вона й словом не проходила! Не хотіла його тривожити в його радісному творчому злеті. Оберігаючи його, вона мовчки прийняла на себе всі удари.

Він ще міцніше пригорнув її.

— Гендрік'є, люба, чому ж ти нічого мені не сказала? Навіщо ти сама розмовляла з ними, а не покликала мене?

Вона тільки похитала головою. Він гладив її руки, ніжні і м'які, хоч вона робила в домі всю чорну роботу.

— Гендрік'є, моя мила... Хіба не можна було знайти якогось іншого виходу?

Вона глянула на нього, зніяковіла, розчулена незвичайною для нього схвильованою турботливістю. На її віях блищали сльози.

— Ради не було... Вони знали все... І про мертву дитину.

У Рембрандтові спалахнула стара несамовита жадоба помсти. Повсякчас намагаються його образити. Якщо його не зраджують друзі, то вороги прагнуть стати поперек дороги. А за віщо? Хіба він провадив розпусніше і свавільніше життя, ніж його колеги з гільдії художників? Хіба він не має права, як усі, на спокій, на щастя?

Він процідив крізь зуби:

— Невже тільки через те, що в очах церкви і влади ти не є моєю дружиною, що не було в нас того дурного весілля, котре дало б тобі право мешкати в моєму домі...

В його поцілунках і обіймах учувається відчай, але вони кажуть Гендрік'є більше, ніж слова, яких він не міг знайти.

— Ганьба на їхні голови! — гнівно вигукує він. — Образити вагітну жінку! Вони хизуються тим, що досконало знають Біблію і можуть, звівши очі догори, відтарабанити будь-який біблійний текст. А Євангеліє вони і читати забули! Ці фарисеї чіпляються до кожного слова, вимагають, щоб ніхто й кроку не ступив без їхньої вказівки... Фарисеї, вони постяться, моляться і тільки вдають, що дотримуються заповідей Божих! О, я знаю їх, Гендрік'є, знаю... Скільки разів, сидючи на голій дерев'яній лавці в холодній церкві, я, бувало, тремтів перед ними і боявся суду Божого, яким вони мені погрожували. Але тепер я порозумнішав. Я їх зневажаю. Віднині я плюю на їхні зашкарублі закони, на їхнє жалюгідне милосердя, на їхнє черстве вчення про невблаганність долі...

Гендрік'є злякано прикрила йому рот долонею, але відняла її, побачивши обличчя Рембрандта, яке потемніло від любови і гніву.

— Вони тільки й знають, що неділями вранці, ополудні і ввечері слухають слово Боже, благу вість, котру їм так ніколи і не зрозуміти. А весь тиждень вони тільки те й роблять, що підступно шпигують за людьми, закликають до відповідальности вагітних жінок... простосердних і побожних людей збивають з пантелику, погрожуючи пеклом і вічним прокляттям! Але запитай їх, які розмови ведуть вони зі своїми служницями, коли залишаються з ними наодинці, як вони, ховаючись у піймті, під покровом ночі поводяться із сиротами в церковних притулках. Хіба я бував коли-небудь в тому кублі, хіба я грішив таємно, так як вони? А наше кохання, Гендрік'є, не боїться світла, між нами немає нічого грішного, і дитина, яку ти носиш під серцем, це твоя і моя дитина...

Настрашена цим вибухом гніву, Гендрік'є починає плакати. Рембрандт умить вгамовується.

— Я піду до них, — заявляє він рішуче і грізно. — Я не можу примиритися з цим. Я закличу їх до відповіді. Вони грішать проти любови, цієї найбагороднішої заповіді Христа...

Голос Рембрандта знову зривається, він у відчаї.

— Гендрік'є, Гендрік'є, хіба я менше кохаю тебе від того, що не взяв з тобою шлюбу? Гендрік'є, скажи мені, чи я погано зробив, що так далеко зайшов у наших стосунках? Хіба я погано вчинив, що зробив тебе своєю? Я один винен у всьому, а вони тебе переслідують...

Уклякнувши, він поклав голову їй на груди і сховав обличчя в складках її сукні. Незвідане раніше почуття каяття і провини наринувало на нього, ятрило душу. Але слабка жінка, котра щойно потребувала в його розради, з невимовно ніжною усмішкою поклала руки йому на голову і лагідно, по-материнському пригладила йому волосся, яке спало на чоло...

— Не йди до них Рембрандте, — пошепки проказала Гендрік'є. — Приймемо на себе кару. Все йде так, як треба.

І з надзвичайною пристрасною, позбавленою, однак, чуттєвого бажання, Рембрандт відповів:

— Я не піду. Я залишуся з тобою. Віднині і назавжди. Ніхто не зможе нас розлучити.

Серце Гендрік'є тьохнуло, коли вона відчула ласку його руки під серцем, де в її лоні дрімала ненароджена дитина. І вона безстрашно вирішила, що віднині її кохання до цього вже сивіючого чоловіка буде ще щедрішим. Пам'ять про першу ніч знову ожила, вона потягнулася до нього губами, і він припав до них довгим поцілунком.

Минали години, а вони навіть не знали, чи довго вони так сидять, непорушно, пригорнувшись одне до одного. Підвівши нарешті голову, Рембрандт зауважив, що сонячні кружала, які поступово пересувалися все далі й далі, зупинилися тепер на їхніх переплетених руках.

Він розсунув фіранки. У повітрі вже віяло вечірньою прохолодою, але день усе ще сяяв сріблом і блакиттю. Бамкали дзвони. В густому листі лип, які росли перед будинком, прокинувся вітерець. Повільно пливли у далечінь хмари і кораблі.

XVIII

За весну маленький Тітус неймовірно витягнувся. Високий і худорлявий, він швидко бігав і добре стрибав, спритно лазив по деревах. Але він швидко втомлювався і був зовсім не такий кремезний, як його товариші. У школі його, як і раніше ображали, хоча й звикли до нього, а тому звертали на нього значно менше уваги. А коли траплялося, що хлопчаки починали його діймати, він мстив їм тим, що чудово робив усі уроки; тим самим він завойовував симпатію вчителя і міг наважитися у стінах школи зустрічати своїх розпинателів, які не вміли відповідати на питання вчителя, з виглядом образливої для них вищости і зневаги. Зате потім вони з ним зазвичай жорстоко роз-

правлялись. Вдома він ніколи ні про що не розповідав, а з якоюсь насолодою накопичував у собі ненависть до тих, хто його упосліджував; це призводило до того, що на людях він видавався несміливим і соромливим, хоча насправді був незмірно гордим і честолюбним.

У школі Тітус не тільки навчився читати й писати, але й розширив свій світогляд. Поступово піднімалася завіса над тим, що раніше здавалося незрозумілим. Від колишньої наївності не залишилось й сліду. Тривожним і допитливим поглядом обводив він по черзі батька й матір, переводячи очі з одного дорослого на другого. Але варто було комусь відповісти на його погляд, як він, потупившись, набирал вигляду абсолютної байдужості. Тітус, який з віком почав втрачати дитячу чарівність, усе рідше цікавив Рембрандта як модель, і той не зауважував замкнутості сина, яка все зростала. Власне кажучи, митець знав внутрішній світ тільки тих, кого малював на картинах; коли він створював чий-небудь портрет, у нього неначе з'являвся новий орган відчуття, який допомагав йому проникати в найпотаємніші схованки думок і бажань своєї моделі, до всього іншого він був сліпий і глухий. Він не бачив, що Тітус набагато потайніший, аніж можна було гадати. А останнім часом хлопчик усе частіше бавився на вулиці, і Гендрік'є уже не могла наглянути за ним. Навіть Ульріх Майр, з яким він, як і раніше, спав на одному ліжку, не впізнавав свого маленького друга.

Ось так він і виростав у самотині. Правда, у школі серед ровесників у нього було немало товаришів; проте, хоч усіх їх гризли, очевидно, одні й ті самі питання, їм і на думку не спадало говорити про них. Та й хто був здатен відповісти дітям на їхні запитання? А самі вони були неспроможні. Зі значно більшим успіхом вони займалися іншими справами. Наприклад, у сутінках вирушали блукати містом і капостили, стукали у двері або віконниці, звідки крізь вирізаний сердечком отвір пробивалося слабке світло; простодушні мешканці цих будинків найменше очікували, що їх не знати навіщо потривожать. А

у вузьких завулках і на перехрестях, де легко можна було сховатися чи втекти від розгніваних перехожих, хлопчачи до смерті лякали людей різким свистом і криками. Найчастіше в сутінках, під покровом наступаючої ночі, вони гасали вулицями вздовж нескінченних фасадів будинків, нипали у лабіринті житлових кварталів. У тісних і темних закопелках бавилися в «розбійників» і здригалися від насолоди і страху, здібуючи п'яних матросів і чуваючи їхню лайку, що посилювало відчуття небезпеки і страху. Перед дітьми відкривався новий світ. Усе, що ще так недавно видавалося таємницею, тепер з'ясовувалося. Внутрішні дворики і сліпі завулки, на які вони раніше пожадливо дивилися здалеку, віднині були завойовані і досліджені. Таємничий покрив, який приховував стільки невідомого, був зірваний. Тітус знав, як називаються найближчі будинки в їхньому кварталі — кам'яниці, вежі, міські брами і стрільбище; він бачив зали, де збиралися різні гільдії, бачив скотобійні, майданчики для гри в м'яч. Одне зачарування приходило на зміну іншому.

А що є там, за водами затоки Ей, де в полудень, як у дзеркалі, відбивається сонце? Можливо, море? І чи є ще далі земля, чи там кінець світу? Куди ведуть дороги від брами Святого Антонія? І які села видно з водостічного шанця? Тітус, пригадавши трешкоут, поїздки до бабці у Ватерланд, її садибу і кломпени, почав хизуватися перед хлопчачами. І вони теж покопалися у своїй пам'яті: маючи хорошу уяву, неважко напустити туману оповідками про свої мандрівки чи якісь приклучки.

У сутінках починалися ігри. Гралися в серсо, бавилися скляними кульками, в хованки. Якийсь страх не відпущав Тітуса навіть під час гри, хоч це почуття не було схоже на страх перед шкільними шибайголовами. Сутінки мимоволі навівали смуток. Небо над останньою жовтою смужкою заходу сонця все сірішало, аромати ставали дедалі духмяніші, будинки перетворювалися на тіні, а шпилі веж уже не виблискували. Тишу розбивало поспішне бамкання дзвонів. Вода в каналах мов застигла

— жодної брижі. Перехожі пленталися наче повільніше і щезали вдалині, мов розчинившись у тумані. Чутні були тільки голоси дітей, які з криками гасали майданчиком для ігор, оточеним високими каштанами. З наближенням ночі Тітуса огортали чудернацькі відчуття. Хотілося ще трішечки побути на вулиці, здригаючи від страху і захоплення. Та все ж він тішився, коли за ним приходила служниця чи мати, а інколи — хтось із батьківських учнів; розшукавши хлопця, вони відводили його додому.

Уже під вечір хлопці вирушали на походеньки. І де тільки вони не бували! Одразу ж за Бреестраат мешкали євреї, злиденники тулилися у вузьких коридорах, на сходових майданчиках або глибоко в підвалах. Тітус знав декількох євреїв, тих, які бували в батька. Вони, звичайно, мешкали в значно просторіших і гарніших будинках, аніж багато інших. Один із них — рабин Менассе Бен Ізраель, і потім ще Ефраїм Буено. Буено геть зовсім недавно заходив до батькової майстерні, де Тітус саме затіяв гру.

— У чийй школі він навчається? — запитав Ефраїм Рембрандта, і той назвав учителя.

Ефраїм похитав головою: — Та хіба це школа! Він там нічого не навчиться.

— Катехізис буде знати, — насупивши брови, відповів Рембрандт.

Ефраїм Буено співчутливо і водночас з легкою насмішкою глянув на Тітуса і добродушно запитав:

— А ти знаєш катехізис?

Тітус склав за спиною руки і відкинув назад голову, — достоту як його шкільний учитель, коли клас брався за спів; дзвінким хлоп'ячим голосом Тітус так шпарко відбарабанив тексти, що по щоках єврейського вченого покотилися від сміху сльози. Навіть Рембрандт, який не терпів будь-якого глузування над релігією, теж розсміявся.

— Ось бачите, пане художнику, який у вас вчений син, — ледь-ледь здобувся на слово Ефраїм Буено.

І злегка шльопнувши хлопчика, він випровадив його із майстерні.

Будинок Ефраїма Буено виходив вікнами на вулицю. Інколи вечором Тітус і його приятелі бачили в домі Буено семисвічник із запаленими свічками. Над вхідними дверима висіла срібна зірка. Вчений, накинувши на плечі молитовне вбрання в чорні і білі смужки, сидів за столом і повільно, наче в задумі, розхитував головою. Іншим разом, у період від Пасхи до Зелених Свят, весь будинок Буено був прикрашений зеленими гірляндами, а із вікон линули якісь смачні і незвичні запахи, чувся тихий спів, слова пісень були незрозумілими і мелодії незнайомі. Так поставали перед дітьми все нові таємниці, і загадковість оточувала життя хлопців, як обіцянка чогось прекрасного.

Але ось неначе десь розірвався замкнутий ланцюг загадок. Повільно руйнувалася стіна, що відгороджувала дітей від світу дорослих. Діти вже могли глибше зазирнути в незрозуміле доти життя дорослих, про яке без задрощів годі було думати. Чоловіки і жінки. Батьки і матері. Тут крилась якась лячна таємниця. Раніше всі люди були для Тітуса однаковими: він виокремлював лише дітей і дорослих. А тепер йому відомо інше: дорослих вабить одне до одного. Тітус чомусь згадав робітника і челядницю в садибі бабці.

— Перш ніж ти мав народитися, твій батько лежав разом з матір'ю. Від цього ти й з'явився на світ.

Коли ж це було? Намагаючись уявити собі минуле, хлопчик бачив перед собою якусь чорну прірву. Де і яким він був до того, як народився? У голові геть замаякітрилося — так йому стало страшно. Півроку тому в родині Рембрандта з'явилася дитина, але вона була мертва. Чому вона померла? Хіба батьки хотіли, щоб у них народилося мертво дитя?

Маленький Тітус втомився від думок. І, не знаючи, як їх позбутися, він побіг до ровесників і довго й галасливо з ними бавився; там він хутко забув про нез'ясовані питання, які його гризли. А проте вночі вони знову дали про себе знати. Мимохіть він почав над ними розмірковувати — все одно від них не відкараскатися. Щось незрозуміле

кружляло в повітрі, тріпотіло у вітерці темної ночі, вривалося до кімнати, від нього перехоплювало подих, стискало горло. Переляканий, він зістрибнув з ліжка. Ульріх, який лежав поруч з ним, сердито гримнув спросоння:

— *Lieg ruhig!*

Тітус знову заліз під ковдру і спробував заснути. Звичай це йому легко вдавалося. Його втомлене забавами тіло вимагало спочинку. Він крутнувся на подушках, шукаючи прохолодного містечка для голови. Простирадла були гарячі, як і молоде тіло Ульріха, котрий голосно хрюпів. Нарешті втома зморила Тітуса, сон зглянувся на нього і повів його до світлого царства мрій.

Проте випадали дні, коли він, бавлячись з хлопчиськами або гасаючи вулицями, забував про незрозумілі йому речі і про свої вічні страхи. Хлопці бігали набережною, спускалися донизу причальними стінами, стрибали на баржі і плоти з колод і криками вітали команди пропливаючих мимо суден і суденець. Інколи дітей зустрічали добродушно і запрошували покататися каналом. Зійшовши на берег за містом, хлопчики, бавлячись, бігцем поверталися набережними додому. В такі дні маленький Тітус засинав спокійним і глибоким сном, і за ніч його сили відновлювалися.

Він почав пожадливо вдивлятися в навколишній світ і помічав тепер у людях різницю в одязі, ході, вікові. З першого погляду міг уже відрізнити міського жителя від сільського. Він бачив, як покійників несуть вулицями, щоб поховати, а пишнота вбрання осіб, яких запрошували на похорони, — він їх називав «воронами» — вражала його. Іншого разу, стоячи попереду всіх роззяв, він дивився, як якусь жінку забирали до божевільні. У базарні дні він бачив, як вранці селяни і рибалки з околиць тягнуться на базар, — хто пішки, а хто на возі з кошиками і відрами. Він бачив музик з волинками, скрипалів і циган з мавпами і зміями. А одного разу перед їхнім домом танцював ведмідь. Стрімкість і різноманітність життя все більше вражали хлопчика. Тоді він попросив аркуш паперу і почав малювати. Вечори він знову проводив удома, в май-

стерні Рембрандта. Батько виділив йому столик біля вікна, крейду і фарби. Думка про те, чому він раніше не пробував малювати, здивувала його. Тепер він бачив, що це неважко. Він малював усе, що знав і бачив. Законниць із сусіднього монастиря, які щоранку, мов ті гуси, вервечкою йшли до каплиці; свою матір, батька в береті, учнів перед мольбертом, євреїв з великими хустками на голові, Ефраїма Буено і семисвічник, селян у великих круглих капелюхах, дівчат у рубчастих корсетах з широкими рукавами. У школі він помалював усі свої зошити. Однокласники, захоплено зітхаючи, спостерігали за ним. На їхні прохання він почав розмальовувати і їхні зошити. Сповнений гідності й самоповаги, він тепер волів залишатися вдома, аніж збавити час у компанії вуличних шибайголів.

XIX

Якось улітку Тітус стрімголов увірвався в дім, зі скуйовдженим волоссям, розмахуючи шапкою. Він заскочив до передпокою і злякано відсахнувся, побачивши незнайому стару жінку, яка несподівано вигулькнула із зеленої кімнати. Вона сердито приклала до губ палець на знак мовчання; Тітус розгублено дивився на неї. Вона трохи схожа на бабусю, проте це не бабуся. Навіщо вона прийшла сюди?

Раптом він почув жалісливий дитячий писк. Несподівана радість сповнила його. Дитя! Народилося дитятко! Адже ця сама стара жінка приходила до них, коли народилася мертва дитина.

Очевидно, радісне здивування, написане на обличчі хлопчика, розчулило бабцю. Вона поманила його за собою. Обережно, навшпиньки ступав він за нею, тремтячи від хвилювання. У батька й матері народилася дитина! Правда, вона кричить, хоче пити або їсти, а може, їй щось не сподобалося на цьому світі. Зате вона жива!

У кімнаті Тітус побачив батька, який схилювався над ліжком, де лежала мати, страшенно бліда, із розсипаним

по подушці волоссям. Невже злякалася, що народилася дитина? Дуже може бути, подумав Тітус, проте не задав жодного питання, а тільки глянув на батька. Той зауважив його появу. Але ніхто не запитав хлопчика, де він так довго пропадав, ніхто про нього навіть не згадав. Усі були заклопотані новонародженим. Тітус глянув на матір. Вона усміхнулася йому, і він засміявся схвильовано і радісно. Раптом він побачив поруч з нею маленький білий згорток. Із сповитка виглядала голівка без єдиної волосинки. Червоне личко було все в зморшках. Дитинка!

— Це Корнелія, — сказав батько.

Корнелія! Дівчинка! Тітус відчув себе дорослим чоловіком. У нього є маленька сестричка, він буде її захищати. Червоне личко зморщилося, Корнелія знову почала кричати. Баба-повитуха обійняла Тітуса за плечі і виштовхала за двері.

Ще не оговтавшись, Тітус побіг сходами нагору. На зустріч йому вийшов Ульріх і повів до кімнати. Там пахло вином і печивом. Учні святкували народження дитини в родині вчителя. Вони привітали Тітуса — він ледь не розреготався, так це було смішно — і посадили за стіл; Маас простягнув йому медяничок. Хлопчикові дали пригубити вина із келиха Філіпса, проте воно йому не припало до смаку. Учні голосно заміялись, побачивши, як він скривився.

Усе сталося якось швидко і неочікувано. Не встиг Тітус дожувати медяничка, як прийшов батько, роздягнув сина і вклав у ліжку. Хлопчик аж палав з цікавості. Бачачи, що батько налаштовується йти, він схопив його за руку.

— Звідки до нас прийшла Корнелія?

Рембрандт здивовано глянув на сина, але потім усміхнувся і сказав:

— З неба.

Залишившись насамоті, Тітус довго не міг заснути і все думав над батьковою відповіддю. Як це так з неба? Він ніяк не міг собі уявити, що дитина впала з хмар. У Біблії все було можливим, але нині чудес не буває.

Потім йому знову спало на думку, що тепер він найстарший, а не «маленький Тітус». І знову на нього нарінула радісна гордість і чомусь легкий світлий смуток, який його не полишав і в наступні дні.

У школі він хизувався сестричкою. Хлопці чомусь знизували плечима. Вони давно вже звикли до того, що в сім'ї щороку з'являвся новонароджений, і не бачили причин з того радіти. Проте Тітуса байдужість однокласників не бентежила: певна річ — вони заздрять.

З кожним днем він усе більше любив свою сестричку. Повернувшись зі школи, він передовсім кидався до кімнати матері. Біля її ліжка стояла колиска, в якій лежала Корнелія. Він умощувався біля крихітки, дивився на її незрозуміло чому зморщене личко і відганяв набридлих мух. Він дуже шкодував, що Корнелія ще не може їсти лагоминок, і готовий був поділитися з нею яблуками і вишнями, що їх в цю пору року буває сила силенна. Він урочисто заприсягся, що спробує вгамувати свій апетит для того, аби завжди віддавати Корнелії більшу частину смачних речей. А наразі він обмежувався тим, що втілював це майбутнє на папері. Він малював Корнелію п'яти — чи шестирічною дівчинкою з непокірними кучерями, у кумедній спідничці, яка бавилася то кульками, то м'ячем або з іншими дівчатками. Зображував її вже школяркою то разом з Гендрік'є, то поруч з собою. Малюнки замикав у шафі на найнижчій полиці. Зараз сестричка ще нічого не тямить, але колись вона побачить його малюнки і зрозуміє, як він її любив!

XXI

Четверо старійшин гільдії святого Луки, яка зовсім нещодавно відділилася від склярів і книгодрукарів, щоб заснувати самостійне об'єднання живописців і скульпторів, після тривалого засідання все ще продовжували сидіти в залі.

Будинок гільдії рогом виходив на Бреестраат, так що вікна зали дивилися врзнобіч. Це була старовинна

кам'яниці з товстими панелями і розмальованими плафонами. Стіни зали були обвішані картинами і малюнками на міфологічні сюжети. Втомившись від тривалих розмов, усі відпочивали, смакуючи вином. Бартоломеус ван дер Гелст розсівся у кріслі, поклавши ноги на сидіння іншого крісла. Ніколас де Гелд Стокаде акуратно складав папери до теки зі справами гільдії. Мартен Кретцер — заможний торгівець картинами і покровитель багатьох художників, обраний головою гільдії, — задумливо погладжував гостру борідку і поглядав на Якоба Мейрса; той дивився у вікно, зрідка постукуючи нігтем по келиху, і ніжний кришталевий дзвін віддунювався в залі. У тіні високого каміна сидів слуга і наповнював келихи, щойно ті порожніли.

Тиша довго ніким не порушувалася. Швидко западали сутінки, немов хмара дрібної сірої куряви оповила предмети, все потьмяніло.

З вулиці долинув карбований вояцький крок: стрільці цивільної оборони поверталися зі стрільбища і зупинилися на розі, щоб за командою розійтися по домівках. На розі зібралося чимало роззяв — підлітків і навіть дорослих. Бартоломеус ван дер Гелст раптом почав зацікавлено розглядати емблеми і знамена стрільців і впізнав знайомого командира і його загін. Щойно він хотів щось зауважити стосовно них, як його випередив ґравіювальник Якоб Мейрс — він стояв біля протилежного вікна, яке виходило на Бреестраат. Мейрс показав на вулицю.

Усі погляди звернулися на фасад високої кам'яниці на протилежному боці вулиці. У вікнах горішнього поверху запалювали свічки. Видно було, як кімнатою снують люди, але хто саме, розібрати було годі. Залою немов пронісся порив холодного вітру.

— Рембрандт, — якось особливо їдко промовив ван дер Гелст це ім'я.

Решта мовчки кивнула.

Їхній великий суперник, який ніде не бував і навіть погребував вступити до нової могутньої гільдії, наче якоюсь нелюдською владою прикував до себе загальну увагу.

Можливо, що там, за освітленим вікном, сам Рембрандт ходить з кутка в кутку. Очевидно, він працює чи розмовляє з учнями. Він живе відокремлено, відгородившись від зовнішнього світу, однак, всі погляди звернені зараз на нього; він притягує їхні думки, як яскраве світло вабить метеликів. В очах ван дер Гелста спалахнув вогник неприязні, і він, хвилюючись, покvapливо осушив келих.

Ніколас де Гелд підсів за стіл до художників. Хоча ніхто із них не промовив ні слова, але в раптовій згуртованості цих трьох художників вочевидь відчувалося щось зловісне. Мартен Кретцер зауважив це і був прикро вражений.

Художники крадькома кидали один на одного допитливі позири, вичікуючи, хто заговорить першим.

Якоб Мейрс, зосереджено про щось думаючи, повільно осушив високий блискучий келих.

— А ви чули про італійське замовлення? — обсмоктуючи вуси, заговорив він нарешті.

Кретцер кивнув, а Ніколаас де Гелд і ван дер Гелст заперечливо похитали головами.

Мейрс розповів про все, що знав. Коли він закінчив, Кретцер ще раз переконався, що його припущення слушне. В напруженій тиші, яка запала, чулося тільки злосливе переривчасте дихання ван дер Гелста. Вся кімната була немов оповита чадом невидимих заздрощів. Якоб Мейрс нервово постукував носками шкарбанів об підлогу.

— Це образа! — вибухнув раптом ван дер Гелст. Зіскочивши зі стільця, він забігав по залі.

Кретцер глянув на нього і сказав з презирливою посмішкою:

— Не бачу в цьому замовленні нічого непорядного. А заздрісники в нього завжди знайдуться, дорогий мій. І вам, як на мене, не слід заздрити цьому успіхові Рембрандта...

— ...який буде, очевидно, останнім, — доказав Якоб Мейрс і знаком підкликав слугу з вином. Ван дер Гелст також підставив свій келих.

Кретцер удав, наче не чув останніх слів, а сам тим часом спостерігав за ван дер Гелстом, який невпинно пив.

Обличчя його набрякло, зазвичай добродушні очі, які глибоко сиділи, зробилися маленькими і колючими. Видно було, що його поривають почуття, в яких він за інших обставин нізащо не зізнався б.

— Ви гадаєте, мосьпане Кретцере, що я йому заздрю? Присягаюсь Апеллесом, ні в мене, ні, наскільки мені відомо, в жодного із тут присутніх немає для цього аніякісіньких підстав. Але Рембрандт мені набрид! Ганьба, що чесні художники терплять таку поведінку майстра! Він ошукує нас! — гукнув ван дер Гелст, гупнувши кулаком по столу під самим носом у Кретцера.

Ніколас де Гелд підвівся з місця і передав слугі порожній жбан з наказом налити в нього вина. Ван дер Гелст навіснів.

— Ошукує, кажу я вам! Чому він, як це прийнято і як це роблять усі інші, не виставив італійської картини спочатку в нас? Чому все, за що він береться, оповито тасмницею? Це по-братському? Хіба це щирість? А чужоземна пташечка, яка ні про що не здогадується, слухняно летить у пастку!

Кретцер здивовано запитав:

— Що має на увазі наш шановний побратим?

Мейрс і де Гелд багатозначно переглянулися. Ван дер Гелст злостиво прошипів:

— Дурника із себе клеїте, пане Кретцере! А тим часом, хай вам біс, ви чудово знаєте, що робиться в гільдії...

Мартен Кретцер знизав плечима:

— Я зрозумів, куди ви хилите. Збираєтеся повторити стару байку про учнів?

Спокійний і зневажливий тон Кретцера розлютив ван дер Гелста.

— Атож! Про його учнів! Я не мовчатиму, чуєте? Я відверто говорю про те, що всім нам відомо, але про що ніхто не наважиться навіть згадати... Його учні! Хіба міг би він протриматися без своїх учнів? І хто ж заприсягнеться перед нами, що «Філософа», посланого ним безпосередньо замовникові, справді намалював саме він?

Повторюю, чесний живописець не соромиться свого твору. Він не боїться з'являтися при світлі дня, його так само часто можна застати у виставковому залі торгівця картинами, як і у власній майстерні. А Рембрандт!..

Повернувся слуга з вином, і ван дер Гелст перший простягнув йому свого келиха. Кретцер зауважив, що розмова повернула на інше. Кивком голови він підкликав до себе слугу, звелів йому налити вина, а потім відіслав додому, пообіцявши, що сам зачинить двері. Слуга посміхнувся, скося зиркнувши на ван дер Гелста, але без жодних заперечень скорився і пішов. Кретцер полегшено зітхнув, побачивши у вікно, як той перетинає майдан.

— Це так, — зауважив Кретцер, — Рембрандт, як ніхто інший, усіх цурається. Проте, — погладжуючи гостру борідку, продовжував він повільніше, — це ще не підстава...

Ніколас де Гелд поквапився на допомогу своєму побратимові.

— Пане Кретцере, — сказав він, — я бачу, що ви людина обережна. Побояюсь, однак, що рацію має ван дер Гелст... У Рембрандта в домі вельми дивні порядки... Щоправда, його учні бувають у місті, і хоч їх можна зустріти скрізь, але вони поводяться так само замкнуто і такі самі мовчазні, як їхній учитель. Та ж це справжнісінька змова! Всі вони перебувають, очевидно, під таким впливом Рембрандта, що мимоволі напрошуються різні підозри...

Де Гелд замовк, побачивши, як в очах Кретцера спалахнув несхвальний і гнівний вогник; він розсудливо волів би не висловлювати своєї незгоди з багатим покупцем картин.

Але ван дер Гелст і не мав наміру здаватися. Його обличчя паленіло від вина і від злості.

— А ти закінчуй свою думку! — вигукнув він де Гелду. — Відверто скажи, що його учні — розбещені парубки, він учить їх педерастії! Варто тільки глянути на де Конінка, коли він гуляє з цією сукою Доллаартом, щоб усе стало очевидним! Проте найобурливіше, що магістрат таке терпить!

Кретцер роздратовано його перебив:

— Годі вам, ван дер Гелсте. Ви повірили в якісь вигадки або самі уявили якусь нісенітницю. Всім добре відомо, що Рембрандт має прилюбність до жінок і живе зі своєю економкою. Саме тому Церковна рада не дає йому спокою, вимагаючи від нього відповідальності за ті вчинки!

Ван дер Гелст знову роздратовано зацибав залом, розмахуючи руками, достеменно млин крилами.

— Розпусник не знає меж своїм забаганкам! Вам, я гадаю, відомо, що цар Давид теж надавав перевагу Іонафану, а не жінкам!..

Кретцер голосно розреготався, решта хоч і не так гучно, але вторували йому.

— Цар Давид! Це аж надто далекий приклад, шановний побратиме! Таким прикладом ви не зможете нічого довести... А докази вам доведеться наводити в усіх випадках. Зокрема, якщо захочете подати скаргу на Рембрандта, — різко підкресливши останню фразу, сказав Кретцер.

Мейрс і де Гелд мовчали. Вони всією душею були на боці ван дер Гелста, заздрість і честолюбність майже позбавили їх здатності розмірковувати. Проте байдужні і розсудливі слова Кретцера остудили їхній запал і дійшли навіть до свідомості ван дер Гелста. Він ладен уже був розлютовано заперечити Кретцерові, але мертва тиша і збентеження решти мимоволі змусили його прикусити язика. Йому здавалося, що він зараз задихнеться. Він навстіж розчинив вікно і глибоко вдихнув свіже нічне повітря. Помалу він заспокоївся. Попри плутанину в голові, він усе-таки зрозумів, що переборщив. Останні слова Кретцера взагалі були недвозначні. Ван дер Гелст обернувся до Кретцера і зробив незграбну спробу до примирення, намагаючись перевести все на жарт:

— Очевидячки, ваше знайомство з Біблією недостатньо ґрунтовне, якщо ви сумніваєтеся в правдивості історії царя Давида. Так ось... Я більше й словом не згадаю про Рембрандта... Давайте вип'ємо. Для нас з вами знайдеться ще по келиху.

Він підсунув до Кретцера жбан, проте той рішуче відмовився.

— Я мушу йти, — сказав він коротко й холодно.

Ніколас де Гелд і Якоб Мейрс, розуміючи, що розмову завершено, теж збиралися йти. Ван дер Гелст кусав губи. Сам не розуміючи чому, він раптом зненавидів обох художників, він відчув себе нещасним, наче дитина, яку покарали батьки.

— Ви вже йдете? Котра ж то година?

Наче у відповідь годинник на вежі Зюйдеркерк пробив одинадцять разів.

— А й справді, вже одинадцять. Заждіть, вийдемо зараз разом.

Якусь мить він розмірковував, чи не ліпше піти йому самому, він сердився і був незадоволений своїми співрозмовниками. Проте все-таки не став цуратися свого товариства, прогулянки насамоті, навіть літньої ночі, були йому не до душі. Накинувши плащі, чоловіки спустилися сходами вниз. Кретцер старанно замкнув двері і віддав ключі Ніколасу де Гелду, який вранці мав дати лад нотаткам, зробленим ним під час сьогоднішнього засідання.

Всі четверо повільно йшли до центру міста. Ван дер Гелст ще раз кинув погляд на високе, сяюче золотом вікно рембрандтівського будинку і поклавився за рештою. Він заговорив гучно й розтягнено, наче нічого й не трапилось, і супутники його так само гучно і галасливо відповідали на його грубі жарти.

Кретцер перший відокремився від товариства. Попрощавшись зі всіма, він завернув у бік. Решта мовчки попрямували далі. Ван дер Гелст віджбурнув камінь, який потрапив йому під ноги.

— Старий бовдур надто високої про себе думки, — раптом вихопилося в нього. — Хоче керувати гільдією, а сам захищає ворога!

Ніколас де Гелд почав співчутливо притакувати, але одразу згадав, як гнівно зблиснули очі Кретцера, і він

зняюковів. Проте злісно розсміявся, коли Якоб Мейрсе продекламував раптом вірш старого Катса:

Друзі, скажіть мені хутчіш,
Що означає ця пригода?
Підсвічник кішка облизала.
Либонь, свічкове відчуває сало.

— ...Либонь, свічкове відчуває сало, — пробурмотів ван дер Гелст п'яним, похмурим голосом. — Насправді, Мейрсе. Доладно сказано. Йому потрібний Рембрандт, поки що все ще потрібний, ось чому...

Він зупинився і, схопившись за плащі свої супутників, проказав:

— Час, давно вже час так провчити Рембрандта, як він цього заслуговує. Тут ви, сподіваюся, зі мною згідні?

Якоб Мейрсе, який всього годину тому жадібно дослухався до кожного слова ван дер Гелста, відчув попереджувальний стусан з другого боку і незадоволено відвернувся.

— Маєш рацію, Бартоломію. Але навіщо випереджати події? Сам час винесе йому вирок.

Ван дер Гелст злісно розсміявся:

— Так я й гадав. Злякалися! Боїтеся, що раптом знайдеться ще якийсь могутній меценат, який буде йому протегувати?

Ніколас де Гелд, поклавши руку на плече розлюченого ван дер Гелста, спробував його заспокоїти:

— Ми добряче хильнули, Бартоломію. Нам треба проспатися. Хміль може утнути з нами кепський жарт...

Ван дер Гелст підніс руку:

— З вами, може й так...

Де Гелд спокійно продовжував:

— Не будемо робити нічого такого, що могло б ослабити нашу гільдію... Не будемо вдаватися до того, в чому пізніше доведеться розкаюватися...

Ван дер Гелст знову відчув, що тверезішає, як раніше

отверезів від слів Кретцера. Відвернувшись в інший бік, він гордим жестом загорнувся в плащ.

— Так я й гадав. Злякалися. Зрозуміло!

Він скривився у страдницькій міні і розвів руками, немовби даючи зрозуміти, що готовий офірувати собою, а тоді церемонно і ввічливо вклонився, як вклоняються малознайомим людям. Де Гелд і Мейрс також підняли капелюхи, і всі троє розійшлися врізнобіч.

Було тепло, віяв легенький вітерець. Літньої ночі майже не темніє. Тут і там маячили вогники, які відбивалися в тихій гладіні води. Нічний сторож неквапно обходив свою дільницю. В провулку шепотіла закохана парочка.

Бартоломій ван дер Гелст нічого не бачив і не чув. Він пригадував ті образи, яких зазнав від Кретцера та інших товаришів по гільдії, в ньому прокидалася глуха, незрозуміла ненависть до Рембрандта. В його голові один за одним виникали божевільні, плутані і нездійсненні плани помсти. Йому хотілося голосно кричати, битися.

Раптом він злякано і з прокльонами відсахнувся. Перед ним розкрилася чорна безодня — вода. Він помилився вулицею, пройшов повз міст і ледь не впав у канал.

Проклинаючи хмільне вино, яке завело його невідь куди, і все ще тремтячи від жаху, ван дер Гелст повернувся назад, намагаючись цього разу не заблукати. Спотикаючись на кожній сходинці, він відерся до своєї майстерні і там ще довго не міг відсапатися. Нарешті, дихнувши на повні груди, він скинув з себе плаща і гепнувся на ліжко, яке стояло в кутку.

Проте перш ніж заплющити очі, його погляд затримався на чомусь, що вивищувалося посеред кімнати. Ван дер Гелст щось пробурмотів. Та це ж мольберт, а він упордовж цілого вечора навіть не згадав про свою нову картину, що її замовило Товариство стрільців. Відкинувши укривало, він насилу підвівся з ліжка і, важко човгаючи ногами, обшукав всю кімнату, нарешті знайшов свічки, сірчану паличку і гніт, викресав вогонь і запалив свічку. Накинувши на плечі простирadlo, він підійшов до

картини і майже злякався життєвої правди власного творіння. Яскраві фарби волого поблискували. Художник задоволено гмукнув. Походжаючи перед картиною, він знову й знову захоплювався її пропорціями. Високо тримаючи свічку, водив нею перед полотном, і його гордість і задоволення зростали. Раптом він побачив якийсь дефект. Відшукав палету і фарби, щоб негайно його виправити. Але рука по-зрадницькому тремтіла. «Хильнув сьогодні через край», — подумав він. У голові в нього шуміло. Зітхнувши, він відклав у бік палету і фарби, кинув останній замилюваний погляд на майже завершену картину і, втомлено впавши на ліжку, задув свічку. Лежачи на подушках, з просвітленим і утихомиреним обличчям, Бартоломій ван дер Гелст спав солодко, як дитина, котрій сняться нові забавки.

XXXII

Хоч у наступні місяці ван дер Гелст, захоплений силою творчості, яка все упокорює, геть забув про свої погрози Рембрандтові, а інші художники теж не поважилися, наклепи на Рембрандта поширювалися.

Не те щоб проти нього вчиняли якусь змову або щоб супротивники діяли заздалегідь накресленим планом, важко було навіть вказати джерело, де зароджувалась ця трутизна. Підступна ворожнеча, яка жила в серцях, наче таємна змова. Але ось ситуація різко змінилася. Десь спалахнув і почав тліти гніт. Щось назрівало. Сам Рембрандт менше, ніж хто-небудь інший, зауважував зміну у ставленні до нього оточуючих. Він, як і раніше, сприймав усе на віру і був переконаний у щирості своїх побратимів по пензлю: якщо йому дають спокійно працювати, то навіщо підозрювати інше? Здавалося, він готовий був повірити навіть самому дідькові.

Його життя — це робота і сім'я: Гендрік'є, Тітус і Корнелія, учні. Він має що робити, про що думати і що

обмірковувати. А часу було обмаль. Тож невже ще блукати містом і запитувати в людей, якої вони про нього думки? Усе, здавалося, сприяло йому. Його офорти йшли нарозхват. Після того як він викрив зраду Данкертсів, продаж його офортів узяли на себе Кретцер і Клеменс де Йонге. З Італії прийшов захоплений лист від маркіза Руффо. Від чужоземців надходили замовлення на портрети. Вечорами в Рембрандта часто збиралося невелике коло вірних йому друзів, декотрі із них бідували, і він як міг допомагав їм. Не раз згадував він важкі зимові місяці, смерть Сехерса, який помер з голоду. Нужда і старість видавалися Рембрандтові найжахливішими нещастями, які можуть випасти на долю людини. В нього з'явилися навіть ознаки скупости; він почав замислюватися над необхідністю відкладати якусь децицію на чорний день. Рембрандт вважав, що треба бути або тринькалом, або скнарою, — середини він не визнавав. Середина — це рівняння на міщанську доброчесність: по своєму ліжку простягай ніжку. І ніщо його так не прикрило, як дурний розум людей, які клали в панчохи гроші, призначені для щоденних нужд; цю нісенітницю самовперті купці називали ощадливістю, а в результаті в кращі свої роки вони позбавляють себе стількох радостей життя.

Рембрандт завжди вирізнявся безтурботністю. Успіхи минулого року запаморочили йому голову, і він знову необачно тринькав гроші. Не минало і місяця, щоб у стінах його помешкання не з'являлись торгівці картинами або замовники, які приносили йому важкі мішечки срібла і золота. Віднині можна жити безтурботно, присвятивши себе найдорожчому на світі: роботі. Фортуна зглянулась на нього і обдарувала своєю милістю. Тому Рембрандт аніскільки не збентежився, коли одного разу, попросивши в Гендрік'є декілька сотень гульденів, він почув у відповідь, що в них майже не залишилося грошей. Гендрік'є ледь не плакала. В її характері все сильніше проступала селянська ощадливість. Вона ніяк не могла примиритися з марнотратством коханої людини, що ме-

жувала з легковажністю. А тепер у неї донька. Гендрік'є хвилює майбутнє маленької Корнелії: адже Корнелія позашлюбна дитина. Хоча Рембрандт її безмежно любить, але в нього є ще син від Саскії. Треба ж, урешті-решт, подумати про майбутнє...

Рембрандт засміявся. Хіба вона не знає, що зараз у нього справи йдуть чудово? Клеменс заборгував йому за продані роботи, а Кретцер незабаром отримає нові теки з рисунками. Потім, є ще портрети, які досі не оплачені.

Але Гендрік'є докірливо дивиться на нього.

— Ти помиляєшся, Рембрандте. Кретцер заплатив тобі наперед за обіцяні відбитки, а Клеменс розрахувався з тобою ще місяць тому...

У першу мить Рембрандт був спантеличений. Проте потім його обличчя осяялося тією набутою ще з юних літ усмішкою, яка тепер рідко його покидала. Зневажливо скрививши губи, він заявив, що є ще неоплачені портрети, адже це тисячі гульденів...

У домі нічогісінько не було. Цього року таке траплялося частенько. Гроші, які останніми місяцями буквально лилися дощем, текли крізь пальці, плили наче вода. Згодом усім стало ясно, що, мабуть, на дечому можна було б зекономити і не витратити грошей так необачно. Не треба було купувати геть усе, що приваблювало зір. На щастя, в Рембрандта були ще друзі, заможні і доброзичливі. На щастя, в нього збереглася ще працездатність, і в нього ще були учні, які вносили йому частину свого заробітку, окрім оплати за харчування й одяг. Власне кажучи, безтурботне життя було для художника набагато згубніше, ніж існування, сповнене труднощів і турбот. З'явилися чванькуватість, зневага до свого таланту. Зате тепер він змусить себе працювати, він напружить останні сили і створить щось неперевершене!.. Бог дасть, він проживе ще багато років. Крадькома він поглянув у дзеркало. Ні, здалеку зморшки зовсім не помітні. Рука налита силою, м'язи працюють безвідмовно. В коханні він не поступиться молодому... Гендрік'є... Рембрандт

усміхався й усміхався... Він — батько річної дитини, молодий, часом, бува, легковажний батько, який забуває про те, що скроні срібляться сивиною, що суперники ладні скинути його з вершини благоденства... Ні, все складалося для нього ніби щасливо. Життя незмірне і сповнене обіцянок. Воно конче принесе йому завершення ще багатьох й багатьох задумів. Все буде добре. А гроші? Гроші — це не найголовніше в житті. Правда, все ще доводиться виплачувати вартість будинку; як довго все це тягнеться — роки, довгі роки! Дім придбали, коли ще Саскія була з ним — у далекі, нереально світлі дні майже неправдоподібного щастя...

Так, гроші необхідно дістати! Рембрандт пішов до Сікса, який ще зовсім недавно повертав йому одне боргове зобов'язання за іншим, і зробив у нього чергову позичку на кабальних умовах. Потім майстер пішов до Беккера, з яким теж майже повністю вже розрахувався, і знову позичив гроші на тих самих кабальних умовах. Усе буде гаразд. Він намалював для Беккера чудову картину — вартового в золотому панцирі при тьмяному освітленні; а Сіксу він послав великий портрет, намальованим за ескізом. Зробив він це із шляхетности і прихильности до нього і, крім них, хотів підкреслити, що він не забуває добра. Інколи з його вчинків несподівано прозирав син мірошника.

І ось знову в його шафі лежать декілька тисяч. Передусім слід подбати про черговий внесок за будинок, який усе ще не перейшов повністю в його власність. Рембрандт дуже добре все обміркував і одного разу в дощовий післяобідній час, озброївшись папером і пером, ретельно розписав, на що підуть узяті в борг гроші... Він був дуже задоволений собою. Розцілював Гендрік'є, як палкий коханець, і з півгодини вовтузився і пустував з Тітусом. Упродовж усього літа веселий настрій не залишав його. Він усе бачив у рожевих барвах. Усі були веселі, сміялися, жартували, цілий день в оселі лунали спів і беззупинне насвистування. Це був світлий рік у рембрандтівському домі. Філіпс дістав зі скрині свою чудову

лютю і співав старовинні пісні, сповнені варварської сили і смутку: пісню пана Галевейна, пісню «Замерехтіло на сході світло», пісню «Гарбалоріфа» і «Краля із Кьольна». Нерідко вечорами всі разом ішли гуляти і на зворотній дорозі, перш ніж увійти до міської брами, заходили відпочити і порозважатися до якоїсь заміської таверни або корчми на околиці міста.

Тепер, коли в сім'ї не могли приділити Тітусові стільки уваги, як раніше, про нього, здається, піклувалася сама природа. Він сильно витягся, засмаг, став високим, струнким, поставним підлітком. У своєму оксамитовому береті він скидався на придворного пажа. Дорослі дівчатка задивлялись на нього, хоч йому зaledве виповнилося дванадцять. Він разуче відрізнявся від своїх ровесників — куди більш грубих, кремезних і легковажних. І все-таки тривалий час Тітус у присутності сторонніх почувався скуто: минали години, перш ніж йому вдавалося подолати своє збентеження. Його уявлення про життя мало чим відрізнялося від уявлення інших дітей. Правда, і він заглядався на дівчаток, які непосідливо шукали його погляду; проте він ще не зауважував дива, яке відбувалося з ними: не бачив, як наливаються юні перса, як по-жіночому крутішими стають маленькі стегна і округляються тендітні дитячі руки.

Але Тітус уже знав те, що тривалий час марно намагався второпати. Він не чіплявся більше на вулиці до незнайомих хлопчаків, а проводив час з батьківськими учнями; ті не так грубо, як вуличні шибайголови, проте так само неприховано говорили про таємницю, яка довгий час невиразно хвилювала все його єство. Він уже знав, чому чорний бик на бабусиній садибі кидався на корів, навіщо робітник вовтузився з челядницею і навіщо батьки лежали з матерями. Проте ці розгадки не вразили Тітуса. Вони розкривалися перед ним поступово, від okazji до okazji, із розмов дорослих. То скаже що-небудь Маас, то словом прохопиться Ульріх. Тітус навчився зв'язувати все почуте водно, набута ним мудрість допомагала йому пояснити собі раніше незрозумілі явища.

З Гейманом Доллаартом Тітус майже не розмовляв. Цей високий блідавий юнак з гарячково виблискуючими і задумливими очима, з довгими понівеченими костоїдою пальцями здавався хлопчикові холодним і неприступним. Тітус ніколи не зустрічав його в товаристві з іншими учнями; коли він виходив з дому, то завжди тримав під пахвою книжку і старанно кутався в довгий оксамитовий плащ. Він більше скидався на вченого, ніж на маляра всім своїм виглядом він радше здавався схожим на Ефраїма Буено, ніж на Мааса і решту учнів.

Тітус задивлявся на дівчаток, але тільки тоді, коли міг це зробити потайки; при цьому він відчував до них якусь неприязнь. Вони все ще видавалися йому загадковими і незрозумілими, хоча він знав про них усе. Вони вічно сміялися і перешіптувалися, і Тітус ніяк не міг позбутися думки, що вони говорять саме про нього і про інших хлопчаків, яких вони зустрічали на вулиці. Варто було йому почути високі воркітливі голоси, як він паленів від сорому і гніву. Він невиразно відчував, що повинен з ними за щось поквитатися, відомстити їм за якусь несправедливість, хоча точно визначити, що це за несправедливість, не міг. Між ним і дівчатками наче розбрата пішов, але про нього знав лише він один, і він один страждав. Їхні зухвало виставлені грудоньки, які так напрошувалися на ласки, сердили і дратували Тітуса. Що вони про себе думають, ці дівчатка? Проходячи повз них, він із задоволенням думав: «Смійтеся, скільки вам влізе. Я все знаю і про вас, і про себе. Не вдавайте, наче ви маєте якісь таємниці від мене. Нічого вам кирпу гнути!» Такі думки допомагали йому ставитися до дівочого вуркотіння по-чоловічому, з почуттям власної гідності. І хоч насправді Тітус знав про них значно менше, ніж уявляв (адже він не бачив їхньої вроди і ще не розумів, чому вони збурюють у ньому таку ворожість), але зарозумілість його не знала меж, і він знаходив у цьому якесь задоволення. Передчуття підказувало йому, що рано чи пізно він здобуде над дівчатами перевагу, що дозволить йому вивищитися

над жіночою обмеженістю. Він зарікся з ними зв'язуватись, запрягся собі, що в його житті вони не відіграватимуть ніякісінької ролі. Ухваливши таке рішення, він якось насмілився кинути зухвалий і зневажливий погляд на дівчинку, яка проходила повз нього, простісінько в її усмінене обличчя, і вона раптом зробилася надивовижу серйозною й уважно глянула на нього. А він побіг геть, самотній, безголовий і погордливий.

Батьки нарешті забрали його зі школи того осоружного вчителя-товстуна. За два-три роки хлопчик засвоїв усе, чого міг навчити дітей цей колишній керуючий будинком. Тепер Тітус ходив до школи в центрі Амстердама; до неї приймали тільки синів заможних мешканців міста. Його прийняли лише тому, що його мати походила з аристократичної родини Ойленбурхів. Учні вивчали в цій школі географію, історію, математику, в невеликому обсязі латину і трохи французьку мову. Тітус так захопився тим обширом знань, який вперше відкрився перед ним, що писав усім домашнім листи у вишуканому стилі, вклинюючи французькі вирази. Ця школа порівнянно з попередньою видалась йому раєм. Тут не було мучителів. Учні жили дружно, допомагали одне одному хто чим міг. На уроках підказували, розв'язували за інших задачі, позичали товаришам пера й папір.

Він почав малювати фарбами, ще дуже нетвердою рукою і на найрізноманітніші сюжети; спочатку він копіював картини — адже їх скрізь було скільки завгодно. Рембрандт хвалив і підохочував сина, хоч і бачив, що Тітус не мав великого таланту. Майстер пригадав свої власні малюнки і невеликі картини, зроблені ним у дванадцятирічному віці... Але було б справжнім дивом, якби його син мав таке саме обдарування...

Дозвіля Тітус присвячував книжкам, які він позичав. Читав він усе поспіль: оповідання ван Метерена, байки, «Потішні історії» — перекази Коорнгерта із Боккаччо, які хлопчик не завжди правильно розумів, і багато іншого, що трапиться. А ще була маленька Корнелія — справдешній

живчик. Вона швидко росла. Дівчинка наче завжди з нетерпінням чекала часу, коли з'явиться Тітус і почне витворяти кумедії. Вона заливалася дзвінким сміхом, і Тітусові дуже подобалися переливи тоненького дитячого голосочка. Корнелія посідала велике місце в його житті.

Гендрік'є дуже пишалася своєю дитиною від Рембрандта. Вона не криючись показувалася з донькою на вулиці, не пропускаючи нагоди поговорити про неї, даючи зрозуміти, що всі в домі обожають крихітку. Спокій родинного життя давно не порушувався представниками Церковної ради та іншими проповідниками моралі. І Гендрік'є інколи думала, що, очевидно, Рембрандт, незважаючи на її прохання, все-таки побував у Церковній раді і, погрожуючи цим чорнорясникам, що розправиться з ними, відверто висловив усе, що про них думає. Так чи інак, але тепер їй ніхто не докучав. Її визнають господинею в домі, нешлюбною дружиною Рембрандта. Всі її величають «пані», як найшановніших жінок Амстердама.

Гендрік'є відчувала, як життя її, немов дозріла виноградна лоза, наливається живлющим соком. Вона знала, з якою вдячністю і захопленням прийняв Рембрандт подарунок її кохання, що мав для нього таке ж значення, як надія на життя має для вмираючого. Вона знала, що її добре серце відродило його; без кінця повторював він це в їхні щасливі ночі і щедрим коханням винагороджував її. І його дитина — її дитина — була чудовою запорукою їхнього кохання. Увечері, перш ніж лягти у ліжку, Рембрандт ніколи не забував підійти до колиски і глянути, чи спить Корнелія. В такі миті очі його ставали ніжними, як оксамит, різкі складочки біля рота розгладжувалися, і він, схилившись над дитячою голівкою, тихо шепотів ласкаві слова.

XXIII

Коли Філіпс де Конінк достеменно знав, що Ховерта Флінка немає в місті і, значить, йому не загрожує зустріч із ним, він разом з Гейманом вирушив на Вармусстраат.

Вони стукали калаталом у двері панчішника, який прославив своєю поезією Голландію і Амстердам, — Йоста ван ден Фондела, цього недосяжного взірця і великого вчителя для всіх молодих поетів.

Цього вечора їм особливо пощастило: вони застали поета самого. Ван ден Фондел багато років знав Філіпса і тому зустрів його і Геймана привітно. Він дуже постарів, але зберіг хороший колір обличчя і рівний, гучний голос. Гейман Дюллаарт онімів від захвату, — скільки років уже він, будиши незнайомим з поетом, захоплювався ним. Затамувавши подих, Гейман дивиться, як Фондел вмощується за письмовим столом і, усміхаючись, розмовляє з Філіпсом. На їхні обличчя падає м'який вогонь палаючих свічок. Нарешті поет звертається до Геймана. Він озвався до нього тим привітним чаруючим тоном, котрим підбадьорював уже багатьох поетів, але молодий чоловік бентежиться ще дужче. Поет бере зі стола купку списаних аркушів. Гейман насторожився. Він знає, що Фондел працює над новою трагедією. Поет уже багатьом читав уривки із своєї драми, і всі палко розхвалювали її. Гейман ледве стримується, щоб не попросити поета почитати: йому не терпиться почути новий твір поета. Але що це? Він і справді вже починає читати зі своєї драми «Люципер...»

Краса поезії Фондела викликає в Геймана захоплення і приховану зневагу до себе. Куди годяться всі його вірші порівняно з таким полум'яним рядком, який сяє всіма барвами веселки:

Блискотять щити, — нові сонця народжують...

Прегарні слова збудили в юнака мрії. Його погляд блукає десь у просторі. Але ось замовкає Фондел, і Гейман опускається з надхмарних висот, він усвідомлює раптом, що погляд його прикутий до розп'яття, яке висить на затінений стіні. Він неприємно вражений цим відкриттям. Припалена свічка і вазочка з трояндами стоять перед розп'яттям. Гейман раптом згадує, що поет перейшов у католицьку віру, — ця подія сталася декілька

років тому. Гейману хотілось би забути про все це, геть забути. Він підводиться з місця, і Філіпс, який помітив його погляд, робить те саме. Швидко попрощавшись з поетом, вони мовчки залишають його дім. Лише пройшовши декілька вулиць, Філіпс запитує Дюллаарта, поклавши йому руку на плече:

— Ну як, тобі сподобалося?

Давня дитяча мрія Геймана справдилася. Але не так, як він собі уявляв. І він похмуро відповідає:

— Таж він католик. Важко собі уявити, що він здобув благодать у поклонінні божественним статуям і в релігійних хибних поглядах... Цим він мене відштовхує...

Філіпс суворо відповідає:

— Ти робиш висновки на підставі сатири Марнікса «Улій святої Римської церкви», але ж вона написана понад сто років тому.

— Та й що? — спалахнувши, запитує Гейман.

Філіпс знижує плечима:

— А те, мій хлопчику, що не завжди слово «патер» означає приховану похітливість, лицемірність і брехню. І не завжди єзуїт — це втілення зради, святенництва і таємних злочинів... Аж надто ти віриш своїм проповідникам...

Розгніваний вигляд Геймана змушує Філіпса замовкнути.

— Дай спокій моїм проповідникам! Ти ревнуєш до них! Заздриш моїй дружбі з ними!

Смертельно бліді стоять вони один навпроти одного. У Філіпса тремтять губи. Слова Геймана роз'ятрили стару кровоточиву рану. Його немов морозом сипнуло. Але він не в змозі вдарити Геймана, навіть різних слів для нього не знаходить — він надто його кохає.

Гейман уже соромиться свого вибуху. Він бере Філіпса за руку. Син ювеліра лагідніше і обіймає Геймана за плечі. В першу мить той ніби пручається, але потім поступається, дозволивши повести себе додому, назустріч ночі.

Це не перша незгода між Філіпсом та Гейманом, яка закінчилася тим, що вони потиснули одне одному

руки. Совість Дюлаарта все більше гризла нетрадиційна форма їхніх стосунків. Обоюдований Філіпсом, він слухняно відгукувався на його дивовижні витівки. Але в години самотності і роздумів або в товаристві суворих апологетів моральності — Схеллінкса і ван Петерсома — в Геймана часом обличчя паленіло від сорому і страх стискав серце. Він думав про кару Господню, яка впала на Содом і Гоморру, і тоді душа просила покаєння. В такі дні він уникав Філіпса, але той вимагав пояснень, і все починалося спочатку. Гейман проклинав непосидливість де Конінка і, відчуючи, що не спроможний більше витримати, відмовлявся продовжувати ці стосунки. Філіпс глузував з нього. Спочатку він спокійно жартував з Геймана, потім сипалися докори, гіркі, образливі слова. Філіпса допікало до серця, коли Гейман згадував імена своїх друзів проповідників. Його терзали жорстокі ревності до цих суворих наставників Геймана, а той не збирався уникати їхнього впливу. Де Конінк усе більше переконувався в тому, що Схеллінкс і його оточення приваблюють Дюлаарта сильніше, аніж він. Коли вони починали з'ясовувати, то розкривалися такі образи, що обидва відчували — дружбі настає край.

Щоправда, ночами в хвилини слабкості наставало перемир'я. Та все ж Гейман вирішив більше не піддаватися на умовляння Філіпса. Спочатку, поки його ще не полонила пристрасть, а чуттєвість спала, раптове її пробудження принесло із собою якусь радість. Сьогодні ж він переконався, що жінки аж ніяк не викликають у нього такої ж огиди, як у Філіпса. Блукаючи містом, він обводив жінок, які йому траплялися, ніжним, жадібним поглядом. Хай би як погано Філіпс відгукувався про жінку, Бог, створивши її з ребра Адама, призначив її в супутниці чоловікові. Лише вона одна покликана розділити з ним кохання. Всі інші форми кохання — злочин проти законів природи.

Філіпс залишався в душі поганином, скільки Гейман з ним не сперечався. В нього були друзі серед євреїв, ка-

толиків і протестантів. Він відвідував театр, поріг якого ніколи не осмілювався б переступити Гейман; і він читав новітніх філософів, яких християнський світ називав «дітьми Вельзевула». Його життя сповнене чуттєвими радощами та інтелектуальними насолодами. Він справжнісінький син землі, і йому слід було б жити в Італії. Розмірковуючи над усім цим, Дюллаарт просто не розумів, як він міг допустити, щоб Філіпс схилив його до цих протиприродних стосунків. І він вирішив рано чи пізно розлучитися з де Колінком.

XXIII

Новостворена гільдія Святого Луки, попри скрутні часи, вирішила зміцнити свій престиж. Уже ходили чутки, що вона затіває велике свято. Влітку 1653 року було офіційно оголошено: в жовтні гільдія влаштовує в приміщенні стрільбища Святого Георгія великий банкет, запрошуються тільки живописці, скульптори, поети та їхні високі покровителі.

Програму свята в основному розробив Томас Асселейн. Це був молодий і честолюбний поет, який писав пишномовні вірші й драми і який домагався ласки Фондела і Яна Фоса. Йому здавалося, що без його поради, а надто без його втручання жодна справа не обійдеться. Його чванькуваті манери, весь його вигляд багатьох вводили в оману, і він славився впливовим чоловіком, а саме цього і добивався молодий поет. Цього разу він запропонував розіграти алегоричну сцену й оспівати в ній поетів і живописців. Він зумів заручитися згодою Фондела, тому його план негайно отримав підтримку Кретцера та інших впливових членів гільдії. Після цього Асселейну було не важко умовити і живописців схвалити вірші і алегорії, які спеціально були ним написані з нагоди свята. Вони, мовляв, давно вже лежать готові та чекають okazji прозвучати зі сцени...

Рембрандт і його друзі не надавали жодної ваги майбутньому святові. Майстер сказав, знизавши плечима, що маляр міг би підшукати для себе ліпше заняття, аніж влаштувати банкети і прославляти поетів, щоб потім вислуховувати від них дифірамби. Він залишив без уваги запрошення, яке прислав йому Кретцер. Маас, глибоко віруюча людина, уникав усіляких поганських розваг. А німець Майр почувався чужим серед уродженців Амстердама.

Запрошення на свято прийняв сам Філіпс де Конінк. Він походив із аристократичної родини, провів свою юність в Амстердамі, був знайомий з багатьма художниками і поетами і вирішив репрезентувати на банкеті школу живописців з Бреестраат.

Але Філіпсові хотілося, щоб з ним пішов Гейман. Він декілька разів заходив до нього в кімнату і тільки пізно увечері застав його. Філіпс заговорив про свято. У присмерку він не добачив, що Гейман чимось обурений, і патетичним тоном узявся вихвалити класичний союз між Апеллесом і Аполлоном.

Гейман кипів від обурення. Вкотре його товариш — чи ж товариш справді? — говорить як язичник. Так, саме язичник! І ця грішна людина з диявольським розумом і світськими манерами хоче схилити його до такої разючої легковажності.

Де Конінк доторкнувся до його руки, і це переповнило чашу терпіння Геймана: він розмахнувся і навідліг ударив Філіпса по обличчю. Де Конінк позадкував — цього він ніяк не очікував. Він не скипів гнівом, геть знаку не подав, як йому боляче. Глянувши на Дюллаарта, який відвернувся, сам злякавшись свого вчинку, Філіпс навіть не спромігся на слова докору і, опанувавши себе, мовчки вийшов із кімнати.

Наступного дня де Конінк щез із рембрандтівського дому. Всі були пригнічені, дуже занепокоїлись і вже почали його шукати. Гільдія живописців перебувала в хвилюванні і тривозі. Щоправда, ніхто особливо високо не цінував таланту Філіпса, однак ним захоплювались як вправним

оповідачем, який побачив світу; всім подобались його світські манери, його аристократизм і елегантність.

За два дні Дюллаарт знайшов у шафі картину — свій портрет, намальований Філіпсом, і відчув каяття. Кожний мазок пензля неначе говорив про схилення і любов. Минуло два-три тижні. І ось Рембрандт випадково довідався від одного торгівця картинами, що Філіпс оселився в Хауді і поступив на службу до поромника. Син ювеліра, людина, яка об'їздила Францію й Італію, чії твори так високо цінував сам майстер, став простим поромником; витончена рука художника тягла канат, допомагаючи пасажирам перебратися з берега на берег.

Почувши цю новину, Дюллаарт прирік себе на відлюддя. Ніхто не знав, чому він вечорами одинцем сидить у себе в кімнаті. Змучений думками, які на нього наринали, він розглядав портрет, залишений йому Філіпсом. Щойно тепер він утямив, чим був для нього Філіпс де Конінк. У відчаї він упав на ліжку і заридав. Це були останні сльози його юности.

XXIV

Відтоді як Філіпс де Конінк так раптово покинув Рембрандта, сміх і веселощі в домі стихли. Якесь тінь затьмарила безтурботну радість, яка раніше в ньому панувала. За загальним столом без веселих його балачок западала нудьга, ніхто не відважувався пожартувати, як раніше, посміятися. Рідше лунали спів і музика, і зовсім не чути було пісень, що їх любив Філіпс. Тільки після того, як він пішов, усі зрозуміли, наскільки приємним було його товариство. Сам тільки Ніколас Маас, який його не любив, відчував приховане задоволення. У тиші й похмурості, що тепер заповнили весь дім, Гейман Дюллаарт відчував невисловлений і заслужений докір, хоча відверто ніхто нічого не говорив, і, мабуть, жоден із мешканців будинку навіть не припускав, яка саме дружба існувала між найстаршим і наймолодшим із учнів і чим ця дружба закінчилась.

Найсильніше, мабуть, Рембрандта уразило те, що Філіпс пішов від нього. Цей випадок змусив його, захопленого щастям і творчими мріями, зануритися в жорстку дійсність. Він раптом зрозумів, що наче юнак піддався безтурботності, забувши про все на світі. І тільки втративши улюбленого учня, він отямився від позахмарних мрій. Але Рембрандта гнітило ще й інше. Кваплива втеча де Конінка породила в ньому якесь нове почуття, що немов нашіптувало йому: все може враз змінитися. Безтурботність — це джерело всіх бід. Щастя ніколи не буває постійним.

Рембрандт раптом із жахом усвідомив, з якою легкістю і необачністю він до всього ставився! Адже він всього-на-всього живописець і повинен один разом з купкою учнів і родиною протистояти заздрощам і користі своїх сучасників. Груба дійсність пробудила його від мрій. Він побачив, яким непевним є його становище. І схопився за голову: а якщо Сікс, Беккера або Кретцер раптом змінять своє прихильне ставлення і висунуть претензії, а то й вдадуться до примусових заходів? Що тоді? Адже, врешті-решт, він сам лив воду на їхній млин.

Уночі, лежачи без сну, Рембрандт боровся з гнітючим тягарем цих нав'язливих думок. Інколи йому вдавалося на час здолати їх, але вони поверталися знову, коли він найменше цього очікував. Вони стали невідлучною частиною його буття, просочили всю його істоту, як соки насичують дерево. В очах з'явився тьмянний блиск, інколи від страху в нього раптом починали тремтіти руки. Тоді він випивав ковток крижаної води, лягав відпочивати або йшов блукати і тільки після цього міг продовжувати роботу. А коли працював, то боявся, що й на картини ляже відбиток передчуття біди. Як людина, оточена в пільмі ворогами, зусібіч очікує зрадницького удару, так і Рембрандт, зацькований і насторожений, був готовий зустріти невідворотну долю. Рано чи пізно, а від лиха не втекти, він відчував це з упевненістю ясновидця. Він благав, щоб сталося нарешті щось, що зламає його страх і розвіє пригніченість. Невідомість гірша за будь-яке зло.

Проте було щось, що, як і раніше, робило Рембрандта щасливим: гнітючі думки не могли заглушити сили його таланту. Можливо, талант його розкривався інакше, стриманіше і більш похмуро. До того ж, були і вечори, коли в нього збиралися давні друзі — бідні, невідомі художники, що з юних літ боролися з долею, обійдені талантом. І скільки нових, життєдайних думок черпав він із добрих, щирих розмов з ними! Він забував про свої страхи і хвилини відчаю, забував про Філіпса, про несплачені внески за будинок, про власні плани; він знову почувався щасливим, розмовляв, пив, сміявся, вигадував усілякі жарти і забави, аби розвеселити гостей.

Одного разу в листопаді, коли Рембрандт провів друзів після галасливої вечірки, зауважив, що хтось залишився в передпокої. Це був малий на зріст, кремезний художник, він малював тільки квіти. Він ніколи не мав успіху, хоча його невеликі картини були зроблені майстерно і зі смаком. Рембрандт не раз допомагав йому минулої зими, коли художник не міг дістати квітів і змушений був продавати копії з власних картин або старцювати.

Рембрандт зрозумів, що й цього разу художник затримався тому, що розраховував на його допомогу.

Майстер, усміхаючись, взяв художника під руку і повів до майстерні. Присунувши стілець до каміна, він простягнув до вогню заляклі від нічного холоду руки і, не дивлячись на гостя, чекав, поки той сам заговорить. Мовчання затягувалося. Рембрандт повернувся до художника і побачив, що той сидить, поклавши лікті на стіл і сумно опутивши голову.

Раптом гість схлипнув і розридався. Сива голова впала на руки, в цих сльозах вилився весь відчай прибитої горем людини.

Рембрандт був вражений.

Проте художник швидко опанував себе і випростався. На його чолі прорізалася глибока зморшка. Руки стислися в кулаки. Він змахнув сльозу з бороди, яка недоладно задерлася догори.

— От і по всьому! — сказав він, і в його тремтячому голосі вчувався більше гнів, аніж відчай.

Рембрандт підскочив:

— Виселяють?

Живописець кивнув.

— Завтра. Якщо не заплачу. І конфіскують всі мої ма-
натки.

Він підвівся з місця і гірко, презирливо розсміявся. Але за цим сміхом Рембрандт чув ридання, гість нервово походжав з кутка в куток.

У Рембрандті наче щось надломилось. Куди поділись його впевненість і спокій! Милосердя волато в ньому. І не тільки милосердя до іншої людини, до свого ближнього, до побратима по мистецтву, доведеного можновладцями до жебрацької торби. В цю мить почуття жалю до себе взяло гору над усіма іншими. Йому видалося, наче він сам, злидений і уполісджений, сидить у такій самій позі, як цей художник... Наче блискавка його пройняла думка: ось те, чого я боявся...

І йому привиділося: зимова ніч, сніг, крижаний вітер; Гендрік'є притискає до грудей дитину, а Тітус чіпляється за руку батька... Рембрандт пригадав Беккера і Сікса. Подумав про тих, чия ненависть і заздрощі переслідують його, про зграю невідомих ворогів, які очікують його падіння, і теж забігав з кутка в кут. Кров шугнула йому в голову, не тямлячи себе з люті, грюкнув кулаком по столі. Потім озирнувся на художника, схопив його за руки і вигукнув:

— Кровопивці!

Художник перелякано глянув на майстра. Ніздрі Рембрандта роздimalись, на шиї надулись жили, білки широко розплющених очей блискотіли. Він почав нервово тіпатися. Дивлячись кудись понад головою маляра, він наче бачив перед собою зімкнуті лави ворогів.

— Ми ще постоїмо за себе!

Випустивши руки гостя, він озирнувся навсібіч. Сердега знову покірливо сів на стілець і зляканими очима стежив за Рембрандтом. Майстер переводив погляд з од-

ного цінного предмета на інший, зупиняючись перед канделябрами, вазами, тканинами, настінним килимом. Раптом він зірвав той килим зі стіни, жбурнув на підлогу і почав скидати на нього все, що траплялось під руку і мало хоч якусь цінність. Відчинивши шафу, він дістав звідти жбани для вина, келихи з вишуканим орнаментом, за які можна було уторгувати декілька сотень, і кинув їх до ніг переляканого художника. Тоді побіг до сусідньої кімнати, згадавши раптом, що там у нього сховано ще цілу тисячу дукатів готівкою. Треба помститися, помститися в ім'я честі зацькованого побратима, в ім'я всіх переслідуваних. І він сліпо шпурляв цінні речі на килим. Важко дихаючи, він примовляв:

— Бери! Забирай усе! Переведи у гроші! Купи собі дім. Але нікому не кажи, що я дав тобі гроші. Потім якось розрахуємося з тобою. Купи дім у місті, тільки якийсь добрячий. І берися за роботу ніби нічого й не сталося. Тільки не здавайся!..

Останню фразу Рембрандт майже вигукнув:

— Ми ще дамо їм відсіч!

Художник пробурмотів щось незрозуміле, наче зачарований дивлячись на килим, на коштовні речі, на гроші. Мнучи в руках капелюха, він не рушав з місця. Рембрандт підняв з підлоги килим, згорнув його і, владним рухом тицьнувши клунок бідолашному в руки, випроводив його з майстерні. Тоді він перетнув передпокій, відчинив вхідні двері і виштовхав гостя на вулицю. Зимова ніч обдала холодом їхні розпашілі обличчя. Художник не сказав більше жодного слова. Притиснувши до грудей дорогоцінну ношу, він рушив обережним, скрадливим кроком і незабаром щез за білим сніговим запиналом...

«Нікому не кажи, що я дав тобі гроші!» Але старий художник не вмів тримати язика за зубами. Щойно його близькі довідалися про те, що трапилось, як загув увесь світ художників. Повсюди чулися глумливі та їдкі зауваги про шляхетність Рембрандта, який купив дім для свого побратима, хоч за власний він усе ще не розрахував-

ся. Він кидав виклик — нечуваний, зухвалий виклик суспільству! І Рембрандт ліпше за всіх знав, що саме так воно й було. В мить непогамованої люті і гніву він тільки цього й хотів. Він сам викликав бурю, ураган, котрий, можливо, впаде на нього зі страшенною силою, зате забере із собою гнів і страх, які шматували.

Тижні минали за тижнями, проте ознак бурі, яка мала зірватися, ніде не було видно. Тривога й роздратування Рембрандта зростали. Насправді, чи не пора заздрісникам й осудникам підняти рукавицю, що він її кинув до їхніх ніг? Чи вони не наважуються побаришувати на його необачному вчинкові? Може, вони все ще бояться його і він надаремно бачив усе в такому чорному світлі?

Рембрандт сягнистими кроками ходив туди й сюди по майстерні, працював тривожно, з перервами; він очікував, що ось-ось залунає стук калатала і з'явиться посланець нещастя — якого саме, він і сам не знав і губився в здогадах. Але ніхто не приходив.

Рембрандт уже майже розкаювався в своєму нерозважному вчинкові. Ні, кепсько не те, що він допоміг злиденному, зацькованому побратимові, що безталанний художник ніколи в житті не поверне йому грошей; не хвилювали його й глузування, якими, безсумнівно, всі зустріли його незбагнений вчинок. А розкаювався він у своїй нерозважливості того вечора, коли до нього прийшов просити допомоги художник; шкодував про те, що так легковажно віддав найцінніше, що було в домі. Безсумнівно, можна було знайти розумніший спосіб допомогти сердешному. Проте шкодувати було вже пізно. З кожним днем Гендрік'є все важче було зводити кінці з кінцями. Залишалось одне: піти ще раз до Беккера і підписати нову боргову розписку. Йому вдалося це зробити без відома Гендрік'є. Наче нічого й не сталося, він відрахував їй взяті в борг гроші, як ніби вони були зароблені. Радісний блиск її очей був йому винагородою за все. Майстер не розумів, що грубо ошукував не одну Гендрік'є, а передовсім самого себе. Прострочені боргові

розписки все накопичувалися. Ставало все важче й важче викручуватись.

І ось грізні події вибухнули одна за одною.

XXV

На полотно, біля якого працював майстер, упала тінь. Очевидно, хтось зайшов до майстерні. Рембрандт оглянувся: за його спиною стояв, опустивши очі, Ніколас Маас. Майстер відразу зауважив, що його учень незвично вдягнутий. Плоений комірець, брунатний капелюх, який він крутив у руках, ретельно натягнуті панчохи, блискучі пряжки на черевиках свідчили про те, що він вирядився з візитом до міста, а можливо, навіть у далеку дорогу. Але куди він раптом зібрався проти зими?

В очах Рембрандта відбивалося глибоке здивування.

Ніколас Маас зніяковіло зіщулився, усміхнувся, торкнувся своїх вусів і безпорадно розвів руками, наче хотів сказати, що тут уже нічого не вдієш. Потім, водячи по килимі носком гостроногого черевика, сказав:

— Мені пора, вчителю.

Відклавши в бік пензлі, Рембрандт запитав:

— Пора — що пора, Ніколасе?

Маас обвів очима майстерню, уникаючи погляду вчителя.

— Я пробув тут п'ять років...

Рембрандт ривком перекинув стілець, і Маас здригнувся. Скидається на те, що вчитель відразу все зрозумів. Він підвівся, і Ніколас помітив, як зблідло його смагляве, карбоване зморшками обличчя. Учневі стало соромно, він відчув докори сумніння. Він ніколи не уявляв собі, що його від'їзд справить на Рембрандта таке враження. Можливо, він щось не так зробив, він уже шкодував, що прийшов до вчителя з проханням відпустити його, хоч він і не сумнівався, що довше затримуватися не слід.

Стискуючи кулаки під робочим халатом, Рембрандт зробив декілька кроків кімнатою. Маас збирається його

покинути. Дивно, йому ніколи не приходило до голови, що настане мить, коли учні залишать його дім, особливо Маас. Та все-таки... чому? Хоч ні Рембрандт, ні Маас не прохопилися й словом про від'їзд, обидва знали, що їм немає чого приховувати це одне від одного. Проте все було таким незвичним, добре було б хоч на мить завагатися, вдати ніби, що він не здогадується, навіщо прийшов Маас...

Учень й вчитель дивилися одне одному у вічі. Ніколас прочитав на обличчі майстра тривогу й смуток. А майстер у зніжених і добрих очах юнака, погляд який, здавалося, вже полинув у далечинь, наче вгледів жалість до нього... Так, усе було так, як завжди. І хоч Рембрандт уже знав, що нічого не вдасться змінити, він усе-таки запитував себе: «Чому?»

Збентежений і розгублений, Ніколас Маас одягнув свого великого брунатного капелюха, наче вже зібрався в дорогу. Рембрандта дуже вразив цей жест учня, який наче розрубав їхні зв'язки. І знову він тужно задав собі вже позбавлене сенсу питання: «Чому?»

Ніколас Маас знову здійснював капелюха. Він намагався триматися великодушно і рішуче, як справжній чоловік. Приклавши до грудей руку, він приготувався дати пояснення. Але Рембрандт не бажав жодних пояснень. Один каже одне, інший — інше, але суть усе та сама: «Хочу працювати самостійно, ні від кого залежати...» І він запитав:

— Додому? До Дордрехта?

Ніколас Маас мовчки кивнув і опустив руку. Він знову почав м'яти свого капелюха. Нарешті, ступивши вперед, сказав:

— Учителю, я вийшов з учнівського віку.

Рембрандт кивнув головою. Він не сердився. Всі вони кажуть одне й те саме, і всім він повинен пояснювати:

— Вийшов з учнівського віку? Та хіба можна вийти з учнівського віку? А все ж таки, Ніколасе Маасе, добре поміркуй, чи є такий вік, коли вже немає чому вчитися? Хіба я не продовжую вчитися? Будь обережний. Пізнай самого себе. Твої слова свідчать про те, що ти надто ви-

сокої думки про себе. Ти хороший живописець і, якщо працюватимеш над собою, далеко підеш... Але для цього треба завжди вчитися, завжди залишатися учнем. Учитися у цілого Божого світу, у всього світу поза нами і всередині нас, Ніколасе...

Рембрандт замовк, і Маас було підійшов до нього.

Але майстер відвернувся, сів знову за мольберт; він намагався приховати від юнака обличчя, на якому той міг побачити, наскільки він засмучений. Потім помахав йому на прощання рукою. Ніколас Маас зрозумів, що вчитель не сердиться. Він далеко не завжди розумів, що коїться в душах інших людей, але зараз йому захотілося кинутися до майстра і вкрити гарячими поцілунками руку, яка наче прощалася і відмовлялася від нього водночас... Рука ця творила високе мистецтво, яке викликало в Ніколаса захоплення, ця рука намалювала «Нічну варту» і чудові портрети, ця рука створила «Філософа». Рука Рембрандта... Підійти ближче Маас не наважився і смиренно відступив назад, наче був на аудієнції в короля і ця аудієнція закінчилась.

Зупинившись на порозі, він з гуркотом відсунув засув і раптом почув голос учителя:

— Прощавай, Ніколасе! Бажаю тобі успіху!

Ніколас Маас озирнувся. Рембрандт усе ще сидів за мольбертом. У Мааса на очах забриніли сльози. Він ще раз глянув на руку вчителя, — тепер вона була опущена, але пальці ще тихенько ворухаться... Та вороття назад уже не було. Зв'язки між ними розірвані. Та все-таки Ніколас Маас сказав так тепло, від усієї душі, як не говорив ніколи за своє безпристрасне й егоїстичне життя:

— Прощайте, вчителю! Я ніколи не забуду...

І двері зачинилися.

Цього вечора Рембрандт більше не працював. Домашні чули, як він занепокоєно ходить майстернею. Вранці за сніданком він сидів мовчки, зрадницькі кола чорніли в нього під очима. Цієї ночі Гендрік'є не бачила його поруч себе. Рембрандт глянув туди, де зазвичай

сиділи учні. Та, де раніше було принаймні четверо юнаків, залишилося тільки двоє. Він перевів погляд з Ульріха на Геймана і не промовив жодного слова.

XXVI

У наступні дні Рембрандт був пригнічений і тільки часом працював із запалом. З відсутнім виглядом знехотя гортав він старі книжки, копирсався у своїй колекції зброї і старався забути, розглядаючи елегантні надібки з коштовною інкрустацією. Але тривога і почуття безцільності всіх його зусиль не розвіювались. Інколи, коли вже вечоріло, він виходив з дому і блукав околицями. Сутінки западали рано. Зимові вечори були сповнені найдивнішими барвами; важкий сизий туман нависав над засніженими каналами; стовбури дерев, темні й тверді, стояли наче чорні агати. Брунатні та сірі фасади будинків ліпилися одне до одного. На такі прогулянки Рембрандт завжди виходив один. Тітус, згадуючи вечірні прогулянки минулих років, коли батько ще брав його із собою, охоче пішов би з ним. І хоч був упевнений, що Рембрандт не відмовив би йому, він не відважився просити його про це. Він розумів, що батько чомусь хотів побути сам, що від'їзд Ніколаса Мааса дуже його засмутив і що, бажаючи розважитися, він іде самотньо блукати містом.

Одного разу ввечері, коли йшов легкий сніжок і похмуро-біла запона поступово осідала над будинками, деревами і водою, хтось зупинив Рембрандта, смикнувши за плащ. По голосу він упізнав ван Людїха, повіреного, який відбив не в одного амстердамського нотаріуса чимало клієнтів. Ван Людїх доводився Рембрандтові далеким родичем. Майстер його неполюбяв. Той розбагатів за останні роки, і, як подейкували, не зовсім чесним шляхом. Зрештою, Рембрандт мало що знав про нього, з ван Людїхом, чоловіком однієї з кузин, він просто не спілкувався. А коли зустрічався з ним, то вони говорили виключно про родинні новини.

У цій несподіваній зустрічі з ван Людіхом, котрий наче навмисне підстеріг живописця, Рембрандт углеїв погану прикмету. Ван Людіх удав, що приємно вражений зустріччю з родичем. Вони поручкалися: Рембрандт мляво і стримано, ван Людіх привітав кузена голосно і багатослівно. Він розпитував про Гендрік'є, Тітуса і про всілякі справи, про які Рембрандт узагалі не мав бажання з ним розмовляти. Адже ван Людіх повинен розуміти, що їхні життєві дороги надто розійшлися, щоб вести якісь невимушені розмови.

Рембрандт відповідав скупю, бажаючи відкараскатися від непрошеного співрозмовника, і вже мав намір попрощатися, коли раптом серед суцільного потоку слів уловив ім'я Сікса. У Рембрандта промайнула неприємна підозра, він підняв голову і почав слухати уважніше. Ван Людіх, очевидно, зауважив раптову зміну на обличчі кузена. Раніше вони розмовляли, стоячи на одному місці, а тепер повільним кроком рухалися вперед, машинально прямуючи в бік Бреестраат. Щойно тепер в них почалася справжня розмова.

Ван Людіх щось бубонів собі під носа, Рембрандт не розбирав окремих слів, але був упевнений, що ван Людіх знову згадав ім'я Сікса. Йому стало не по собі. В цій плутаній багатомовності ван Людіха було щось погрозливе. Не в змозі більше стримати своєї тривожної цікавості, він торкнув ван Людіха за плече.

— Що таке із Сіксом, чому ти раз у раз повторюєш його ім'я?

Ван Людіх з безнадійним виглядом махнув полою свого плаща. Він скидався на дивну чорну примару посеред білої сніжної ночі.

— Панове сановники не хочуть платити готівкою. В них не отримаєш ні срібла, ні золотих гульденів... Вони відбуваються борговими розписками...

Рембрандтом опанувало лиховісне передчуття, і кров шугнула йому в голову.

— А що, Сікс оплачує... твої вимоги... борговими розписками?

Ван Людіх зітхнув, але Рембрандтові вчулася в цьому співчутті зловтіха. І він схопив його за плече:

— Чи не платить і він тобі моїми борговими розписками, ван Людіху?

Ван Людіх мовчав. «Удає, наче жаліє мене», — подумав Рембрандт, і в душі його ожили ненависть і зневага. Він глянув на співрозмовника, а той згідливо кивнув у відповідь. Як він удавав смуток і стурбованість! Куди тим акторам до нього! І Рембрандта раптом осяяло: гроші! Гроші всіх роблять однаковими: нікчемний метал усіх заражає лицемірством, вчить удавати співчуття... Навіть родичів розділяє ця стіна, тверда наче алмаз.

Але він ще нічого не сказав. Ван Людіх почав спроквола копатися в кишенях свого плаща. Тим часом вони підійшли до Бреестраат. Ван Людіх усе ще із заклопотаним виглядом щось шукав, часто і тихо зітхаючи, немов просячи співчуття. Перед дверима рембрандтівського дому він нарешті знайшов те, що йому було потрібне. Це був пергамент, скріплений печатками.

Рембрандт нетерпляче декілька разів постукав калаталом у двері. Ульріх Майр відчинив їм. Рембрандт ледь не заштовхав кузена в дім, ні слова не сказавши учневі; той знизав плечима, проте не здивувався і зачинив двері за вчителем і його гостем.

Швидко йшов він поперед ван Людіха, прямуючи до кімнати, де зберігалися його скарби. Безцеремонно взяв він папір із рук кузена і розгорнув його на столі при світлі прихашцем запалених свічок. Він зазирнув у пергамент і впізнав його. Це було останнє боргове зобов'язання Сіксові, виданедесь півроку тому. Рембрандт сів у глибоке крісло, тримаючи в руці документ і дивлячись на ван Людіха.

А той, вже багато років не буваючи в домі Рембрандта, розглядав усе з гострим зацікавленням. Він побачив чимало картин — авторів він не знав; побачив китайські вази і чашки; гіпсові виліпки голів і рук; маленькі фарфорові статуетки, пожовклі від часу; шоломи, військові обладунки із срібними нагрудниками; в скляному посуді

— ціла колекція диковихок: морські зірки, мушлі, медузи, раки, корали. Гість трохи нахилився вперед, ніби намагався визначити цінність цих речей і виразити її в цифрах. Окрім зацікавлення на обличчі його можна було прочитати здивування, підозрілість, заздрість.

Рембрандт, утомлений і пригнічений, звернувся до нього:

— Ну так що?

Ван Людіх глянув на свого кузена, ніби не знаючи, як йому бути, і знову з удаваним жалем махнув рукою:

— Адже сам бачиш... Розписка твоя в мене... Рік в нас теперечки важкий...

Рембрандт з прикрістю зморщився, але ван Людіх продовжував нити:

— А тут ще війни... Загальний занепад... Доходи все скорочуються.

Рембрандт устав з крісла. Але фан Людіха це анітрохи не бентежило.

— У тебе чудове помешкання... Всюди топляться каміни... Кімнати набиті рідкісними речами, видно, великої вартості... Нужди ні в чому тут немає... Твоє мистецтво непогано тебе годує... Не розумію, Рембрандте, навіщо ти залазиш у борги?

Кров прилила до обличчя Рембрандта.

— Не розумієш? А хіба тобі невтямки, що не маючи грошей, я не можу займатися малярством? Що мені потрібна не одна жменя золота і срібла, щоб усе це утримувати як слід? Що я сам і моя родина теж повинні жити?

Ван Людіх, хитаючи головою, дивився на майстра.

— Якщо всі ці колекції поглинають стільки грошей, то чому б тобі не влаштувати своє життя інакше? Якщо ти не вмієш жити на свої кошти, то навіщо ти купуєш всі ці штукенції, навіщо витрачаєш на них велетенські суми?

Рембрандт їдко розсміявся:

— Ти хочеш сказати, що самі тільки багатії мають право скуповувати коштовності та рідкісні речі, чи що?

Хочеш сказати, що така людина, як я, чиї справи кепські, чия слава закотилася...

Ван Людіх поквапився перебити Рембрандта:

— Ти помиляєшся. В усьому Амстердамі я не знаю нікого, хто ще так уміє вишукувати все найпрекрасніше і хто більше, ніж ти, був би гідним володіти ним... Але, — і тут він трохи зам'явся, — якщо людина потребує грошей і мені платять її борговими розписками, то в простоті душевній я запитую: чи має вона право допомагати іншим людям грішми, котрі по праву належать мені...

Рембрандт підійшов і встав напроти нього.

— Нарешті ти прохопився. Що ж, усе зрозуміло! Ось для чого ти з'явився сюди! Ось для чого ти вдаєш убогого. Гроші, гроші!

У відповідь Людіх жалібно скривився:

— Адже і мені треба жити, мій дорогий Рембрандте... в мене теж свої зобов'язання, і я маю намір їх виконати...

Останні слова він промовив ледь не бундючно.

Очі Рембрандта звузились і стали злими:

— Скільки разом?

Він нахилився до пергаменту, і руки його безсило опустилися.

— Ні. Я не маю грошей. Стільки не знайдеться...

Він знову глянув на пергамент, подивився на суму, згадав день і годину, коли він позичив її в Сікса... І йому стало страшно: такою великою була сума боргу. П'ять тисяч гульденів — адже це не абищо. П'ять тисяч! Ось вона, ця сума, виписана великою цифрою, а під нею ще раз прописом неблаганно і чітко: п'ять тисяч гульденів.

Ван Людіх підійшов до столу обережно, але рішуче. Простягнув руку. Схопився за край пергаменту. Раптом вирвав його із пальців Рембрандта і, склавши втриє, сховав до кишені.

Рембрандт розлютився від такого жесту, від цього недовір'я, обмежености та дурної хитрости. Він ледь було не вдарив ван Людіха, але стримався. Він тільки підійшов до дверей, широко розчинив їх, так що до кімнати

увірвався холод із передпокою, де підлога викладена була кам'яними плитками, — і мовчки відступив назад.

Коли ж ван Людіх проходив повз нього, він відчув себе переможеним. Посмішка кузена була зухвалою, загрозливою, пихатою: в ній прозирала така шалена, нещадна заздрість бюргера до художника, заздрість нікчемности, яка на хвилюку отримала владу над генієм. Довго ще після того, як за ван Людіхом з грюкотом зачинилися вхідні двері, Рембрандт не міг забути цієї посмішки, жадоби помсти, яка проступала в ній. Він зрозумів, що аж ніяк не розправився з ван Людіхом, — навпаки, війна тільки розпочинається. Але що все-таки було причиною глухого страху, який залишився у нього після відвідин ван Людіха?

І раптом йому здалося, що він знайшов причину.

Він згадав, яким оцінюючим і вимогливим поглядом роздивлявся ван Людіх його скарби, як без упину повторював ім'я Сікса. Тепер він знав, зрозумів, у чому річ.

Сікс уже давно оминав його оселю; Сікс, його давній приятель і колишній покровитель, колишній зичливець, який одразу зрікся дружби, щойно справа торкається грошей. Ван Людіх був шпигуном. Виказувачем, найманцем Сікса! Навіть кривну родину використали проти нього, Рембрандта! Усі знають про його довірливість, про те, що він ніколи не думає про інших погано... І ось його рідний кузен проникає до нього, щоб вивідати для Сікса, чи не пропала його позичка, чи нічого з дому Рембрандта ще не продано.

Рембрандт озирнувся довкола себе. Біда і майже спотворена постать дивилася на нього із дзеркала. Він відвернувся. Його погляд упав на фарфорові статуетки. Одну із них він взяв до рук. Дитяче обличчя середньовічної фігури невиразно усміхалося кам'яною безглуздою усмішкою. Рембрандт покрутив статуетку в руках. Він пригадав, де придбав її, як пишався нею. Його задушили сльози. В нього хочуть все забрати. Зненацька він підняв статуетку і одним махом жбурнув її на підлогу, де вона розлетілася на друзки.

Аж сталося те, чого він так боявся, усе те, нестерпне очікування чого так гнітило його, все те, що позбавило його мети, завдало клопотів і загальмувало працю, воно прийшло — невідворотно, швидко, як той навальний вітер, під натиском якого гине все.

Не минуло й тижня, як почали допоминатися боргів. Зі всіх боків. З'явилися посланці від ван Людіха, глузливі й чванькувати. Прийшли зарозумілі челядники мецената Беккера. Поприходили й ті, про кого Рембрандт і думати забув. Складалося враження, що змова стала надбанням громадськості. Мовбито всі знали один одного, мовбито всі підмовляли один одного. Із жахом Рембрандт побачив, що мав більше вірителів, аніж він сам собі уявляв. Інколи це був рік-два, а інколи й декілька років тому, як він брав гроші під заставу. Тут у Вітсена, там у Гертсбеєка, а там ще в когось, з ким майже не підтримував зв'язків. І дім, дім, який ще не був сплачений, дім, на який він уже п'ятнадцять років працював... Він усе забув. У клопотах, у праці, в мріях і планах — він геть усе забув! І ніхто й не повірить, якщо когось про це розказати. Люди тільки глянуть один на одного, стримуючи сміх, удаючи, що добре все розуміють.

Гендрік'є, якій він змушений був усе розповісти, ходила по дому з почервонілими від сліз очима. Вона й припустити не могла, що він аж так заплутався в боргах. А тепер, коли дізналася про це, то не мала сил змагатися з перевагою убогства.

Минуло кілька місяців. Настала весна. Рішучого удару ще не було завдано, і Рембрандт та його рідні почувалися наче в чистилищі. Та майстер відчував, що довго так тривати не може. Одного травневого вечора в дверях майстерні з'явився чоловік, який силувано привітався. Рембрандт мовчки кивнув у відповідь. Він упізнав Томаса Якобсзона Гарінга, хоронителя амстердамської Палати майна. Рембрандт поволі підвівся, шукаючи чогось, на

що можна спертися. Томас Якобсзон Гарінг. Ще рік тому він малював його портрет. У поводженні чоловіка не було нічого, що виказувало б їхнє давнє знайомство. Він виглядав офіційно і напружено, його безжальні очі під білими бровами ховалися від зацькованого погляду майстра. І перш ніж службовець Палати майна встиг щось сказати, Рембрандт зрозумів, що про його банкрутство незабаром знатимуть усі.

КНИГА ДРУГА

I

Ніколи раніше Тітус не уявляв собі, наскільки сильно він любить батька. Варто було йому згадати своє раннє дитинство — і він бачив себе, як він роз'їждає по кімнаті верхи на спині Рембрандта, достеменно гордий лицар на слухняному коні; пам'ятав Тітус і довгі темні вечори, коли за вікном мела хурделиця, а в домі було тихо і світло; батько розповідав йому всяку всячину, почуту від чужих і незнайомих бабусь, читав йому книжку в білій шкіряній оправі: в ній було повнісінько різних оповідок і легенд, до яких Рембрандт малював усіляких страшних звірів, що вони викликали в хлопчика жах і захоплення. Згадувалися Тітусові і ті тижні, які він провів разом з батьком у Ватерланді, або вечірні прогулянки уздовж сповнених таємничого зачарування міських укріплень під надійним захистом батька, який мовчки крокував поруч. Хлопчика все цікавило, його було важко наситити враженнями. Він захоплювався батьком, інколи, щоправда, й побоювався його, але з таємною гордістю від усвідомлення, що так любить батька і настільки прив'язаний до нього, що ладен заради нього на все.

І ось його батько — багатий, щедрий, шляхетний — зазнав гіркої долі. Йому довелося терпіти зневагу. Тітус з гіркотою в душі бачив, як зганьблений, зляканий батько мовчки пішов геть, коли в будинку описували майно, а все місто з прихованою зловтіхою і лицемірним співчуттям спостерігало за тим, що відбувається. Він пам'ятає обличчя батька в момент втечі: в очах у нього був вираз, якого Тітус ніколи раніше не бачив і який

сповнив серце безмежною любов'ю до батька і ненавистю до тих, хто довів його до такого стану.

Так, ненависть! Тітус добре пам'ятає, як їх виселяли, наче це було вчора. Усім їм заборонили переступати поріг дому, який перейшов у власність кредиторів. Потім з'явилися судові писарі, поставили печатки на меблях і номери на картинах, до яких раніше нікому не дозволялося торкатися, пронумерували скульптури, зброю, антикварні речі, позначили якимись значками теки, друкарські верстати, тканини і під кінцем намалювали ганебного хреста на розкішному ліжку, де його мати — справжня мати, Саскія ван Ойленбурх, привела його на світ і на якому потім померла. Тітус пам'ятає глумливі погляди підручних судового виконавця; крекчучи і сиплячи грубими жартами, вони без всякої поваги хапали своїми негідними руками найдорожчі серцю речі і виносили їх з дому; він бачив, як писарі визначали вартість речей. Але хай би які високі ціни вони називали, їм було далеко до справжньої вартості його улюблених творів мистецтва.

Тітус пригадав усе це, і часом йому здається, що це трапилося лише вчора, а інколи, що це було страшенно давно, а можливо, й узагалі не було, — настільки це важко. З гострим відчуттям сорому він пригадає сльози Рембрандта, коли зі стін знімали італійські та німецькі полотна, несли їх сходами донизу і відправляли на продаж до якоїсь аукційної зали. Батько, напевне, уявляв собі, як люди, дивлячись на ці картини, сміятимуться, тому що вони належали йому, Рембрандтові; а тепер хто-небудь купить їх, повісить у себе і стане вихвалитися.

У дні банкрутства Тітус тинявся повсюди, поки його не вирядили до дядька по материній лінії: Герардуса ван Лоо. Хлопчик боявся холодного спустошеного будинку на Бреестраат, двері якого зачинив і опечатав судовий виконавець. Гендрік'є разом з Корнелією поїхали до Ватерланду, а Рембрандт оселився на заїжджому дворі «Королівська корона» на Гееренхрахті в очікуванні

закінчення судового процесу, затіяного опікунами Тітуса проти кредиторів.

Загнаний у думки, Тітус півдня проводить поза домом. Він харчується й ночує в свого дядька, Герардуса ван Лоо, і тітки, Емми ван Ойленбурх. Проте він ненавидить тітку, котра без упину торочить, як їй шкода бідолашної дитини. При цьому вона не перестає обмовляти Рембрандта. «Легковажність», «марнотратство» і «нездатність» так і зсипаються в неї з язика. Осуд батька, образливе співчуття до нього самого роблять Тітуса жорстоким, він не зносить тітки й дядька, які йому таки допомагають, проте й гадки не мають виручити батька з біди.

Тепер Тітус знає, що любить батька безмежною любов'ю. Його почуття сліпі, неприборкані, він не вміє виразити всієї сили цих почуттів і використати її з позитком. Ніхто не мав права кривдити й ображати батька, ніхто не смів пускати його з торбами, — він добрий, він завжди всім допомагав і всім довіряв!.. Тітус запрявся собі відомстити за батька! Він знає, де живе дехто із кривдників Рембрандта; він запасасться зброєю — збирає каміння, а одного разу йому навіть вдалося поцупити ножа із вилізаної до блиску тітчиної кухні. Він годинами тиняється біля помешкань ненависних ворогів батька, та варто їм з'явитися на вулиці, як Тітус одразу переконується в нерозважності і нездійсненності своїх задумів і у відчаї від власного безсилля, плачучи, плентається додому — не зараз, а іншим разом, іншим разом...

А тепер у них все забрали. Будинком розпоряджаються чужі люди. Батько живе в тісній комірчині на заїжджому дворі «Королівська корона», і Тітус час від часу до нього забігає. Освітлення там кепське, проте Рембрандт зміг дістати десь старий друкарський верстат і збити із сирих неструганих дощок бридкий стіл для роботи, одним краєм притулений до стіни. В кімнаті є два-три стільці з потертим плисовим оббиттям, на стінній полиці — Біблія. Тут ніщо, геть ніщо не нагадує про розкіш колишньої майстерні. Тітусові навіть соромно підніматися сходами і ди-

витися, як батько, попри все, знову працює. І ще в таких скрутних умовах! Маленький верстат слабо, зі скрипом постукує, але офорти виходять гарні. До стіни притулено декілька розпочатих картин. Це справжнє диво! Всього декілька тижнів Рембрандт перебував неначе в якомусь отупінні, байдужий до всього. А сьогодні він знову панує над своїми мріями, хоч вони похмурі й лиховісні, народжені бентежною уявою. На малюнках — суворі, різкі лінії; картини всі трагічні; крізь морок ночі проривається багрянний і золотий відблиск полум'я. Тітус бачить і знає, що батькові так само гірко, як і йому самому.

Тітус ніколи не знав, що таке злигодні. Щоправда, він і зараз ще не зазнав їх по-справжньому, оскільки його опікуни намагаються врятувати якісь кошти, що вціліли після банкрутства. Та все ж майбутнє грізно настає перед Тітусом. Раніше з ним панькалися, хоч він ніколи цього не усвідомлював, годували його, не очікуючи вдячності. Але й подальше життя немислиме без ласкавої турботи і достатку. Тітус чув, як його кривди говорили, що майбутні важкі роки тільки врятовують його від розбещеності і по-чоловічому загартують характер. Він знає, що це не так. У нього надто нервова й вразлива натура, щоб повірити в такі нісенітниці. Життєві суперечності гнітять його, він з ними ніколи не примириться. Інколи Тітус вирушає в квартали бідняків. Хоча злигодні і відштовхують, і притягують його, він усе-таки хоче знати, чому люди страждають. Задля цього він почав самою, з острахом блукати похмурими завулками. Вони були забудовані побіленими будинками з акуратно підстриженими шпалерами зеленими і квадратними стояками колодязів. Дивлячись на ці будиночки, Тітус мимоволі уявляв євангельські «домовини поваплені», які приховували всередині тлінь і руйнування. Спочатку Тітус боявся заглядати туди, але цікавість взяла гору і незважаючи на огиду він вирішив побачити все на власні очі. Діти вигукували йому вслід. Він відчував якийсь невиразний сором, бо в своєму брунатному оксамитовому костюмі,

який залишився від колишньої розкоші, все ще виглядав як хлопчик з аристократичної сім'ї. Тому він накидав поверх костюма сірий плащ і з'являвся тут ближче до вечора, щоб не так впадати у вічі.

Після того як він побачив, що люди, які жили тут у низьких задушливих приміщеннях, більше десяти в кожному, за своєю смертною природою нічим не відрізнялися від нього, його батьків і заможних приятелів, він вирішив довідатися, як і навіщо вони живуть, від чого помирають і чи їм є ще що втрачати. Перед ним відкрилася жахлива дійсність, і щоразу він перелякано відсахувався. Він без жаху не міг дивитися на вагітних жінок, які тут жили. Думаючи про те, як ці істоти спаровуються, він заплющував очі і насилу відганяв думки, які його бентежили. Жінки, які несли в собі зародок нового життя, нагадували йому перезрілі, розм'якчі фрукти, серцевина яких уже почала гнити. Ось, значить, які жінки бувають на світі, і поряд з ними їхні чоловіки, їхні батьки і спорохнілі старигани... І тут з'являються на світ діти — маленькі й великі, темноволосі й світловолосі, нещасні, брудні й худорляві, відважні і полохливі, і їхня кількість зростає... Ні, на Бога, не треба їх збільшувати. Вони змалечку носять на собі знак смерті: на обличчі, на чолі, інколи на руках, але цим відбитком позначені всі.

Ще більш безнадійним і нестерпним здається йому буття мешканців єврейського кварталу. Цей незрозумілий народ-вигнанець, чия окремішність позначалася на всьому, слухняно виконував Мойсееві закони і вперто дотримувався своєї віри; навіть такий мудрець як Менассе Бен Ізраель, і той із запалом говорив про неї Рембрандтові. Цей народ видавався тепер Тітусові ще більш упослідженим і гнаним, аніж мешканці бідняцького кварталу. Дивлячись, як величні довгобороді старці сидять на лавках перед будинками і гріються в недовгому промінні полуденного сонця, Тітус мимоволі згадував біблійних патріархів, і йому ставали зрозумілими картини і гравюри батька. Інколи він не бачив тут нічого, крім запустіння, і морщив-

ся від смороду і чаду, що линули з будинків, у яких мешкали люди, — мешкали із року в рік і, як усі жебраки, що тулилися на задвірках, плодилися без ліку... Щоправда, і на болотах ростуть квіти; маленьке, отруйне насіння проростає і розпускається пишним цвітом, думалося Тітусові.

А прийшовши додому, він починав сам себе картати, що гидує їхніми злиднями, переконував себе бути чулим і милосердним, водночас розуміючи, що його співчуття аж ніяк не поліпшить їхнього життя. Ніколи він не був таким пригніченим, як тепер, коли пізнав справжнє життя, яке уявлялося раніше зі слів дорослих як прекрасний міраж. Зустріч з біднотою викликала в нього усвідомлення власної недолугости й зневіри. Адже він знав, що ніяк не зможе запобігти їхньому лихові. Батьки міста байду-же минали ці живі цвинтарі й лише знизували плечима, а такі люди як Сікс, Тюлп або Фалкенір навіть знати про них не бажали. І Тітус зненавидів усіх — бідних і заможних. Та хіба існують узагалі на світі добро, справедливість і чесність? — запитував він себе.

Життя — загадка, це якась зла, могутня сила, і змагатися з нею марна справа. Думки, що суперечили одна одній, не давали Тітусові спокою. Останнім часом він усе частіше й частіше думав про свою матір, Саскію, фризландку; він роздивлявся її портрети, які Герардус ван Лоо врятував від продажу і розвісив у себе вдома. Вперше усвідомив себе Тітус сином цієї чудової, стрункої жінки, яка вмерла заради того, щоб дати йому життя. Вперше він у своїй синівській ніжності обійняв обох батьків, кохання яких колись давно в одну із ночей зачало його. Разом із цим почуттям у нього посилювалося усвідомлення того, що він успадкував від батька й матері надто суперечливу вдачу, щоб вирішити, який світ йому ближчий — світ мистецтва чи світ вельможних бюргерів, і неясно здогадувався, що саме цей вибір — найважливіший у житті людини.

Йому ні на мить на спало на гадку зараховувати себе до люду, який животів на міських задвірках у «домовинах поваплених», хоч і сам був злидарем. Але він знав, що ро-

дина радника, до якого належала його мати, ніколи не визнає його цілком своїм; хіба вже й зараз йому постійно не нагадували, що в його жилах тече кров батька, — корис- толюбного вискожня, який захопив і протринькав спадок Саскії? А розбагатілі мірошники й надзвичайно побожні хлібороби, брати і племінники його батька, — хіба вони не ставляться до нього, Тітуса, з недовірою? Вони вважа- ють його зманіженим аристократом і тому не визнають за свого. Говорячи про його походження і прізвище його ма- тері, вони потішалися, як це вміють робити тільки селяни. Щоправда, хоч і не завжди, але час від часу Тітуса гризли гіркі сумніви, він чітко розумів, що він є ніби живим утіленням суперечностей між обома сторонами: настільки різною була кров його батьків, яка тече в його жилах.

II

Була глупа ніч, коли Рембрандт підвів нарешті голову від гравіювальної дошки. В свічнику горів останній недо- гарок. Очі боліли, проте він наче тільки щойно це відчув. Можливо, слід піти до лікаря Толінкса і запитати, чи не варто придбати окуляри. «Дивно, — подумав Рембрандт, — наче ще вчора я бавився з братом Адріаном на пасо- виську напроти батьківського дому. А зараз Адріан читає в окулярах, і мені, мабуть, теж доведеться вечорами ко- ристуватися окулярами...»

Холодний осінній вітер лютував між невидимими бу- динками. Вода в каналі гулко хлюпотіла об стінки набе- режної. Дув північно-західний вітер. Рембрандт відчинив маленьке піддашне віконце. Солоні краплини приснули йому в обличчя, туман змішався з дощем. Стояла безока ніч. Темне, як чорнило, небо нависало над чорними, мо- крими від дощу дахами.

Рембрандт зітхнув, він смертельно втомився. Від дов- гого стояння в нього тремтіли ноги, та й боліла рука, якою він сперся на дерев'яну лутку. Але офорти для Бер- хема готові.

Ополудні до нього прийшов Клеменс де Йонге, торгівець картинами і давній приятель. Він був люб'язний, але за люб'язністю легко було розпізнати його справжні наміри. Він приніс Рембрандтові гроші, щоправда, значно меншу суму, аніж вони домовлялися на минулому тижні. Без зайвих слів Рембрандт спровадив його за двері разом з його грішми. Він звернув увагу на те, що Клеменс, стоячи в дверях, відчищав свій плащ з темного лейденського сукна від павутиння, яке до нього пристало, а потім, спускаючись сходами вниз, проклинав їхню крутизну.

Рембрандт спокійно усміхнувся і стелав плечима. Він більше не може запропонувати своїм відвідувачам глибокі крісла і частувати їх з високих келихів португальськими чи левантійськими винами. Він був гостинним і завдяки турботам Гендрік'є почастунків не бракувало, кожний міг вдовольнитися; поступово він вивчив смаки своїх друзів. Але все це було в далекому минулому. Боргувальники, опікуни Тітуса, Опікунська палата, яка втрутилася в його справи, весь цей судовий процес каменя на камені не залишили від його минулого життя. Вироку ще не було, тому він жив тут, як вигнанець, забутий своїми «вірними» друзями, — о Сіксе! Сіксе! — не наважуючись відвідати когось із своїх колишніх друзів і посидіти за їхнім столом, як колись вони сиділи і пригощалися за його столом.

Зате він дуже втішився, коли до нього по-простому і з власної волі прийшов Берхем і придбав у нього офорти за колишньою ціною, наче нічого й не трапилось. Отож він і зміг сьогодні дати Клеменсові відкоша. Він не пригадував, щоб Ніколас Берхем раніше особливо його цікавив. Берхем завжди був люб'язний і мовчазний. Разом з іншими він часто бував у домі Рембрандта, але тільки єдиний раз вони довго й захоплено розмовляли про італійське мистецтво. Наступного ж дня Рембрандт придбав у Берхема декілька творів італійців: картину Пальма Веккіо і теку з малюнками Леонардо да Вінчі. Щоправда, потім це знайомство обірвалось. І ось сюди, в «Ко-

ролівську корону», до нього знову прийшов цей спокійний смуглявий чоловік, схожий на південця, і купив у нього його твори. У колишні роки слави Рембрандта це було для нього нездійсненним, бо за тих часів дармоїди на кшталт Кретцера й Клеменса намагалися прибрати до своїх рук усі кращі картини Рембрандта. Дивно це, дуже дивно. Просто наче доля поглузувала!

Слово «дармоїди» не виходило з нього з голови. Але він уже знав, що неспроможний більше когось ненавидіти. Лють і відчай, які краiali йому серце, притлумили відчуття ненависти. У нього в голові, здавалось, думок більше не було. Інколи, згадуючи минулий рік, його охоплювало таке відчуття, наче він був лише свідком чужого нещастя, ніби після гірського обвалу в долині, яка наснилася, запанувала безмежна тиша. Перебушувала ненависть, і думки вже не скакали галопом. Але варто йому було довше подивитися п'ятнадцятирічному Тітусові в очі, які все ще ніби очікували від нього всіх благ світу, як у душі його миттєво зароджувався бурхливий відчай, відголосок колишньої катастрофи, і він знову чув гуркіт обвалу. Він жив, не знаючи особливих нестатків; про це потурбувалися його боргувальники і Адріан, старший брат, який час від часу долав свою селянську скнарість. У нього, Рембрандта, є дах над головою, під яким можна працювати. Чого, власне кажучи, йому бракує?

Гендрік'є! Корнелія!

Рембрандт знов відчув, як безмежно прив'язаний він до Гендрік'є та її дитини; знову побачив, яким героїчним було її кохання всі ці роки, проведені разом з ним. І тільки тепер його гостро пронизала здогадка: він зрозумів, чому вона не наполягала на шлюбі з нею, а воліла залишитися в очах світу його коханкою. Її ображали і Церковна рада, і обивателі, але вона все стерпіла. Тепер він зрозумів чому: вона не хотіла позбавити його права користуватися залишеною Тітусові спадщиною; він утратив би це право в разі повторного одруження, таке було застереження в заповіті Саскії. Саскія навіть з домовини

нагадувала про себе. Але ось доля послала йому Гендрік'є, і він прийняв цей дарунок, ні про що не питаючи... Зараз він чітко бачить: Гендрік'є хотіла його звільнити від зайвих турбот і тому допустила, щоб її дитина залишилася незаконною, тимчасом як Тітусові в спадок перейшла материзна. Гендрік'є терпіла, коли представники церкви ганьбили її образливими для християн словами.

А зараз Гендрік'є живе разом з дитиною в матері у Ватерланді, в садибі, де вона сама провела всі дитячі роки. Рембрандтові подобалась ця проста стара жінка, він любив називати її матір'ю, тим паче, що вона нагадувала йому рідну матір. Ах, як він тужив за Гендрік'є, за дитиною, за тишею, за простором пасовиськ, за відпочинком, за бажаним спокоєм...

Рембрандт усе ще стояв перед вікном. Він не помічав ні дошкульного нічного холоду, ні вологого срібного пилу, який залишала сирість на товстій тканині його робочого халата. І навряд чи він чув глухий прибій хвиль, зірваних нічною бурею. Він провів рукою по волоссю: де ж його колишній ореол великого майстра? Він всього-навсього бюргер ван Рейн, колишній живописець, який змушений тимчасово мешкати в заїзді...

Він гірко розсміявся... Але ця гіркота була недовгою, вона лише поверхово торкнулась його душі, як дихання торкається дзеркала.

Життя його було надто бурхливим і надто наповненим. Він зіп'явся надто високо, прагнучи із самого неба зірвати плоди прекрасного. І впав з височини на темну й паскудну землю, його заздрісники сьогодні святкують свою перемогу. Добре його провчили! Піднятися можна лише раз в житті. У п'ятдесят років нічого розраховувати на прихильність зрадливої долі. Він на багатьох прикладах переконався: хто падає, той уже не піднімається. Він знав, що йому треба забути своє блискуче минуле, свою мрію про щастя. Та все ж чому честолюбство, супутник його юности, і сьогодні не залишає його в спокої? Честолюбство, яке колись випровадило його, юнака, майже хлопчика,

із Лейдена в Амстердам, котре підбило його зі зухвалою самовпевненістю домагатися руки доньки аристократа, радника принца Оранського, честолюбство, котре підхопило його провадити життя на широку ногу і породило фантазії, які за своєю силою перевершили його талант...

Рембрандт підвів голову. Жоден звук світу смертних не домішувався до симфонії вітру й води; зараз, в цю пізню глупу ніч, він збагнув усю нездійсненність й надлюдськість того, чого прагнув. Його зарозумілість — причина всього зла. Він глянув униз із високого маленького віконця, біля якого стояв, і йому раптом здалося, що місто начебто лежить у глибокій прірві, де змішалось все: честолюбство, прагнення до розкоші, важка праця, заздрість, ворожнеча і зрада — все, заради чого мучив і вбивав себе там, унизу, темний рід людський... А ось друге видіння: люди п'ють-гуляють і святкують на краю бездонного кратера. Та це всього лише маскарад. Можновладці купаються в розкошах, улюбленці долі увінчують себе золотими вінцями, а чернь покірливо терпить пригноблення і славить своїх гнобителів. І нікому, крім таких відступників, як він, що дивляться з висоти своєї самотньої сторожової вежі, не видно всього безглуздя цієї орґії на краю прірви.

Рембрандт прислухався. Йому здалося, ніби насправді внизу лунають приглушені крики. Він бачив у глибині бліді, фосфоресціювальні спалахи. На могутніх чорних крилах летить ніч, що прийшла з безконечних просторів усесвіту, із вічності. Крихітна земля злякано несеться крізь морок. Але у високості сяють блакитні зорі, мерехтять промені світанку; раптом із розпливчастих обрисів хмар з'являється віддавна знайома Рембрандтові подoba...

Радісний захват охоплює його. Він не наважується більше дивитися на небо, але не може й зрушити з місця. Там, унизу, марнотне життя скажено мчить уперед, повз нього. Зате якої глибини набуває небесний ландшафт від сяючого ореолу, який він так часто зображував над його головою. Майстер здригнувся. В цю мить усі речі наче змінились; і коли він нарешті здобувся на силу і

відійшов від вікна, то знав, що віднині буде дивитися на світ зовсім іншими очима.

III

Маґдалені ван Лоо було п'ятнадцять років, коли її батьки тимчасово взяли Тітуса до себе в дім.

Вона змалечку була холодною, зманіженою панночкою, охочою до манірної розкоші, властолюбною навіть в іграх з подругами. У школі вона підлещувалася до вчителя, намагаючись забезпечити собі його прихильність і захист; бавлячись з дітьми на вулиці, вона починала плакати, якщо не могла настояти на своєму; вона тупотіла ногами, кричала, шипіла, місяцями не могла забути образи, допоки нишком не відомстить кривдникові з холодною дитячою жорстокістю. Подруги не любили її, мабуть, навіть боялися. Батьки Маґдалени, які належали до вельможного панства міста, мали власну прихожанську лавку в церкві і мешкали в чудовому домі. Дівчинці видавали кишенькові гроші на ласощі; вона мала найгарніші ляльки, а її сукні стовбурчились від важких вишивок бісером або сріблом.

Служниці в домі проклинали її. Ще зовсім маленькою дівчинкою вона зневажливо поводитися з ними і розмовляла тоном природженої пані; така поведінка дитини дратувала і робила рабинь кухні жорстокими. Що старшою вона ставала і що більше помічала їхню ненависть, то зарозуміліше трималася, старанно наслідуючи слова і жести дорослих дам, і безжально карала служниць за мимовільні провини.

З батьками вона поводитися зухвало і грубо. Якщо хотіла домогтися нової ляльки, прогулянки каналом за місто, хвальковито пообіцяної подругам, нової сукні чи намиста, вона вдавалася до сліз і навіть лайки. Побоюючись, щоб з їхньою невгамовною і свавільною дочкою не сталося нервового нападу, коли вона в шаленстві падала на підлогу, Герардус ван Лоо і його дружина у всьому поступалися їй. Маґдалена ніколи не визнавала нічиєї волі,

крім власної. Зате із сторонніми вона трималася люб'язно, ввічливо, зачаровувала їх вишуканими жестами і манерами вихованої дівчини. Тому ті, хто її не знав, вважали її рано дозрілою, але дуже милою і чарівною дитиною.

У чотирнадцять років Маґдалена ван Лоо знала ліпше за будь-яку благородну і заможну даму, як треба укладати кучері за вухами, до якого гудзика слід застібати корсаж на сукні, якої ширини мають бути буфи на рукавах, які потрібні мереживні оборки і вишивки, що повинно бути в дамській сумочці. Вона любила тонкі парфуми, — по них відразу можна відрізнити світську даму від всякої іншої. Маґдалена точно знала, коли треба приходити до церкви і в який момент проповіді чи співу псалмів годиться витягнути із-за вирізу темного оксамитового корсажу білосніжну батистову хусточку і майже нечутно висякатися.

Їй ще багато чого було відомо. Зі шкільних років, відтоді як вона здогадалася про різницю між хлопчиками і дівчатками, її гризла невгамовна і хвороблива цікавість, хоч зовні вона видавалася стриманою і холодною. Фізично рано дозріла, вона з прихованою зацікавленістю шукала розгадки таємниці. Вона рано навчилася прикидатися: опустивши очі долу і цнотливо стуливши маленького рота, вона сиділа й дослухалася до розмов старших дівчат чи дорослих дам, коли ті з хихотінням щось розповідали одна одній, обмінюючись багатозначними поглядами. Дорослі хлопчики кричали їй услід всякі безстыдства; вона жадібно ловила ці слова, удаючи все ж, що нічого не зрозуміла. Знайшовши в батьковій бібліотеці «П'ятдесят потішних історій» Боккаччо і збірку новел «Як доньки перебували час ночі», Маґдалена віднесла книжки на горішке і читала їх там з гарячковуою цікавістю.

Посилаючись на те, що вона забула в мереживниці замовлене мереживо, чи через якусь іншу причину дівчинка йшла на вулицю лише заради того, щоб зазнати солодкого переляку, коли незнайомий чоловік заговорить до неї. У такі миті вона почувала себе Лукрецією, чи Беатріче, чи Софронією, яку зухвалий коханець переслідує

з певною метою; в ній прокидалась якась холодна чуттєвість, очікування, передчуття незвіданих насолод, хоча вона закричала б від страху, якби хтось із цих чоловіків не обмежився самими словами.

Ця цікавість, це передчуття незвіданого блаженства зросло, коли вона якось на кухні заскочила одну із челядниць в обіймах парубка. Вона бачила, як той поклав своє ручисько на спину молодій дівчини, а та, із соромливим рум'янцем на обличчі, покірливо дозволила, щоб другою рукою він розшнуровував її корсаж... Затамувавши подих, Магдалена вп'ялась у них поглядом, але раптом, згадавши, що вона пані, розлючено накинулась на парочку.

Уздівши її, парубок миттю втік, а дівчина, геть спаленіла від сорому і жаху, сховалася в прибудові. Марта вдала із себе безжальну, добродішну доглядачку моралі. Всі тавруючі розбещеність слова, вигадані її упривілейованим станом, вилились на голову нещасної дівчини; з соромом і ганьбою її вигнали із дому.

Але ще багато днів потому Магдалені ввижались напіврозстебнений корсаж, сміливі ласки чоловічої руки і покірлива піддатливість дівчини. Їй не давало спокою почуття заздрощів і бажання бути на місці челядниці. Вона здогадувалась, що нею керувала сліпа заздрість, коли вона проганяла челядницю геть, обзиваючи її шльондрою. Але дівчина не зізнавалась в цьому навіть самій собі і ходила з гордо підведеною головою — така собі непорочна Сусанна, та й годі. З незрозумілою впертістю ошукуючи себе, вона намагалася витримати зайняту нею високоморальну позицію, але врешті-решт піддалася незрозумілій і настійливій потребі знову почути на вулиці хтивий шепіт закоханих. Цього разу вона трохи злякалася, переконавшись, що чоловік може не обмежитися тільки грайливими словами, і вирішила, що її нічні мандрівки — таки досить ризикована витівка. Жіночий інстинкт самозбереження змусив її відмовитися від цієї спокуси. Для неї це було нелегко, проте вона здобула над собою перемогу.

Відтоді вона вже знала владу дівочого тіла і всіляко намагалася використати здобуту нею силу на балах і сімейних вечорах, куди її запрошували взимку. Здавалося, цю захоплюючу гру вона досягнула з пелюшок. Маленьке руде бісеня з лагідним поглядом і цнотливо стуленими ніжними губками вміло сором'язливо сміятися. З-понад віяла вона кидала красномовні погляди — то обіцяючі, то суворі. За декілька місяців вона стала в цих справах досвідченішою і хитрішою за деяких одружених жінок. Здобуваючи все нові й нові перемоги, вона насолоджувалася безпорадністю чоловіків, їхньою піддесливою чемністю, їхніми проникливими палкими поглядами. Уклінність вона зустрічала холодною усмішкою, а вислуховуючи компліменти, перебирала намисто або розглядала свої діамантові каблучки, що виблискували в холодному сяйві люстер.

Магдалена ван Лоо навряд чи зауважила Тітуса, так само зрештою, як і він її. Для Тітуса вона була ніби рідною сестрою. Вона не викликала в ньому жодного зацікавлення. Магдалена і він були одностатевими, але в її очах він залишався ще дитиною. Всі її думки були скеровані на молодиків, з якими вона танцювала і каталася на санях, які пропонували їй свої екіпажі і носили за нею плащ.

Магдалена приймала це як належне. Але дивно: хоча вона майже щодня отримувала особливо запечатані листи, хоча таємничі слуги вже приносили їй подарунки від таємничих залицяльників, хоча під час танцю її вже благали виявити хоч трішечки любови, вона лише сміялася. У відповідь вона писала милі, але нічого не обіцяючі листи, ледь покроплені лавандовою водою. Подарунки вона приймала з чарівливою усмішкою вдячності. Зухвалих партнерів по танцях жартівливо вдаряла віялом по щоках... Здавалося, її цікавість повністю задовольнилася, та й тільки: вона ні в кого не закохувалась. Її чуттєвість була всього лишень хворобливим зацікавленням; ця цікава, часами болісна й жорстока гра в почуття, яку вона затівала, не мала нічого спільного з дитячими прикростями і бурхливими радощами її ровесниць.

IV

Насолоджуючись теплом весняного дня, Тітус повільно йшов пасажем майдану Дам.

Тут були розвішані важкі сукна, поруч з ними висіли мережива і полотнища єдвабу, розмальовані; в одному місці торгували виробами зі слонової кістки та рідкісних каменів, в іншому на прилавках були розкладені капелюхи, і їхні пера і стрічки маяли на вітрі. Із наступних дверей линули пахощі парфумів. Шовки і оксамит, матово виблискуючи, стояли в рулонах і лежали в паках між ювелірними виробами і кованими скринями. Пасажем блукали покупці, а в дверях крамниць стояли торговці і, широко усміхаючись, попри погані часи — знову була війна, — привітливо заохочували покупців.

Тітус зупинився біля маленької крамнички, де торгували французькими дрібничками, аж раптом почув своє ім'я і озирнувся.

Біля музичної крамниці стояв якийсь чоловік і усміхався. Тітус не відразу впізнав його. Але раптом він згадав, хто це, і, почервонівши від несподіванки, підійшов ближче.

— Філіпс де Конінк!

Філіпс, усміхаючись, схопив його руку і оглянув з ніг до голови.

— Та ти справжній чоловік, Тітусе!

Тітус відчув, що паленіє ще сильніше, знизав плечима і засміявся.

— Як ти опинився в Амстердамі, Філіпсе?

Де Конінк поклав на прилавок лютню, розгублено провів пальцями по натягнутих струнах і потім повів Тітуса за собою. Вони повільно перетинали Дам, протискуючись крізь ранковий тлум, прямуючи до таверни «Герб Франції». Філіпс обійняв Тітуса за плечі і широко махнув вільною рукою.

— Я не міг там більше залишатися! Не можу я без Амстердама, мій хлопчику! І ось нарешті мій брат Саломон викликав мене сюди.

Тітус глянув на Філіпса. На ньому все було мов щойно від кравця: вузький білий комір на довгому темному вбранні, вишукані манжети на зап'ястях, світло-сірий м'який капелюх з маленьким пером і діамантовою пряжкою. Він засмаг, вуси його хвацько стирчали догори, здавалося, він щасливий. Мабуть, ці зміни пояснювались його поверненням до Амстердама.

«Коли ж ти до нас прийдеш?» — хотів було запитати Тітус. Але питання завмерло в нього на устах, — він одразу пригадав, що Філіпс пішов від них, коли в домі панували гаразди. Відтоді трапилися всі ці сумні події. Дім на Брестраат, де Філіпс так довго жив у них, належав тепер іншим власникам... Та чи й знає Філіпс про долю Рембрандта? Очевидно, що знає. Все місто ще й тепер гуде про це.

По здоброму погляду Філіпса Тітус побачив, що той зрозумів його збентеження і розгубленість; жестом старшого брата Філіпс поплескав його по плечі. Тепла і спокійна впевненість охопила Тітуса, він відчув таку радість від зустрічі з Філіпсом, якої за останні місяці рідко зазнавав.

Вони перетнули майдан і зупинилися перед «Гербом Франції». Це була відома таверна живописця Берента ван Сомерена — велика розкішна кам'яниця, де збиралися заможні амстердамці зі своїми знайомими. Серед цієї публіки Філіпс усе ще мав своє товариство.

Вони вже хотіли увійти, аж раптом перед Філіпсом виросла темна висока фігура. Незнайомець усміхався, і його засмагле обличчя в якихось плямах сподобалося Тітусові. Де Конінк і незнайомець поручкалися. Потім обидва глянули на Тітуса, і юнак збентежився.

— Це син Рембрандта, — сказав Філіпс.

Незнайомець усміхнувся і ще більше сподобався Тітусові. В нього було довгасте обличчя, плащ вільно і дженикувато накинутий на плечі — Тітус завжди захоплювався цим умінням дорослих чоловіків носити плаща.

Він простягнув Тітусові руку:

— Йост ван ден Фондел. Фондел-молодший, певна річ.

Голос у ван ден Фондела був хрипкий, і раптом у Тітуса ожив неприємний спогад про такий самий голос, який горланив якусь пісню; він чув той голос, проходячи поблизу якоїсь корчми. І, до речі, згадав також те, що зазвичай казали про поетового сина: п'яничка, тринькало, розпусник. Перше приємне враження Тітуса померкло. Він стримано вклонився. Цей уклін, очевидно, Фонделу сподобався, бо знову усміхнувся, показав два ряди білих зубів, і його смугляве обличчя стало раптом надзвичайно мужнім.

Філіпс уже відчинив двері таверни, але Фондел молодший спинив його.

— Зачекайте хвилю, — промовив він, скривившись і кивнувши в бік дверей. — Мені більше туди ходу немає, — пояснив він, звертаючись чи то до Філіпса, чи то до Тітуса. — Хочу поділитися з вами новиною: перед від'їздом до Данії мій батько вирішив замовити свій портрет...

Філіпс здивувався:

— До Данії?

Йост Фондел ствердно кивнув, уважно розглядаючи свої гостроносі черевики.

— Треба викупити в данців мої боргові розписки... Неприємна історія.

Потім, глянувши на Тітуса, довірливо нахилився до його вуха.

— Я знаю, мій юний ван Рейне, що це таке, коли тебе оголошують банкрутом, — почав він. — Мені відомо, що трапилося з твоїм батьком. Я можу його зрозуміти з власного досвіду. Мене самого переслідують вороги. Ось уже цілих три роки я не можу носа виткнути з дому: шпигуни назирці ходять за мною.

Глибокі складки прорізалися в кутиках його рота, і це надало обличчю Фондела злосливого, мстивого виразу. Тітус спаленів, не знаючи, що й сказати. Щоразу, коли заходила мова про нещастя, яке спіткало його батька, він губився і відчував неспокій. А коли Фондел з якогось доброго дива почав розповідати про себе самого, Тітус збентежився ще більше. Йому стало ніяково. Щоправда, йому по-

лестило, що Йост ван ден Фондел, який був майже одних літ з його батьком, говорить з ним, Тітусом, як з рівним. Він глянув на Філіпса — той усміхався весело і ледь глузливо. Тітус не знав, як йому ставитися до Фондела, який він — поганий чи хороший. На щастя, Філіпс виручив його.

— Ну, то коли мені навідати тебе? — звернувся він до Йоста.

— Якнайшвидше, — відповів син поета. А потім додав з несподіваною посмішкою, яка одразу відякала Тітуса: — Старий, здається, дуже боїться, що може, чого доброго, простягти ноги в Данії. Він уже замовив портрет Флінку...

Філіпс, обурений, відвернувся від нього, а молодий Йост зловтішно розреготався. Потім, схопившись за застібку плаща Філіпса, вже зовсім іншим тоном продовжив:

— Гаразд, не будемо про це... Ти останнім часом не бачив Соббе?

Філіпс здивовано глянув на нього:

— Соббе?

Молодий Йост нетерпляче кивнув:

— Ну так. Нишпорку моїх кредиторів, — відповів Філіпс.

Фондел-молодший відступив на крок, перебільшено ввічливо уклонився, помахав рукою Тітусові і, круто повернувшись, шпарким сягnistим кроком вийшов на майдан і зник у натовпі. Філіпс провів його співчутливим поглядом, а Тітус запитально глянув на Філіпса.

— Він непогана людина, — сказав той нарешті. — Тільки безнадійно легковажний. Шкода й прикро, що стариган Фондел надто близько приймає до серця його банкрутство... Гаразд, ходімо. Мої друзі вже кличуть мене.

Перш ніж заснути цього вечора, Тітус згадував: велетенську світлу залу. За довгим столом сидять смугляві й світлолиці люди, високі келихи з іскристим вином схожі на червоні бурульки. Філіпс, усміхаючись і теревенячи, обходить стіл і п'є з друзями. Він, Тітус, уперше відчув себе тут чоловіком серед чоловіків, вони визнали його і

прийняли до свого кола, як сина Рембрандта ван Рейна. Зрідка він поглядає на велике неспокійне обличчя Фондела-молодшого, який то щось шепче йому на вухо, то продовжує гучно говорити. Тітус відчуває смак пряного вина, потім він бачить, як вони з Філіпсом повертаються додому. Вони йдуть мовчки. Раптом Філіпс зупиняється і каже:

— Ти ще не розповів мені про батька.

Тітусові страшенно хотілося відкрити Філіпсові душу. Несподівана дружня увага давнього батьківського учня зворушила його, та й випите вино заохочувало до відвертості. Але він соромився звірити комусь свої думки: а раптом Філіпс візьме його на сміх, з жартівливою безтурботністю поплескає по плечі, — такої відповіді на сумну розповідь він нізащо не стерпів би, і він тільки сказав:

— Зайди до нас коли-небудь.

Незважаючи на сутінки, він помітив, як Філіпс почервонів. Деякий час вони знову йшли мовчки; потім Філіпс заговорив, але вже зовсім іншим голосом:

— А Дюллаарт ще у вас?

Тітус здивовано глянув на нього і похитав головою:

— Ні, всі роз'їхалися.

Філіпс був, очевидно, дещо розчарований, але й задоволений. Взявши Тітуса за руку, він зупинився і промовив:

— Ну, тоді я скоро буду у вас. Вітай від мене батька.

Тітус довго роздумував над цією короткою розмовою. Йому здалося, що він нарешті зрозумів, що змусило Філіпса так квапливо поїхати; його втеча залишалася для Тітуса загадкою. Незрозуміле почуття охопило його: життя все ширше й ширше відкривало перед ним свої таємниці та все більш хвилюючі, ба навіть лякаючі перспективи. Але він знав, що Філіпс йому друг, і тішився, що той повернувся до Амстердама. І хай би яким він був, Тітус не ганить його...

За декілька днів, доставивши Клаасу Берхему частину замовлених офортів, Тітус повертався додому через Міські вали. Раптом позаду нього пролунав чийсь знайомий, хрипкий голос, що гукав його по імені. Озираючись, він побачив могутню постать у плащі, який лопотів на вітрі, і впізнав молодого Фондела. В першу мить Тітус втішився з цієї зустрічі, але варто було Фонделу підійти ближче, як Тітусові вдарив у ніс відразливий і гидотний дух винного перегару, а коли вони пішли поруч, молодий фан Рейн переконався, що Фондел добряче п'яний.

Йост ван ден Фондел говорив не до ладу, не очікуючи відповідей співрозмовника.

— Як ся маєш, ван Рейне-молодший? Подейкують, що ти все ще стовбичиш у цього Герардуса ван Лоо? І жодних тобі планів на ліпше майбутнє? Хоча, зрештою, часи сьогодні справді погані, скрутні часи!.. Всі ці війни, банкрутства... Вже кому-кому, а чесним купцям і чесним художникам через них сутужно ведеться.

Голос Фондела впав до хрипкого шепоту.

— Хіба неправду кажу? Ось якби я чи твій батько були шахраями, то тоді, юначе, ми могли б, либонь, дозволити собі і власний виїзд, і замиський дім на березі Фехта.

Фондел так несамовито жестикулював, розмахував руками, немов хотів із порожнечі викликати жадані образи, які ввижались йому уві сні і наяву. Перш ніж Тітус встиг отямитись, він підхопив його під руку і затягнув в один із завулків.

— Послухай-но, — сказав він, — і твого батька і мого батька — обох ошукали. Вони навіть не знайомі між собою, але ми, їхні сини, добре розуміємо одне одного. Мій батько — поет, твій — художник. І обидва вони, кажуть, єдині в своєму роді. І в обох — ні кола ні двора. І я збіднів. Але хіба я винний у цьому? Кляті данці! Старий мій знай сидить собі в Бельті. Так, так. Що ж удієш, мусить же він викупити мої векселі! Тобі, мабуть, вже набалакали про мене? Я знаю, про мене не перестають пліткувати, як, зре-

штою, не перестають пліткувати про всіх чесних людей.

Тітус слухав з огидою, проте не без цікавості. «Та він п'яний», — подумав він знову, і його опанував якийсь незрозумілий страх перед молодим Фонделем.

— Амстердам — місто лайна і золота, — продовжував Фондел молодший голосно і невгамовно, — місто підлабузників та інтриганів! Якесь збіговисько товстосумів і зрадників! Кажуть, що я проваджу аж надто розбещене життя. А ти покажи мені тих, хто не намагається залити вином, заглушити танцями і розвіяти піснями сердечну тугу! Ненавиджу лицемірство! Як це сказано в мого батька?

Навіщо релігію ми славимо, пане мій,
І прикриваємо нею кривду й розбій?

Кому ж ліпше знати про це, ван Рейне молодший, як не нашим батькам?

Тітус гидливо відступився. Але Фондел молодший знову міцно вхопив його під руку.

— Сьогодні увечері гульнемо! — вигукнув він. — Знаєш Крейна Гоофта?

Тітус здивовано витріщився на Фондела і заперечливо похитав головою. Та перш ніж Тітус встиг відізватися на його запитання, Йост продовжив:

— Мій пасинок. Син Баарти. Ох і сварлива ж баба! Та ти мусиш знати Крейна!

Безголовий. Незважаючи на всі зусилля, мені так і не вдалося зробити з нього тямущого купця. Завтра він стає повнолітнім, тож вимагатиме своїх грошей... І хто тільки в Амстердамі не має грошей? А де мені їх узяти? Та все-таки сьогодні гульнемо!

Тітус зупинився.

— Пане Фондел, мені треба додому, — промовив він. — На мене чекає батько.

Фондел молодший вчепився Тітусові в руку. В його голосі зазвучали нотки несамовитого обурення.

— Давай гульнемо сьогодні! — наполегливо торочив він. — Ходімо зі мною. Покажемо, на що ми здатні. Ти

вже не малюк. Тільки не бійся. І жінки будуть. Я знаю, ти ще ніколи... — Йост весело розсміявся. — Але це нехитра наука. Ходімо.

Вони зупинилися біля маленького будиночка із затемненим фасадом. Ізсередины нечітко долинали спів, звуки музики, тупотіння ніг. Не встиг Тітус опам'ятатись, як Фондел молодший розчахнув двері й увіпхнув його досередини.

— Ти вже майже дорослий чоловік, навіщо ти товаришуєш з Філіпсом, із цим сучим сином? — запитав Фондел. — Він може тільки розбестити тебе. Наше з тобою місце тут!

Вони опинилися в довгому низькому приміщенні. Приглушений гомін полинув їм назустріч. Передусім Тітусові впали в очі три пари, що танцювали під люстрою: троє чоловіків і троє жінок. Танці супроводжувалися звуками якогось незвично верескливого інструмента. В напівмороці Тітус розгледів стіл з трубками і жарівницею, за яким сиділо декілька чоловіків.

Притулившись до стінної шафи, стояла молода жінка. Побачивши Фондела, вона поривчасто кинулась до нього. Тітус зауважив, що сукня на ній прозора і що вона, мабуть, одного з ним віку. Чоловіки, які сиділи за столом, привіталися з Фонделем. Сміючись, Фондел молодший старанно зачинив двері, взявши дівчину під руку, струснув її легенько і посадив поруч з Тітусом.

Тітус зникновів і відчув себе дуже нещасливим. Голівку дівчинки прикрашали великі штучні кучерики. Спідниця її доходила тільки до щиколоток, а корсаж був безсоромно глибоко вирізаний.

Вона розглядала Тітуса іронічним, свавільним поглядом, який геть збентежив хлопця і позбавив останньої краплини впевнености. Потім вона затигла його в кут, і він не насмівся опиратися.

«Ось, значить, що це таке! Жінки разом з чоловіками за безсоромною пиятикою!»

О, як це жахливо! Тітус безпорадно озирався, шукаючи очима молодого Йоста. Але тому було вже не до Тітуса: він

улаштувався за столом, наче в себе вдома, і Тітус бачив, що Йост справді тут своя людина. Не встиг Тітус й оком змигнути, як Йост уже запалив трубку і взяв до рук карти. Танці припинилися. Тиша, яка запала, видалася Тітусові ще важчою, аніж нещодавній шум. Він глянув на дівчину благальними очима. Та тільки посміювалась, удаючи, наче співчуває юнакові і готова змилосердитися над ним. У нього навіть промайнула думка, що вона зараз відчинить йому двері. Але дівуля вирішила інакше: схопила його за руку і потягла в бік. Там вона сіла на лавку і так підібгала ноги, що Тітусові знову впали у вічі її щиколотки — міцні й стрункі, — яких йому ще не доводилося бачити в жодній жінки. Він зашарівся, не знаючи, куди подіти руки, що йому робити з собою. Низько звівши голову, як неприкаяний, стояв він перед дівчиною, яка допитувала його з незворушним обличчям, наче суворий суддя:

— Скажи-но нарешті, мамусин синок, чому ти клеїш із себе дурника?

Тітус щось пробурмотів. Раптом дівчина вибухнула сміхом.

— Ні, такого боягузливого гостя в мене ще не було!

Тітус гостро зненавидів її. Він надто добре розумів, чого вона хоче, і відчував себе такою нікчемою, як і тоді, коли він, уже дорослий хлопчик, спасував перед маленькою глузливою дівчинкою, хіхікання якої довело його до стану абсолютного збентеження. Але якщо тоді йому вдалося втекти, то зараз про втечу й мови не могло бути.

Дівчина раптом зіскочила з лавки і стала перед Тітусом. Юнак підняв руку, ніби затуляючись від неї. Вона знову засміялась, узяла його за комір, легенько струснула і з цікавістю владно зазирнула йому у вічі.

— Поцілунку ти, сподіваюсь, не злякаєшся?

Тітусові аж дух перехопило. Впритул перед собою він побачив її обличчя, яке розчервонілося від вина і танців. Її дихання черкнуло його по чолі. Раптом він відчув, як дві руки, затиснувши його голову, відкинули її назад, і наступної миті відчув на губах теплий, вологий дотик. З

переляку він відсахнувся, а дівчина, відхиливши голову, різко засміялась.

Нівендайкські дівки — голубкам свояки,
І в порту — дівичі непогані.
Калверстратські — нечіпахи самі.
Вармусстратські — прясти майстрині.
Я в тих, що з Валової закохатись готовий.
Вийдуть на місто — гуляють, прекрасніше фей,
Але в ліжку більш всього вони люб'язні...

— голосно і протяжно проспівав чоловічий голос, в якому Тітус, здригнувшись, упізнав голос Йоста. Вибух несамовитого захоплення супроводжував останні слова пісні. Одна із жінок заплескала в долоні, схопила гітару і стрибнула на стіл. Стоячи в колі тьмяно-червоного світла люстри, вона задириливо заспівала пустотливу пісеньку. Хтось із чоловіків почав відбивати склянкою такт, і цей запальний звук удару масивним склом по твердому дереву, який ритмічно повторювався, посилював веселощі. Дівчина, яка міцно тримала Тітуса за плечі, поривчасто відштовхнула його від себе. Балетним стрибком вона кинулась в обійми чоловіка, який поманив її дукачем; танцюючи, вона намагалась схопити монету, яку той тримав у витягнутій догори руці. Як кішка, підстрибнула вона за дукачем. Щоразу, коли вона майже дотягувалась до срібної монети, із-за столу лунали оглушливі і верескливі вигуки схвалення.

Тітус глибоко відітхнув дух. Він стояв самотиною осторонь, і нікому не було до нього жодного діла. Погляд його знову і знову мимоволі спрямовувався до виходу, але шлях туди був перегороджений: між ним і дверима кружляли танцюючі пари.

Тітус заплющив очі. Якийсь дурман, якісь злі чари туманили свідомість. А чи хочеться йому насправді йти геть звідси? Чи, можливо, він радше залишився б тут дивитися і слухати те, про що він в нічному усамітненні мріяв, що маячіло перед ним, як невиразні тіні казок,

слів, натяків, спогадів раннього дитинства?.. Так ось яке воно — це ігорне кубло, цей «веселий дім», як багато-багато років тому називали його проміж собою приятелі...

А дівчина! Її рвучка стрімкість, її котячі стрибки — поруч з довгоногим і незграбним партнером — таїли в собі якусь гріховну чарівливість. Моментами, коли спідниця її піднімалась, Тітус бачив стрункі щиколотки і звабливі округлі литки, і під м'якою тканиною, яка прилягала до стегон, він угадував обриси ніг. Які ж вони, мабуть, гарні — точнісінько як молоді білі берізки, такі ж міцні, пружні і довгі! Серце в нього затріпотіло, коли він побачив, як у низько вирізаному корсажі під час танцю хвилюються її маленькі груди. Тільки на її обличчя він намагався не дивитись, на це розпашіле обличчя, все в плямах від вина і збудження, на її очі з важким іронічним поглядом, на пухкі губи... губи, які цілували його. Поцілунок! Він ще відчував короткочасний, але палкий дотик її губ. Перший поцілунок жінки! Юна Єва подарувала поцілунок своєму юному молодому під райськими кущами. Вперше в житті Тітус побачив у жінці суджену, жадану подругу, тіло якої обіцяє тисячу радостей.

Але що робить той чоловік, який танцює з нею? З неусвідомленими, але болісними ревностями стежив Тітус за зухвалими, нахабними руками, на любовну гру яких дівчина охоче відгукувалася. Тітус відчув, як кров ударила йому в голову. Язик неначе поважчав, у горлі пересохло. Він не здатний розібратися в своїх відчуттях. Але йому зрозуміло, що страх перед гріховною хтивістю надзвичайно солодкий і що ця низька, чотирикутна зала, яка потопає в тьмяно-червоному світлі, таїть у собі загадковий чар. Він не наважується зізнатися собі, але він оволодіває ним і приковує до місця. О дівчино, дівчино!..

Раптом його охопив жах. Чиясь могутня постать виросла перед ним. Це був Фондел. Тітус почув гучне калатання власного серця, наче він відчув, що Йост щось задумав.

Фондел потягнув його до світла.

— Ну як, навчила тебе чогось Анета?

Анета, Анета... Значить, її звати Анета.

Тітус не зводив очей з оборок на спідниці, яка розвіалась, і з корсажа дівчини. Фондел схопив його за плече.

— Ну то як?

Тітус відвернувся, як дитина, що нашкодила.

Фондел щось пробурмотів собі під носа й широко махнув рукою.

— Гей, усі сюди! Дивіться, ось незайманець, який ніколи не мав справи з жінкою!

У реготі, який вибухнув у відповідь, пролунала загроза. Троє чи четверо чоловіків повиринали з червонястих сутінків. На Тітуса напала залякність відчаю. Наче кат моргнув своїм підручним. Перш ніж Тітус устиг збагнути, в чому річ, чоловіки щось гукнули одній із жінок. Задиhaючись від сміху, вона дозволила схопити себе і затягти в темний куток, де Йост міцно тримав Тітуса. Тут Тітус зрозумів, що вони задумали. Він міцно замружив очі. До його слуху долинали масні жарти гостей, хрипкий голос п'яного Йоста і воркітливий сміх жінки, яка удавала, ніби опирається, а насправді вже скореної. Всі ці звуки боляче відлунювали у вухах Тітуса. Йост підштовхнув його вперед.

— Ні! — закричав Тітус.

І раптом відчув, що він вільний. Почулися чийсь швидкі кроки. Молодий ван Рейн гепнувся на дерев'яну підлогу. Його пройняло струменем холодного повітря. Запала мертва тиша.

Тітус розплющив очі. Напівоголена жінка щезла. Але біля столу стояв Фондел, а навпроти нього — новий відвідувач, якого раніше не було тут. Мабуть, він щойно тут з'явився.

Юнак відчув смертельну втому. Він був геть знесилений. У скронях відчайдушно пульсувала кров. Зараз можна було б дати драла, але незнайомець, який засловив собою двері, повільно перевів погляд на Тітуса.

Тітус опустил очі додолу. Його охопила хвиля гострого сорому. З-під опущених повік він глянув на Йоста: глибока складка злости й мстивості, котру Тітус і раніше

зауважував у нього, тепер ще дужче скривила його рота. Йост стежив за зайдою, не зводячи з нього палаючих напівзаплющених очей.

— Так це ти, Соббе? — сказав Йост.

Чоловік, ім'я якого нарешті було вимовлено, зробив декілька кроків уперед. Шлях до дверей був вільний. Проте тепер Тітус уже не думав про втечу. Він бачив, що між цими двома чоловіками зараз щось відбудеться. Решта теж завмерли на місці. Цитра все ще лежала на столі. Мовчки, повитягавши шиї, всі чекали: що буде?

— Так, це я, Соббе! — сказав новий гість і випростався. Він був ще вищий за Йоста. Переможно поглядаючи на Фондела, Соббе вагомо додав: — Цього ти, ван ден Фондел, очевидно, аж ніяк не сподівався?

Йост стенив плечима, на жодну мить не спускаючи очей із супротивника. Соббе підійшов до столу і налив собі вина — без поспіху, із зухвалою забарністю. Йост стежив за кожним його рухом. Але ось Соббе зробив крок до нього. Вихиливши склянку одним духом, він нахилився до Фондела.

— Ну, а тепер годі, Йосте! Яка ганьба, яка ганьба! Твій стариган гарує в Данії, не шкодує себе, а ти займаєшся тим, що силоміць тягаш хлопчиків до цього мерзотного кубла!

Він кивнув на Тітуса. Широко розплющеними очима Тітус дивився на обох. Він устиг помітити, як Фондел, зробивши ледь помітний, обережний рух правицею назад, і наступної миті різко викинув її вперед. Ніби збавлений розуму, молодий Йост накинувся на Соббе. В повітрі зблиснула блискавка: ніж!

— Ось тобі, виказувачу!

Кремезна фігура Соббе беззвучно перегнулася пополам і важко повалилася на стіл. Залунав пронизливий жіночий вереск, Тітус від жаху притулився до шафи. Кухлі й жбани з гучним деренчанням попадали на підлогу. Стіл перекинувся під натиском людей, що його обступили. Тітус побачив, як Фондел перестрибнув через стілець і вискочив з кімнати. Один із молодиків гукнув йому навздогін якусь лайку. Тіло Соббе сповзло на підло-

гу. В кімнаті метушилися тіні. Наостанок хтось із чоловіків вибив із люстри свічки, які догоряли. Підштовхуваний сліпим почуттям самозбереження, він згадав, де були двері, протиснувся крізь натовп, намацав засув, вібрався в коридор, а звідти — на темну вулицю...

Удалині він почув свистки міської варти, яка наближалася, і кинувся тікати завулками. Гнаний страхом, він мчав попід стінами будинків. Відлуння власних кроків переслідувало його. Він спотикався, падав, підводився з подряпаними руками, квапився далі, куди очі світять, — через плутанину завулків, — тільки б геть, геть, далі від усяких жахів і небезпеки.

VI

Цей випадок залишив у душі Тітуса якийсь невиразний страх. Дійшло до того, що хлопець починав сахатися, коли на вулиці хтось підходив до нього або несподівано заговорював. Такий стан викликав у нього потребу зблизитися з батьком й разом з тим привчав до стриманості, до замкнутості. Він боявся залишатися на самоті і в той самий час не відважувався поділитися з ким-небудь своїми переживаннями в ту пам'ятну ніч. Над усе його гризла те, що не знав нічого про долю Соббе: помер той чи вижив? Тітус почувався співучасником злочину молодого Фондела, проте не наважувався допитуватися про Соббе у кого-небудь із відомих в місті осіб.

Цілі дні проводив він у «Королівській короні», в майстерні батька. Батько й син майже не розмовляли. Рембрандт з напруженою увагою працював над великими полотнами пейзажних імпровізацій. Стрімко летіли хмари, і струмені рясного дощу коливалися в повітрі, як перламутрова заслона... Тітус малював під керівництвом батька, але невеликою була його старанність, а почуття задоволення ще меншим. Тому він часто знищував свої картини, не встигаючи їх завершити. Зі значно більшим задоволенням Тітус допомагав батькові друкувати офорти. Він охоче мив

для нього пензлі, готував лаки, а у вільний час читав. У свого дядька він віднайшов бібліотеку, де були гамузом звалені вкриті пилюкою книжки різних форматів — від громіздких фоліантів до найменших томиків. У кутку стояв великий глобус, який заріс павутинням. Над глобусом висіла допотопна птолемеївська географічна карта. Ніхто начебто не цікавився бібліотекою. Тітус брав із неї все, що привертало його увагу. Просто-таки оскаженіло накидався він вечорами на друковане слово. Незвичні, фантастичні мрії опановували його уяву. Реальні речі наганяли на нього страх. О книги, книги!.. Він гортав їх одну за одною. Невідомі й несподівані мрії, народжені під чарами книжкових сторінок та ілюстрацій, — ось ця необхідна, хоч і незрозуміла для нього самого розрада, поринаючи в яку він здатний був забути про все на світі. Вірші, п'єси, описи подорожей, історія, теологія — він читав усе. І все з однаковим задоволенням. Так, навряд чи сприймаючи це свідомо, він накопичував знання, не вміючи ні систематизовувати, ні застосувати їх на ділі. Пробудження від мрій, таких схожих на дійсність, відбувалося завжди болюче і викликало розчарування, і не було в нього нікого, хто взяв би його за руку і вказав би йому шлях в цьому дивовижному лабіринті. Тітус сам не знав, до чого прагне, чого шукає. Часом йому все здавалось однаково безглуздим, а потім знову наставали дні, насичені потаємними сподіваннями. Тоді, гнаний якимось незрозумілим хвилюванням, він ішов до одного із мальовничих куточків гавані. В просторі, який перед ним відкривався, він бачив частину неосяжного світу. В запахах тросів та суднового оснащення йому марилися аромати далеких океанів і материків, а в коротких сплесках хвиль, які котилися, він чув погук далечини. Але де лежить його обітована земля і як добратися до неї? Ось там, далеко, розташована вона, думав Тітус, проводжаючи очима сонце на вечірньому прузі. І він уявляв собі пейзажі з книжкових ілюстрацій і з тих мудрованих контурних і барвних географічних карт, що вони врзались йому в пам'ять. Думки несли його до Нового Світу, на Цейлон, на

Яву, на Формозу і ще далі, на безіменні острови, що спочивають на коралових ложах, з лазуровими затоками і брунатними пальмами... Проте найчастіше ці фантастичні картини з парою втомлених жіночих очей, або Тітусові ввижалося покірливе жіноче тіло, а якийсь голос нашіптував те, що викликало тремтіння і змушувало його не озираячись бігти додому... А що з Соббе? Вбитий чи тільки поранений? Питання це все сильніше пригнічувало Тітуса. Прикро поставали в пам'яті спогади про той жахливий вечір. Удар ножа...

Якось Тітус зустрів Філіпса. Неспроможний більше притлумлювати в собі це жагуче, тривожне почуття цікавості, він усе розповів другу. Філіпс захвилювався і занепокоєно похитав головою.

— Можеш не хвилюватися за Соббе. Я зустрів Йоста молодшого, він — на волі. Значить, нічого особливого не трапилося, бо інакше не минути йому біди.

Вони довго блукали вулицями, жваво розмовляючи. Філіпс був серйозно стурбований станом Тітуса, який крокував поруч з ним, його спричиненою тривогою і душевним сум'яттям блідістю. Останні тижні геть його виснажили. Дивлячись на нього, учень Рембрандта мимоволі згадував іншого такого ж блілого юнака, своє почуття до нього і вимушену розлуку. Та все це вже у минулому. В Тітусові Філіпс бачив тільки молодшого брата, і це дружнє ставлення до нього зігрівало не менше, ніж колишня пристрасть до Дюллаарта. Можливо, йому вдасться навчити Тітуса того, чого йому не вдалося навчити Дюллаарта: вказати молодшому братові вихід із лабіринту юности на світлі і холодні стежинки життя?

VII

Судовий процес у справі майна закінчився. Аукціон, який відбувся в «Королівській короні», не дав і половини того, на що можна було розраховувати за попередніми розцінками. Більша частина цієї незначної суми

припала на долю опікунів Тітуса, решту, буркочучи, розділили між собою кредитори.

Рембрандт знову міг вільно пересуватися. «Яка це жалюгідна втіха, — думав він, — для тих, у кого забрали геть усе і хто не має даху над головою, щоб користуватися свободою!»

Поселившись у брата в Лейдені, він зайняв вичікувальну й ухильну позицію. Всі чудово розуміли, що від'їзд цей тільки тимчасовий, що Рембрандт не може жити ніде інде, крім Амстердама, і що так чи інакше повернеться туди. І краще за всіх знав це сам Рембрандт. Тітус залишився в Герардуса ван Лоо.

Молоді художники, які регулярно збиралися в корчмі «Герб Франції», де Барент ван Сомерен грав роль світського лева, вирішили після незліченних пристрасних промов надати Рембрандтові можливість продовжити свою роботу. Вони зібрали для цього необхідні кошти.

Філіпс і Саломон де Конінк, Віллем Калфф, Адріан ван де Фельде, Емануель де Вітте, Хабріель Метсю, Жан Батист Венікс, Ян ван де Капелле та інші так сильно поважали учителя, що просто не могли байдуже спостерігати, як злосливі недруги домагаються його приниження.

У винарні Аарта ван дер Неера збиралися художники старшого покоління. Вони вирости в суворіші часи й осуджували надмірності й розкіш у щоденному побуті. Вони якраз і очолювали цькування й поширювали злісні вигадки про Рембрандта. Бреенберх, Ван дер Неер і його сини, які як папути повторювали все, що говорили батько, Рейсдал, Пот, Ван дер Гелст, Де Кейсер, Лінгельбах, Кодде та їхні приятелі — ровесники Рембрандта, — не знаючи досить слів для знуцання над розбитим суперником, спрямували свій гнів на молодших художників, котрі зберегли вірність Рембрандтові і не бажали миритися з його зникненням із Амстердама. Старших не задовольнив один тільки факт повалення великого майстра, вони прагнули раз і назавжди позбавити його можливості підвести голову.

Спочатку вдалися до спроби відрядити до «Герба Франції» групу осіб, котрі могли б вплинути на молодь і змусити її змінити свої погляди. Але посланці настільки звикли до присмерку низької, продимленої, галасливої винарні ван дер Неера, що геть розгубилися в світлій, пишній сомеренсівській корчмі. Крім того, серед молоді виявилось багато гострих на язик жартівників і скалозубів, так що делегати повернулися до свого кубла, розпалені гнівом, і урочисто заприсяглися надалі ніколи більше не зв'язуватися з Філіпсом де Конінком та його братією.

При зустрічах старших з молодшими справа не обмежувалась одними провокаційними і образливими вигуками. Інколи доходило й до бійок. Деякий час вечорами на бульварах панував такий шарварок, що мирним городянам з дружинами і дітьми було ризиковано там з'являтися. То тут, то там збиралися гуртки ворогуючих художників: ставши один проти одного, вони спочатку сипали прокльони і лайки, а потім налітали одне на одного і билися доти, доки одна сторона не розправиться з іншою. Час від часу перед винарнею ван Неера з'являлася групка войовничих молодиків; старі художники, впевнені в силі своїх кулаків і в своїй чисельній перевазі над молоддю, стрибаючи через розбитий посуд і перекинуті меблі, стрімко вибігали надвір і кидалися на супротивника. Якось навіть у театрі двоє художників, які зчепилися, впали між рядами глядачів і були викинуті геть — простісінько в обійми приспілої варти, котра швидко остудила цих шаленців, засадивши їх під арешт на всю ніч.

Гільдії художників загрожував розкол. Але старійшини і передусім Кретцер, котрий розумів, що на карту поставлена доля його витвору, робив усе, щоб запобігти лихові. Під страхом великого грошового штрафу членам гільдії було заборонено вести розмови про Рембрандта і загівати суперечки або бійки в залі зібрань. Так вдалося домогтися того, що урочисті банкети минали спокійно, хоч у звернених один до одного збуджених поглядах і за посіченими шрами лобами ховалася жадаба помсти.

Тим часом гроші були зібрані. Керував збиранням грошей Філіпс де Конінк. Йому належала ініціатива цього почину, він і намагався довести цю справу до кінця.

Одного вечора він з'явився в Тітуса і розповів йому про свій план. На Розенхрахті стоїть незаселений дім. Він не такий великий, як той, що його Рембрандт займав на Бреестраат... Але на першому поверсі є приміщення для крамниці, і коштує дім не надто дорого, адже часи погані... Так ось, цей дім молоді художники і хочуть придбати для Рембрандта. Приміщення крамниці можна буде використати для облаштування антикварного салону, якщо, звичайно, Тітус і Гендрік'є вкладуть у цю справу і свої гроші... Всі художники, з якими зустрічається Філіпс, готові дати Тітусові свої картини для продажу і допомагати йому всіма наявними в них засобами.

Довго обговорювали вони всі можливості. Філіпс просто чудувався, з якою солідністю і діловитістю сімнадцятилітній Тітус усе зважував. А коли всі сумніви були остаточно розвіяні, його ще більше вразила бурхлива радість, виявлена тим самим розважливим юнаком. Парубок раптом побачив перед собою мету життя. Досі життя йому ніяк не давалося, тому, можливо, що шукав він там, де його неможливо було знайти, і чекав з того боку, звідки воно ніколи і з'явитися не могло. Не бути йому, значить, художником! Не бути й крамарем! Зате він буде однаковою мірою і тим і другим. Він стане другом, приятелем художників. Продаючи їхні твори, він тим самим дасть Рембрандтові можливість повернутися до своєї роботи, а всій сім'ї — Рембрандтові, Гендрік'є і Корнелії, котрі тепер, звичайно, повернуться до Амстердама, — він забезпечить засоби для існування.

Уже наступного дня Тітус позичив гроші в свого дядька і вирушив поштовою каретою до Лейдена, щоб повідомити батька про все задумане й організувати його повернення до Амстердама.

Здавалося, що небо знову прояснилось і засіяло для сім'ї ван Рейнів. Рембрандт заїхав до Ватерланда за

Гендрік'є і Корнелією, яка підросла. Вступаючи рука в руку з художником у заново умебльований дім на Розенхрахті, Гендрік'є здивовано і радісно сміялася, а серце її сповнилося вірою в майбутнє.

Коли ж Тітус вийшов їм назустріч із темної крамнички, вона його не відразу впізнала. Він засмаг, виріс, схуд. Над верхньою губою висіявся темний пушок. Голос погрубішав. В оксамитовому відблиску зіниць зачайлася глибока і тверда рішучість.

Гендрік'є стало ясно, що перед нею вже чоловік.

VIII

Зрання, коли Рембрандт заходив до своєї нової майстерні й починав давати лад пензлям або чистити мідні гравіювальні дошки, його охоплювало таке почуття, наче хтось вголос запитує його: а чи можна за людський вік прожити більше одного життя?

Усе повторюється, думав він у такі хвилини, але інакше, по-новому, у зміненому вигляді. Ми проживаємо одне життя за іншим. Із наших мрій життя підіймається до ще не народжених днів. Воно набуває реальності в картині, в обіймах жінки, в дитячих оценьтах, у погляді котрих ми знову й знову пізнаємо себе...

І згасає воно в одну із грозових ночей. Ми не знаємо, що нас чекає в майбутньому. Настає морок. Вихори кружляють, слабнуть, ущухають. А коли ми насилу розплющуємо очі, новий ранок, що настає, приносить нам відпочинок. Сонячні відблиски виграють на нашому обличчі. Ми лежимо, причаївшись. Кров знову пульсує в жилах, розмірено, ритмічно. Ось хтось увійшов. Ми знаємо його — тільки відколи і звідки? Але запитувати марно, адже все одно відповіді не отримаємо, і тільки розсіються чари...

Ми живемо декілька разів! О, пора юности, де вона? Невже ми справді знали її, неville вона справді належала нам? Чи це ми ті самі, що бавилися на перломутровосірому каналі, пробуючи пригоршнями зачерпнути із во-

ди пополудневі хмари і пурпур сонця навзаході? Чи це ми будували королівські замки із морського мулу і ріні, а вечорами вовтузились у траві під вільхою, оповитою квітковим пилом, наче золотим димом?

Невже це ми, видершись на вершечок млина і вмовитившись біля слухового вікна, вдивлялися понад лейденськими валами у дзвіниці поблизьких сіл і синіючи за ними далечінь — туди, де невисокий порослий лісом ланцюг пагорбів непомітно переходить у дюни, де під деревами завжди кужелиться загадковий морок, який не розсіюється навіть у ті години, коли сонячне світло осяває пісок і брунатні стовбури сосен?

Юність... Пора творчої одержимості рисуванням, а пізніше — малюванням... Пошуки. Жага опанування сюжетом. Провали. І знову все починай спочатку... Юність! У творчій уяві, яка крок за кроком пізнає дійсність, все стає більш відчутним, реальним, чітким. Усі предмети поступово втрачають свій первісний блиск. Одного разу, згадує Рембрандт, він кудись поїхав на диліжансі — казковій кареті його мрій. Диліжанс незграбно тарахкотів дорогою, й так незручно і тісно було сидіти на вузькій лавці серед інших пасажирів. Здалеку села виглядали жалюгідними й убогими, але й зблизька були безбарвними. І тільки стіни окремих будівель були побілені і обвиті темно-зеленим диким виноградом, а над ними здіймалися жовті солом'яні стріхи. Між дворами пролягали сірі водовідні канали, що переходили в міські канали. І міста теж виявилися меншими, ніж вони уявлялися в мріях. І класична школа, де він навчався в надії визволитися від ненависного селянського побуту, стала для нього в'язницею, а граматика — сіткою, якою вчителі намагалися спіймати його вільнолюбну, сонячну душу.

Стати живописцем? Але це викликало тільки глузування і знущання оточуючих. Навіщо міцному парубкові цілими днями тинятися з альбомчиком під пахвою і рисувати нікому не потрібні деревця і якихось тупих дядьків? Чи не краще поганяти коней, запряжених у

плуг? І чому б йому зимовими місяцями не зайнятися вивченням божественних писань отців церкви, як це личить ученому мужеві, замість того щоб шкрябати щось на мідних дошках чи розмазувати фарби по полотні?

Рембрандт сміявся з таких розмов, але в глибині душі він ненавидів людей, котрі так міркували. Люди темні, невігласні, підступні, вони не розуміють один одного. Вони обманюють одне одного, заради багатства, вони брешуть, лихословлять, вбивають, зраджують, мстять. Селянин — це істота, котра любить поїсти і поспати, боїться Бога і ласа на гроші. Сонце і земля визначають його життя, і він намагається мати з них зиск, але він не бачить і не бажає бачити втіленого в них дива. Рембрандт — перший у своїй родині — з висоти млина розгледів землю, сонце і людей. Геть звідси! До Амстердама!

Що пролягло між його юністю і сьогоденням? Рембрандт уже майже нічого не згадує. Йому не хочеться більше думати. Він заплющує очі, відчуваючи втому... ще не усвідомлений біль... нестерпний тягар і тиху гордість... У думках зринають червоні, навіжені ночі, жіночі обличчя — білявка Саскія, смаглява Гендрік'є; і знову — картини, офорти, учні; він чує голоси друзів, ось сміється і привітно киває Сехерс. Далі — незнайомі жінки, котрі нагадували про смердючі корчми, про нестерпні ночі пересичення і відчаю, про роки без просвітку і творчих спалахів... Але ось з'являється хлопець, який називає його батьком, і Рембрандт заледве йме віри, що це Тітус, той самий Тітус, з яким він усього декілька років тому бавився на червоному килимі... а тепер він, Рембрандт, мешкає тут, на Розенхрахті, над антикварним салоном, який належить Тітусові. В домі бавиться вже інша дитина... Так було, так буде...

Рембрандт більше ні про що не запитує. Ночі й дні змінюють одне одного. Життя тисячу разів відтворює себе — все, геть усе повторюється. І Рембрандт знає, що навіть смерть — не що інше, як якесь продовження життя, вічне перетворення матерії, якесь сплетіння нових незвіданих мрій, тільки без каламутного осаду пробуд-

ження, без докорів сумління, фізичних мук і тупої зневіри, залишеної в ньому снами життя.

IX

У дитинстві Тітус не відрізнявся побожністю. Катехізіс для нього був просто забавою, джерелом, бруском, на якому він відточував свою пам'ять. У Біблії він бачив тільки невичерпне джерело приповістей і загадкових символів. Навіть Христос, багаторазово зображений Рембрандтом на полотні і міді, залишився для нього міфічним персонажем, чудесні діяння якого аніскілечки не зворушували його. Як і багато інших слів дитинства, ім'я Боже вже давно втратило для нього свій грізний присмак і малячило у свідомості, знебарвлене і позбавлене сенсу...

Та все ж Тітус вірував, хоча й складно було сказати, як і в що. Довкола себе він чув чимало похвал побожності та її проявам. Але це не мало нічого спільного з тим, що викликало в нього пошану і покору.

Останнім часом у майстерні Рембрандта почав з'являтися натурщик — такий собі єврейський юнак, учень школи рабинів, що її очолював Ефраїм Буено. Тітус проводив з ним нескінченні розмови про віру і безвір'я, про небеса і пекло, про спокутування, прихід месії, тисячолітнє царство. Йому здавалося, що молодий єврей говорив про Старий Заповіт з боязкою покорою язичника. Цей юнак майже ніколи не вимовляв імени Божого, не схилявши голови так, що довгі пасма його волосся падали йому на очі. Голос його раз за разом отишувався до шепоту, здавалося, він постійно відчував довкола себе присутність якогось таємничого духу. Все це було новим для Тітуса. Суть суперечок була йому знайома: ті ж питання постійно виникали і в надрах реформатської общини. Та варто було залишитися Тітусові наодинці з собою, як слова молодого рабина починали вперто переслідувати його, а інколи він згадував, як молодий читець розповідає про ковчег або про сувої Тори, шанобли-

во покриваючи при цьому голову капелюхом і схиляючись в глибокому поклоні, ніби його охоплює порив священного трепету.

Тітуса взяла цікавість. Він згадав про теологічні трактати, що він їх колись знайшов у бібліотеці дядька. Видобувши їх на світ, він почав гортати і перерахувати їх. Під шелестіння сторінок на Тітуса глянув заобов'язаний світ. Обмеженість і страх волали про підмогу з кожного багатослівного заголовка. А далі йшли занозисті й високохмарні розділи, які рябіли цитатами й алегоріями, від яких відгонило таким пихатим самозвеличуванням і загальним шельмуванням усіх тих, хто по-іншому думають, такою нечулістю і самозадоволенням, що Тітус знову закинув ці фоліанти.

Бог? Цей маленький деспот, який так хитро отримує зиск з кожного лиха свого племені й на додаток ще справляє плату за науку, який нічого не робить за дарма, вимагає жертв за будь-яку милість, за будь-яке благодіяння, оголосивши, як і цар Давид, убивць і перелюбників «утіхою очей своїх», який тиранічно розправлявся зі своїм беззахисним і віруючим народом, насилаючи на нього голод і пошесть, передаючи в руки ворога і рокуючи на полон, — це саме він і є Бог «Семи провінцій», чи «Відродженого Ізраїлю», як щорічно провіщає синод і як клянуться в цьому проповідники пишних вітчизняних церков, піднімаючи до небес широкі рукави своїх священних шат?

Тітус відчував зневагу і навіть відразу до такого роду божества. Він упевнений, що таким Бог не може бути. Перше, що постало в його уяві, коли він намагався створити собі свого Бога — це запаморочлива далечінь між ним самим і Невідомим. Ненависть, любов, мстивість й усі інші людські пристрасті димом розвіювались від однієї думки про цю далечінь. Його Бог здіймається над усім всесвітом, над всіма небесними сферами і колами, над планетами, що мчать у просторі. А можливо, всесвіт безмежний, і марно розшукувати Бога в його межах? Може він повсюди, де є речовина? — як Тітус вичитав у чудовій, поетичній і сміливій книзі Джордано Бруно.

Десь мусить-таки бути Бог! Коли вечорами, блукаючи вздовж каналів, Тітус задивлявся на безкрайне небо, місто видавалося йому таким собі жалюгідним островом у безмежному потоці, в якому все начебто плине вниз, назустріч бездонним сяючим глибинам. У такі хвилини він уже не міг стримати своїх думок у сфері людської марноти. А коли надходив час спати і Тітус ішов додому, вуличне життя видавалось йому безглуздою грою, а люди, котрі, стоячи біля дверей свого житла, теревенили й вітали одне одного, — поколінням ефемерних і нікчемних істот; народжене ж ними мистецтво, гадалося йому, — це безплідний порив, який своїм корінням жалюгідно ув'язав у тлінній землі. Поки звільнені думки, відділені від світу, розтікаються по власному безмежному царстві, тілесна оболонка занурена в сон і змагається з матеріальними сновидіннями. На яких же матеріальних нитках висить життя? Яку мету має вся ця марнота і куди все пнеться? Якими загадовими шляхами мчать блукаючі думки, які пронизують свідомість, наче падаючі метеорити, і як ці думки віднаходять одне одного? Чому суперечності можуть довести людину до тремтіння? Як відбувається, що жадання, котре день і ніч живе, ув'язнене в людині, раптом, в один прекрасний день і великий вечір, єдиним помахом крила виринається на волю і, заливаючись слізьми, знаходить собі переможний вихід?

Жадання і трепіт, присутність яких молодий рабин відчував, як легенький подмук, пізнав уже й Тітус. Але не наважився б пояснити, як це сталося: чи торкнулося його крило ангела, як це начебто сталося багато сторіч тому з нашим праотцем Авраамом, коли той готувався офірувати свого сина; або, можливо, архангел Михаїл, пролітаючи, торкнув його краєм плаща? А може, він повинен вірити також і в нашіптування самого сатани, в гаспидів, рогатих і козлоногих, котрі танцюють довкола киплячих котлів із сіркою і смолою, супроводжуючи сатанинським реготом загибель проклятих душ?

Тітус розумів, що річ узагалі не в тому, як кого називати, оскільки майже все, що приписується ангелам чи дияволам, тут-таки знову набуває людської подоби. Вже якщо хтось заговорив про небеса, нехай і послуговується мовою небес. Щоправда, подумав Тітус, він тільки один-єдиний раз чув цю мову в старинному і важкому для розумінні творі під заголовком «Велична краса духовного шлюбу». Та варто було попрацювати над розумінням цього голосу, як складалося враження, що наближаєшся до сумирного і ясного світла. Проте слова, що приховували цю суть, звучали втомлено і незвично, обтяжені земною журою, так неначе автор побував у потойбічному світі й побачив там щось таке, що і після повернення в царство смертних продовжувало тримати його в своїй владі.

Але до чого всі розмови про небожителів і про сатану, навіщо їх наділяють людськими почуттями і людською подобою — привабливою чи відразливою? Навіщо стягують потойбічний світ на землю і займаються описом вулиць і жител небесного міста, неначе йдеться про нове диво світу? Навіщо влаштовують диспути про властивості й статеві ознаки ангелів, навіщо вираховують, скільки ангелів може вміститися на кінчику голки? Навіщо займаються описом механізму, який приводить у рух янгольські крила? Чому білий голуб, який опускається на сонми віруючих, — це уособлення святого духу?

Тітус сповнений сарказмом. Тупаки, тупаки, тупаки! Залякуванням вічним вогнем і вічним прокляттям, засудженням і карою вони тільки підхльостують свої власні страхи. Хто здатний надати возвеличеній суті такі земні форми, той мислить зовсім по-дитячому, як примітивні греки і римляни, які уявляли богів в образі войовничих мужів і мальованих краль. Напевне, в уяві людей античного світу, котрі зображали своїх небесних покровителів у всій їхній божественній наготі, можна виявити більше чистої любови до життя, аніж в обгризенних страхом і затуманених лицемірством поглядах сьогодішніх християн, які взаємно виставляють одне одного на неласку і

відлучення на підставі цитат із тієї самої книги, котра слугує їм джерелом їхнього вчення про віру, довіру і любов до ближнього. Із цієї ж книги вони черпають натхнення для проповіді війни у ній же вивчають молитву про мир; заперечуючи право тиранів-володарів на гноблення, вони тут-таки вимагають схилитися перед можливо-владцями. І робиться це так, що всім ясно: слово Боже для них — закон, суперечности якого їм видаються такими священними, що людський розум з його скромною логікою не має права важити на нього.

X

Антикварна крамниця Тітуса, на відкриття якої опікуни не без вагання дали свою згоду і дозволили використати належні йому кошти та заради якої Гендрік'є пожертвувала своїми скромними заощадженнями, — вже із самого початку почала давати невеликий, але постійно зростаючий дохід. Молоді художники, які не знали, куди дівати свої картини, котрих, як правило, ніде не приймали (антиквари старшого покоління надто загрузли в заботонах, та й почувалися достатньо забезпеченими, щоб займатися цими художниками), віднаходили в крамниці Тітуса доброзичливість і гостинність. Рембрандт не дуже цікавився цією справою і допомагав порадами тільки в тих випадках, коли йшлося про якусь виняткову річ; однак він, який усе своє творче життя з несамовитою старанністю розшукував і колекціонував художні раритети, відчував таємну радість від можливості попорпатися в цьому невеликому фонді чудових предметів мистецтва, який Тітусові з його з дитинства набитим оком удалося створити. Антикварна крамничка на Розенхрахті стала для молодих художників майже рідною домівкою. У приміщенні, що прилягало до крамнички, в якому Тітус працював і спав, спершу було багато молодих веселих людей. Інколи він навіть подумував: батькові, напевне, здається, що їхний дім знову повний учнів... Але поступо-

во, в міру того як ентузіазм згасав, живописці вже не так часто навідувалися до Тітуса. Клеменс, Беккер, Кретцер та інші торговці не переставали інтригувати проти молоді установи, яка виставляла на продаж відхилені ними картини і яка відкривала нових художників, котрих вони прогледіли, не зумівши оцінити їхні достоїнства. Останнє, звичайно, особливо гризло їхню душу.

Лише одного-єдиного друга мав Тітус серед власників художніх крамниць: це був Клаас Берхем, котрий із самого початку разом з Тітусом брав участь у продажу рембрандтівських рисунків. Берхем допомагав йому порадою і ділом, позичав гроші, коли назбирувалося багато платежів, час від часу посилав своїх клієнтів і у разі якщо в Тітуса бракувало товарів, які користувалися попитом, виручав його своїми запасами. З глибоким здивуванням вони обидва констатували, що багато шанувальників залишилися вірними Рембрандтові і регулярно купували в Тітуса батьківські офорти. Це забезпечувало художникові та його сім'ї засоби для існування.

Тітус торгував картинами і зброєю, розфарбованим від руки шовком, карбованими виробами, мереживом. Молоді жінки, котрі роз'їжджали по місту в каретах — що, порівняно з минулими часами, набувало все більшого поширення, — зупинялися перед його галереєю, заходили, дещо купували і гомоніли з приємним, стриманим і дуже смуглявим молодим чоловіком. Згодом вони не раз поверталися сюди, приваблені чарівною зовнішністю сина Рембрандта. Декотрі із них дозволяли собі досить недвозначні жарти щодо дамської прихильності й щастя в коханні; інші старанно практикували німу мову віял, упускали носові хусточки, а коли Тітус нахилився, щоб підняти їх, демонстрували свої щиколотки і навіть щось вище. Були й такі, котрі вдавали, ніби забули гаманець удома, це слугувало приводом, щоб відіслати за ним крамарчука й таким чином побути наодинці з цікавим антикваром. Тітус чудово бачив загравання молодих дам, але він також усвідомлював, що це для них чистісінька

забава, що їм просто нудно і вони жадають пригод. І він ставав усе ввічливішим і мовчазнішим, поки врешті-решт дами не копили губи і переставали до нього їздити. Тітус це відчутно зауважив із зменшення збуту мережив, срібних виробів і шовку. Але він тільки зводив плечима.

Жінки? Останнім часом він усе частіше думав про ту кокотку із притону, про те, з яким захопленням він милувався її танцями, про мить, коли вона всім тілом пригорнулася до нього. Що ж, хіба є щось неприродне в тому, що він не може забути цієї повії? Почуття молодих світських дам настільки ж скороминущі, як і її кохання... Але ті хоч на якусь мить готові взяти його собі в коханці... Є жінки набагато вродливіші за неї... її звать Аннетою, знову подумав він. Але всі вони нічого не значать для нього й аніскілечки його не хвилюють. Раз зустрівшись із ними, він потім не може згадати ні їхніх облич, ні голосів, ні манери ходити. Можливо, що цю, другу, він не забуває тому, що вона тримала його голову в своїх руках і цілувала його в губи. І знову подумки вертався він до цього поцілунку — першого поцілунку жінки — з глибоко прихованою пристрасстю, котрої ніхто не запідозрив би під його холодною зовнішністю. І в нього були свої ночі, коли жінки, яких він малював в уяві, вабили його пишністю своїх стегон і грудей, ночі, коли він борсався і стогнав від невгамованої жаги, коли в снах своїх, шаленіючи, він пригортав до себе дияволиць у плоті, які розділяли з ним ложе. Вранці йому вдавалося струсити із себе ці нічні знаджування і зосередити думку на чергових справах... якщо тільки його знову не мучили спогади про дівчину з притону, про те, як вона кинулась в обійми молодого Йоста і скільки гріховної чарівності було в її танці. Як боляче, як страшенно боляче, що заради таких чоловіків, як Йост, вона вимушена вести розпусне життя, одягатися, як розпусна дівка, і говорити розпусні речі!

Чи кохав її Тітус? Чому б йому ще раз не піти в це кубло хоч би для того, щоб подивитись, як їй там живеть-

ся, і переконатися, чи пам'ятає вона його. Повія! Хіба може вона запам'ятати всіх тих, хто побував у її обіймах?

Тітус тишком сардонічно посміявся із себе. «Дитя, але ж дитя з мене! — промайнуло в його голові. — Як може продажна жінка покохати кого-небудь? І чому я, як хлопчисько, що сохне від кохання, мрію про блудницю, котра готова вдовольнити любого, хто кине їй жменю монет?»

XI

Інколи Тітус згадував і молодого Йоста. Як дивно, думав він, що він ніде більше не зустрічає Йоста, та й не чути про нього. Тітус запитав про Йоста Філіпса. Обличчя в колишнього Рембрандтового учня стало суворим. За його словами, Йоста змусили забратися до Малайського архіпелагу — нехай, мовляв, там спробує щастя. Його подальше перебування в Амстердамі було неможливим.

Йост дав себе вмовити. Судно, на якому він перебував, відпливло в грудні минулого року. Але в дорозі Фондел захворів й помер.

Ця звістка сильно схвилювала Тітуса. Він так начитався описів усяких подорожей, що майже зримо уявляв собі церемонію поховання у відкритому морі: домовина покрита флером, коротка молитва суворого священика, непокриті голови присутніх, прощальний салют у момент, коли труна зісковзує з фальшборту і занурюється в море...

Довго ще Тітус не міг позбутися цих думок і намальованої його уявою картини. Потім чергові справи привернули до себе його увагу, і він геть забув про те, що на світі існував якийсь Фондел-молодший...

XII

Віднедавна Тітус регулярно скуповував чеканні роботи молодого майстра-срібляра Хіллеса де Кемпенаара, який оселився на другому кінці Розенхрахта. Між цим фламандцем і Тітусом виникла та форма мовчазної дружби,

котра на жодну із сторін не накладає особливих обов'язків і триває доти, доки немає підстав для взаємних закидів і доки друзі не набриднуть один одному.

У м'які, тихі осінні вечори, які підохочували до душевних розмов півголосом, Тітус і фламандець часто прогулювалися по розкиданих серед каналів островах і спостерігали за грою дня, який хилився на захід. Обидва вони мали зір художника, але якщо майстер срібних справ бачив у вечірньому присмерку химерні фігури і барельєфи, що проступали на тлі темних фасадів і на прудких хмарах над ними, Тітуса захоплювала безперервна гра барв, які клубочилися між будинками і спалахували на випуклих шибах вікон; пом'якшені водною гладінню каналів і ніжно заколихані її гойданням, вони розсіювались у хвилях олив'яно-сірого нічного присмерку.

Але в ті дні, коли флюгери скреготіли і повертались на захід або північний захід, а несамовитий вітер гнав воду проти течії, друзі залишалися вдома — у Хіллеса або в Тітуса, в його кімнатці позаду крамниці. Посідавши обабіч каміна, вони в паузах між розмовами дослухалися до вихору, який скаженів на дахах. Похмурі, пошматовані клапті хмар бігли по небу, ядучий дим ішов із труби назад у кімнату. Час від часу було чути, як з шумом хрюскають хвіртки в огорожі двору; з дахів падала черепиця і з брязканням розбивалася вщент; балки скрипіли і стогнали. Приємно в такий час сидіти біля розжареного каміна, кімната виповнюється мінливими химерними тінями, у півтемряві невидимо шелестить у клітці птах. А коли хлопці були в домі Рембрандта, вони розважались, бавлячись з життєрадісною Корнелією, поки її не вкладуть спати, або лякали дівчинку страшними казками, які вона дуже любила. Рембрандт і Гендрік'є сиділи біля каміна разом з усіма. Розмовляли мало. Всім було тут тепло і спокійно, добре і затишно. Попивали не дуже дороге, але смачне вино. Перед запеклим курцем Ахіллесом клали кресало і креміль або ставили жаровню з розпеченим вугіллям. Камін витягував на диво присмний аромат його тютюну.

Розмова точилася довкола морських воєн, нещасних випадків, шансів на мир, особистості принца Оранського, якостей статс-секретаря, який однаковою мірою приваблював і відштовхував людей, і довкола переваг і недоліків міських властей. Гендрік'є інколи потайки зітхала, тому що ніхто в цьому маленькому товаристві не грав на жодному інструменті. Вона згадувала той час, коли Філіпс музикував на лютні — ті золоті дні на Бреестраат, коли весь будинок гудів від співу і сміху і все було так добре.

А теперішнє життя, хіба воно погане? Антикварна крамниця процвітає. І як тут не тішитися, що в них немає в плаванні вантажних суден, як у багатьох купців, котрі зазнали великих збитків? Чи що вони не вклали капіталів у такі підприємства, котрі тепер змушені ліквідувати свої філіали? Крадькома Гендрік'є позирала на Рембрандта очима, повними ніжної турботи. Він старіє. Обличчя стало одутлим, волосся порідшало і посивіло. Під час ходи він почав сутулитися. І весь якось потемнів від перенесених ударів, безнастанної боротьби і прикростей життя, потемнів від пережитих пристрастей, праці і турбот. Невгамовне, вибагливе кохання поступово згасало в Рембрандтові. Тепер він тільки зрідка приходив до неї, запальний і наполегливий, сповнений вимогливої пристрасти. Вся його сила, всі його уподобання зосереджені тепер тільки на його картинах і офортах. Гендрік'є шляхетна. «За це я не стала менше кохати тебе, — думає вона. — Ми були щасливі, і я знаю, що в дечому я допомогла тобі, подарувавши тобі себе, своє кохання, свої поцілунки, котрі влили нові сили в твоє спорожніле серце. Я ще й зараз щаслива, коли можу бути для тебе натурницею, коли очі твої знову впинаються в тіло, котре ти так божевільно кохав. Я знаю, що ти мені вдячний і готовий назвати своєю дружиною, хоч і не говориш про це вголос і хоч часом може здатися, начебто ти забув про наші осяяні щастям ночі і живеш десь далеко від мене, нашого дому і від усього того, що нас пов'язує. Ти старієш, і тобі хочеться спочинку. Я люблю твоє обличчя, на якому відби-

лися всі турботи. Я люблю твоє тіло, котре в розквіті сил кохало тільки мене, і тільки мене. Я люблю твої руки, котрі пестили мене, і твоє волосся, котре лоскотало мої оголені плечі. І я ніколи не перестану кохати тебе, навіть якби ти зовсім відмовився від мене заради своїх великих творінь, котрих я ніколи не зрозумію. Я маю дитину від тебе, дитину з твоїми очима, яка увібрала в себе твою сильну кров, — і це зв'язує нас навіки...»

Застиглим поглядом своїх темних очей Рембрандт дивиться на оточуючих і усміхається. Вряди-годи, виведений із задуми фламандськими оповіданнями Хілlesa, він сам починає розповідати про мистецтво і про майстрів своєї юности, про своє захоплення гравюраами Луки Лейденського і Холціюса, про плідні роки учнівства в Пітера Ластмана — в нього абсолютно не залишалося вільного часу, щоб, як інші, з'їздити, наприклад, до Італії, — про більш спокійніший, ніж тепер, хоч і дуже пістрявий Амстердам, яким він знав його в пору юности. Із року в рік спостерігав він накопичення багатства і занепад звичаїв у цьому місті: тут наживались тоді величезні статки-мастки. Городяни ставали марнотратнішими, кам'яниці — все багатшими і просторішими, кораблі — все більшими і місткішими, а їхні власники — все підприємливішими. Він розповідає про суперечки між державами і теологічні диспути, про дисидентів і пієтистів, з котрими він зустрічався і молитовні збори яких відвідував, про відлучених від церкви пасторів і впертих чиновників, про те, як отримував замовлення від принца Фредерика-Гендріка, про секретаря його величності Гойхенсі, котрому він досі часу не може вибачити затримки у виплаті гонорару.

У такі дні Рембрандт говорить без упину. Всі слухають його, а дівчинка, широко розплющивши очі і роззявивши рота, дивиться то на одного, то на іншого. Дорослі, теж знайомі зі всім цим тільки з усних оповідок, з поваги до майстра ввічливо слухають його, але все-таки відчувається, що вони іронічно ставляться до епохи тридцяти-сорокарічної давнини, коли карета була ще дивом і

люди вибігали з помешкань, щоб подивитися на неї, коли театр зазнавав гонінь і перебував під заборонаю, а танці вважалися диявольським насланням. Життя взагалі було тоді позбавлене сучасних вигод. Все було настільки пронизане провінційним духом, що поява на вулиці чужинців, на котрих тепер ніхто й не озирається, викликала загальне здивування і зацікавлення. Побачивши, як декілька розчепурених брабантців надумали замилити очі населенню Амстердама, навіть комедіограф Бредеро відчув необхідність вилити своє обурення на папері.

З кожним днем все лютіше віють зимові вітри. На вулицях тижнями не сходить сніг, який скрипить під ногами, а по каналах до найвіддаленішого підгороддя, де розкинулись заплавні луки, люди бігають на ковзанах. Кораблі намертво вмерзли в лід. З дня в день небо зберігає свою сіру однотонність, і тільки поволоки диму, здіймаючись у повітря, оживляють мертвотно-нерухомий спокій. Сонця все немає. Вже давно з криком летять з півночі ключі гусей, їх різко окреслені фаланги все частіше з'являються в небі. Корнелія щовечора повертається додому з розпашілими щічками; досхочу набігавшись на ковзанах, вона падає з ніг і одразу ж міцно й глибоко засинає. З вікна Рембрандт спостерігає за ковзаннями. Заглиблений у спогади, він тихенько сміється. Титус і Хіллес вирушають на ковзанах на околиці Амстердама, ковзають по німотних озерах, на тоненьке снігове покриття яких ще не ступала нога людини, перелазять через низькі загати, повз польдерні млини і примерзлі баркаси і, гнані північним вітром, повертаються на людні льодяні доріжки в місті. Нічне небо — неначе із кришталю. Круті зірки холодно блимають. Вони скидаються на намисто з прохолодних блискучих каменів. Білі дахи поблискують від наморозі.

На ніч Корнелія виставляє надвір черевик, набитий сіном і житнім хлібом, і з вікна на горищі слідкує за ним тривожним поглядом. Між задубілими вежами і закладними кам'яницями, полями і дорогами з промерзлим

снігом за декілька днів з'явиться Святий Миколай і обов'язково принесе їй яскраво розмальований м'яч і, головне, велику ляльку. Анхенітьє якраз випала із колиски і, о жах, зламала собі шию. А як може маленька дівчинка жити без ляльки?

XIII

Дивлячись на підростаючу Корнелію, Тітус знову переживає своє дитинство. Минулого літа він узяв її за ручку і повів знайомитися з тими дивами, котрі так полонили його дитячу уяву. Якраз напроти антикварної крамнички стояв Парк-лабіринт — один із багатьох, але, звичайно, найчудовіший у світі. Тітус ще й зараз не міг ходити по цьому парку без сміху, а вже захоплення Корнелії годі й описати! Побував з нею Тітус і у внутрішній гавані, де завжди юрмилися барвисто вдягнуті й кумедні для дітей чужинці. Він показав їй затоку Ей і, терпляче усміхаючись, відповідав на всі її несподівані запитання. Діти завжди залишаються дітьми. І так само, як колись його, Корнелію тягло до невідомих, загадкових завулків і задвірків, і він, не сперечаючись, водив її всюди, куди їй хотілося. Коли вона втомлювалася, він одразу зауважував це. Сміх і щебетання поступово вщухали, вона вже більше не дріботіла і не стрибала поруч, а відставала, важко повисаючи на його руці і ледь переставляючи ноги. Тоді він садовив її на плечі. Поступово втома дівчинки минала, і гарний настрій, а з ним і нетерпелива, балакуча цікавість знову брали гору. Невтомно, цілими годинами міг Тітус блукати із сестричкою, бавитися з нею, носити на руках. Вона це знала і навіть у віці семи-восьми років усе ще вдавала із себе слабеньку, безпомічну істоту, за якою треба доглядати, — лише для того, щоб увесь час відчувати себе оточеною любов'ю і турботами Тітуса.

Корнелія не зносила вигляду дохлих тварин. Голосно і злякано починала вона плакати, коли бачила в каналі почорнілий труп кішки чи пса, що плыв за течією. Якось,

блукаючи вулицями, вони забрела до кварталу, де мешкали різники, і на шляху їм трапилася відчинена шопа. В її глибині, в напівтемряві маячіло щось незрозуміле і лиховісне: на розпинці висіла випатрана туша могутнього бика з важкими лопатками і розчепіреними непорушними вивернутими назовні ногами; всередині туші, в кривавій м'якоті м'яса, білили ребра та інші кості. Щойно Корнелія розгледіла тушу бика, як губки її затремтіли і вона міцно припала до Тітуса. Хоч вона вже була дорослою дівчинкою, Тітус все-таки з виглядом покровителя підняв її на руки і розсміявся. Оце так хоробра Корнелія! З хлопчиками б'ється, лазить по деревах, ні перед чим і ні перед ким не знає страху і навіть не боїться спати в темряві, — чим він, Тітус, у дитинстві не міг похизуватись, — а злякалась! Дівчинка відчула себе ображеною сміхом Тітуса. Відвернувшись, вона відштовхнула його, коли той хотів поцілувати її. Тітус продовжував усміхатись. Зупинивши продавщицю фруктів, він купив черешень і запропонував їх Корнелії. Нерішуче взяла вона першу ягоду, але вже за хвилину уминала їх за обидві щоки. Випльовуючи кісточки, вона з насолодою смакувала солодкою масою, і скоро вся пичка була замурзана червоним соком, а сукня геть поплямованою. Тільки після цього вона змінила гнів на милість.

Коли Тітус уперше привів Корнелію до школи, він мимохіть згадав свої перші шкільні дні. У пам'яті зринули приниження, що їх йому довелося зазнати від старших школярів, брехня, до якої доводилося вдаватись, щоб уникнути їхніх підступів, крадені монети й рисунки, якими він намагався задобрити своїх покровителів. Як дивно, що тепер він сміється, а яких сліз йому коштувало тоді це жахіття дитячих літ, що повторювалося щодень при дні! Крихітка Корнелія — іншої крові, вона з іншого тіста. Рішуче і без вагань ішла вона, тримаючись за його руку, крізь ряди невгомних дітлахів і прихильно озиралася навсібіч, неначе заздалегідь видивляючись собі товаришів для ігор. І вчитель тут був інший, струн-

кий чоловік з привітним обличчям і ясним поглядом. Корнелія так захопилась, розповідаючи вчителеві про батька, матір, про всіх своїх ляльок і ще про щось, що навіть не зауважила, як Тітус, моргнувши вчителеві, тихцем пішов собі геть. Та й пізніше вона, очевидно, не помітила цього. Хай там як, вона так і не прохопилася про це й словом у розмові з Тітусом. До школи Корнелія з перших днів ходила одна, наче інакше й бути не могло.

Вечорами Тітус ставав її вчителем-наставником. Підперши голову рукою, із зашарілими щічками, вона читала по складах абетку. Літери давались їй важко, увага її щохвилини чимось відверталася. Як колись Тітус, вона вважала такі літери як q і x чудернацькими. Вона плутала довгі закрутки s і f, відчувалась від однієї помилки і засвоювала іншу, жадливо рахувала і щойно брала до рук перо, плямувала чорнилом геть усе. Катехізис узагалі не йшов їй до голови. Коли в кінці тижня Тітус перевіряв її знання, вона зажди ревіла з досади. Їй так хотілося надвір, де Брехтєс, Кларісєс і Емметєс вже бігали, стрибали через скакалочку, співали пісень і кликали її, Корнелію. З плачем тарабанила вона крихітними кулачками по віконних шибках. Тітус то сердився, то реготав. Інколи, коли уроки здавались їй особливо складними, Корнелія відмовлялась їсти. І ніхто не міг умовити її. Зате після обіду, коли нікого в кухні вже не було, вона тихцем пробиралася туди і з'їдала все, що могла знайти в стінній шафі: жвавів ігри та танці на вулиці викликали апетит.

Рембрандт і Корнелія зустрічалися тільки за столом, найчастіше у вечірній час, і тоді художник рисував для неї все, що вона наказувала, голосно і владно.

Вона вилазила до батька на коліна, розглядала його, потім стрибала на підлогу, йшла до Гендрік'єс, випрошувала чогось солоденького, пританцьовуючи, бігла до Тітуса, по дорозі хапала ляльку і тягла її до колиски, що стояла в кутку, потім знову згадувала про рисунки і бігла до батька.

Жвава і міцна, вона бавилась до того, що засипала одразу, за столом. Вона росла швидко, струнка, як ялиночка,

здорова, з рум'яними щічками і товстими світлими косами. В ній уже вгадувалася маленька господиня; дивлячись на матір, вона вчилася від неї і допомагала їй. Школа була для неї мукою, і через рік її забрали звідти. Тепер вона сиділа вдома і наслідувала у всьому маму — Гендрік'є.

Тільки сором'язливі очі її були ж такі карі, як у Рембрандта й Тітуса. А взагалі це була справжня селяночка, яка наче через непорозуміння потрапила до міської оселі.

XIV

У 1660 році помер Ховерт Флінк, один із давніх учнів Рембрандта. Незадовго до того панове з міського самоврядування Амстердама замовили йому величезне полотно, яке мало відтворити змову Юлія Цівіліса. Нову розкішну будівлю ратуші вирішено було прикрасити картинами знаменитих художників, які б відображали найзнаменніші події з ранньої історії країни.

Ховерт Флінк мужньо, але недовго боровся зі своєю недугою. На смертному ложі він мало розмовляв. І все-таки, вмираючи, він сказав одному зі своїх друзів: «Сидний, хто може гідно виконати доручене мені замовлення, це — Рембрандт».

Це висловлювання викликало чимало здивувань. Уже багато років Ховерт Флінк уникав зустрічі зі своїм колишнім учителем, та й Рембрандт більше не цікавився своїм колишнім учнем. Злі язики подекували навіть, ніби Ховерт Флінк належав до тих кіл, котрі підбурювались ван дер Гелстом і його прихильниками проти Рембрандта і спричинилися до банкрутства великого художника.

Можливо, говорили тепер, що з наближенням кінця Флінк відчував докори сумління за зраду старому вчителю і в цьому покутному настрої побажав виправити колишню несправедливість. А вже коли художник на смертному ложі дає високу оцінку колезі по цеху, то, слід думати, він щиро переконаний у цьому.

У таких справах важко розраховувати на збереження таємниці, і тим чи іншим шляхом сказане Флінком дійшло до представників магістрату. Ніхто не знав, як усе відбулося насправді, — може, причиною цьому була забобонність цих панів. У всякому разі, після смерти художника, який не встиг виконати замовлення, міська рада Амстердама й справді запропонувала Рембрандтові намалювати картину про змову проти Клавдія для нової ратуші на площі Дам.

Заздрісники знову заворушилися. Рішення муніципальної ради викликало нерозуміння в найрізноманітніших колах суспільства. Але найбільше здивувався сам Рембрандт і його близькі. Що ж, значить, все-таки знову прийшли до нього на уклін?

Два місяці поспіль працював Рембрандт над величезною картиною: три чверті полотна було витримано в похмурих і загадкових червонуватих тонах, а в центрі смолоскипи кидали вантастичні відблиски на захоплюючу сцену принесення присяги батавському полководцеві.

Завширшки полотно сягало п'ятнадцяти, а заввишки — трьох метрів. Рембрандт малював картину частинами, фрагмент за фрагментом, і так, що кожний завершений шматок легко прилягав до решти. Два місяці неослабного творчого горіння, радості творчої праці! Муніципальна рада навіть прислала чималий аванс: мовляв, адже ж потрібні полотно, і підрамники, і фарби, і всяке інше малярське причаңдалля! Рембрандт був охоплений палким натхненням. Нарешті збувається колишня його мрія: його творіння висітиме в палаці міського самоврядування! Ім'я його знову буде у всіх на вустах. Нарешті шанолюбство і гордість художника знову отримають заслужене задоволення. Рембрандт працював величезними пензлями. Фарби спалахували і згасали в золотій сутіні. Високий і широкоплечий, посеред піднятих келихів і виблискуючої зброї засідає змовник Юлій, названий Цівілісом, і вимагає, щоб йому присягали. Рембрандт по-хлоп'ячому пишається незвичними розмірами і багатством барв

своїєї картини. Домашнім його видно, як світло й тіні на велетенському полотні з дня на день набувають все більшої глибини. Близькі сповнені гордістю за великого художника, гордості за отримане ним замовлення. Майбутнє вабить і усміхається. Сліпа богиня долі милостиво схиляє чашу ваги в бік успіху.

В один із весняних днів колосальну картину повісили на торцевій стіні великої зали нової ратуші.

Члени ради зібралися в повному складі і почали розглядати творіння Рембрандта. Ніхто із них нічого не тямив. Вони то обмінювалися поглядами, то знову переводили очі на велетенську картину. Декотрі з нерозумінням і незадоволенням знизували плечима. Нарешті хтось відважився висловити свою думку.

Не встигли ще пролуhati перші критичні зауваги, як доля рембрандтівського твору була вирішена: картина не вдалася. Це якийсь диявольський хаос, щось протиприродне, що спотворює історію і надто похмуре. Така картина не тільки не може сприяти величі ратуші, але радше спотворить світлу і величну залу і найобурливішим чином порушить гармонію між архітектурою будівлі та її оздобою. Три дні провисіла там картина, і кожний член ради вважав за обов'язок привселюдно висловити негативне ставлення до неї. Нарешті батьки міста наказали зняти картину зі стіни. Ніхто не знав, що робити із цим колосальним полотном.

Після нетривалої наради служникам ратуші було наказано розрізати полотно на частини, багато із яких тут-таки пропало.

Коли Рембрандт довідався про те, що господарі міста несхвально відгукнулися про його чудове творіння, він почав вимагати, щоб йому негайно повернули картину. Але йому відмовили, позаяк вона вже частково була оплачена. Від сорому та розпачу майстер зовсім утратив голову. Що йому сотня-друга гульденів, які він отримав від муніципалітету? Його творіння зазнало краху!

А все ж, а все ж... Чи може він повірити у виродження свого генія? Чи може він визнати себе переможеним

— тепер, коли всі від нього відвернулися і в п'ятдесят років він залишився один-однісінький, без покровителів, ніким не зрозумілий? Невже йому треба засумніватися в собі через те, що знущаються не тільки над його способом життя, але й над його творінням, над його багатою вантазією, яка не має нічого спільного з прилизаною уявою інших художників?

Ні, треба спинатися! Рости! Все вище й тільки вище!

Хай краще самотність, але в сяйві світла, котрого не дано побачити нікому з його суперників, хай самотність, але в царстві тіней, один вигляд якого змушує інших тремтіти від страху і відчаю.

Краще жити самотою, але в такому незвичному, чудовому і вантастичному світі, куди нікому із його суперників дороги не відшукати. Тільки він, чарівник, володіє таємницями цього світу і живе в ньому, не відчуваючи ні здивування, ні трепету.

Самітний, страждаючи від ураженої гордості, Рембрандт повернувся до своєї майстерні, до своєї роботи.

XV

Тим часом Магдалена ван Лоо довідалася від кількох молодих жінок, котрі вважалися її приятельками, що кузен Тітус має чимало залицяльниць. Усі, хто навідував його антикварну крамницю, знали Тітуса як «незайманого панича». Жінки багато разів виявляли до нього свою прихильність, але він відхиляв її, і це в той час, як інші на колінах благали про ласку красунь або місяцями долали їхній опір, зваблюючи цінними подарунками.

— Але чому, скажіть, він має такий успіх? — запитувала Магдалена зі здивуванням.

У відповідь лунали зазвичай вихваляння його чоловічих достоїнств. Це викликало в Магдалени якесь незвичне відчуття. Одного разу вона замислилась: а хіба не дивно, що вона, по суті, ніколи по-справжньому не звертала на нього уваги? Навіть його зовнішності вона не

могла собі чітко уявити. Єдине виразне враження збереглося в неї ще з дитинства. Якось він прийшов до них у капелюсі з пером — здається, коли святкували день народження когось із дітей, Маґдалена пам'ятає, вона дуже заздрила тоді Тітусові, що він вдягнутий зовсім як дорослий, а найбільшу її заздрість викликали його гарний шарф і чепурні чобітки. Думка, що вона зовсім не знає Тітуса, мала в собі щось незвичне, тривожне і робила її розгубленою і задумливою.

Зима минула для Маґдалени в сяйві суцільних свят. Бали і катання на санях, змагання на ковзанах і світські прийоми йшли один за одним, наче яскравий букет із пишності, легковажності, розкішних туалетів, коштовностей і флірту. Її успіхи гризли серця суперниць гострою заздрістю. І найбільше, звичайно, її ровесниць сердило те, що Маґдалена, зі всією своєю незламною цнотю, не давала найменших підстав для брудних пліток. Сама ж вона, навпаки, наслухалась і взяла до відома чимало різних подробиць про інших і при нагоді вміла з холодною і вбивчою розважливістю скористатися в світській розмові своєю обізнаністю.

Пропозиції руки й серця вона відхиляла одну за одною. Герардус ван Лоо і його високородна дружина Емма ван Ойленбурх вважали, що їхній сімнадцятилітній доньці саме пора заручитися, щоб до вісімнадцяти років уже стати повновладною господинею у власному домі. Але Маґдалена тільки посміювалась. Вона і не думала виходити заміж: вона мала гостре око і чуйне вухо і могла б багато розповісти про чоловіків, котрі, на думку світу, жили в щасливому шлюбі, а насправді утримували колишніх коханок в якомусь тихому провулку або в одному із своїх заміських будинків. Або ще гірше: були й такі, котрі навіть після одруження не припиняли відвідувати борделів розпусти, вступали у зв'язок з дружинами своїх друзів або цілком випадковими жінками, провадили парубоцький спосіб життя, брали із собою в поїздки на лоно природи служаниць із шинків, зваблювали власних челядниць і тим

самим виставляли і себе і своїх дружин на загальне посміховисько. Вона цього не бажала. Молодиків, які домагалися її руки, вона знала як облуплених і розуміла, що спільне життя з ними обіцяє їй не кращу долю, ніж долю бабусь і прабабусь. Наскільки багатше й вільніше життя, коли можеш з'являтися в світських салонах і сяяти сліпучою зіркою невимовної краси й чарівності, загравати з чоловіками, збивати їх з пантелику, а коли вони стають надто зухвалими, потішатися над їхньою хвилинною радістю і довгими стражданнями і черпати щастя в безмежній честолобній свідомості, що ти — найчарівніша, найпримхливіша і найпривабливіша жінка у всьому Амстердамі. Окрім усього, врода не вічна! Тепер ще вона може панувати. Ану-бо вийде вона заміж і вагітність і діти заберуть її чар, що тоді? З кожним роком усе важче й важче задовольняти честолобну жадобу володарювати. Магдалені вже недостатньо того, що чоловіки домагаються її прихильності й навіть б'ються через неї на дуелі. Всі вони схожі один на одного, залицяються на один лад і однаково освідчуються в своїх почуттях. А Магдалена ван Лоо мріє про ще незвідані, незвичайні переживання. Якось вона дозволила добре вихованому юнакові, який супроводжував французького посла під час короткого візиту в Амстердам, відвезти її додому. Було щось нове в тому, щоб почути лестощі мовою, якої не розумієш. І саме тому, що вона краще розуміла жести француза, аніж його слова, і тому, що знала, що завтра він обов'язково має поїхати і, отже, ніхто жодним чином не зможе виказати її, вона, поки вони залишалися в кареті, дозволила цьому кучерявому і захопленому залицяльнику таку волю дій, котрої б не допустили її подруги і в якій її, у кожному разі, ніхто не осмілювався б запідозрити.

Час від часу їй вдавалося збити з пуття і зачарувати солідних, поважних чоловіків, які посідали високе становище, і похитнути підвалини їхнього сімейного щастя. В цьому теж було щось, що надило і збуджувало — на кшталт нічної поїздки в кареті з французом. Але самі по собі ці не-

молоді чоловіки позбавлені будь-якої привабливості, їм бракує полум'яного натиску молодих претендентів. Їхній запал і закоханість були такі неприродні й смішні, що відштовхували Магдалену, і вона знову поверталася до молодих.

І ось їй виповнилося вісімнадцять. Більшість її ровесниць уже заручені або повиходили заміж. Юні панночки, котрі, як і вона сама, декілька років тому почали світське життя, стали тепер сонмом безпечних для неї суперниць, так що змагання втратило для неї чарівність гостроти. Магдалена занудьгувала. Вже траплялося, що вона відмовлялася від запрошень. Герардус ван Лоо і манірна патриціанка — його дружина — не раз стурбовано перезирилися: чого, власне, хоче їхня донька, до чого вона дійде зі своєю несподіваною чудасією? Чому вона не вийде заміж, як її подруги, вона, котрій варто тільки вибрати когось із численних претендентів?

З незрозумілим для неї самої хвилюванням дослухалася Магдалена до того, що розповідали подруги про Тітуса. Її цікавість, безпристрасна чуттєвість її натури ніби знову ожили під враженням оповідань про «незайманого панича». Він нехтував готовністю жінок подарувати його свою прихильність! До Магдалени доходили чутки, що багато із тих красунь, що домагалися його, вражені його ставленням до них. Це втішило її, але водночас і розпало. Так ось він який, Тітус ван Рейн, її кузен! Подейкують, що він має антикварну крамницю і ніби утримує на свої кошти батька і його незаконну дружину, та ще й дитину від цієї жінки. Як дивно, думала Магдалена, що вона досі уяви не мала про свого брата у перших. А він, кажуть, ставний красень, не схожий на тутешніх людей, скоріше нагадує молодого патриція, уродженця півдня. Як це справді дивно, що доля її кузена, її дядька — маляра Рембрандта — і всієї його родини не викликали в неї дотепер жодного зацікавлення, що вона й разу не бачила жінки, з якою живе Рембрандт, що Тітуса вона просто-таки не зауважила, коли декілька років тому той з'явився в домі її батьків.

За кілька днів Магдалена вирушила на прогулянку як-тою з друзями і подругами, як у давні часи. Але це не розважило її. Амстел був таким самим, як завжди, та й поїздка минула, як звичайно. А їй нудно і тривожно. Знову її охопило таке знайоме занепокоєння: десь є щось, що розпалює її цікавість, значить, вона повинна заволодіти цим! Наче дитина!..

Магдалена ван Лоо сіла перед дзеркалом, сама ретельно вклала волосся, пришпилила темно-червону оксамитову троянду до корсажу, бризнула декілька крапель ароматичної води на опуклі перса, що були обрисовані тугим, глибоко вирізаним корсажем, наказала подати карету і поїхала на Розенхрахт.

XVI

Під час однієї зі своїх вечірніх прогулянок Тітус ван Рейн і Хілмес де Кемпенаар були стривожені віддаленим шумом, що долинав на простір набережної звідкись із провулків. Запитливо глянувши одне на одного, вони, не змовляючись, кинулися в той бік, звідки чувся дивний гул.

Як з'ясувалося, шум цей долинав від гурту людей, які зібралися в дворі якогось будинку. Над підвалом, що в ньому був шинок, висіла заіржавіла вивіска корчми. Тут-таки, очевидно, працював і швець, оскільки у вузькому вікні друзі зауважили шевський копил, готове взуття і паку шкіри. Навколишні будинки були низькі, з зеленуватими вікнами, які майже не пропускали денного світла. З усіх дверей визирали цікаві. Перед чиймсь зачиненим житлом стояв натовп людей, які реготали, горлалили і грюкали у вікна й двері. Малі бешкетники сиділи на дахах, хлопчаки протискувались наперед, розштовхуючи дорослих, щось вигукували і допомагали дорослим закидати камінням зачинений дім. У цьому рейваху скавучали собаки. Притулившись до цегляної стіни, стояв сліпий жебрак і характерним жестом протягував капелюха назустріч перехожим.

Тітус і Хіллес протискувались крізь натовп і, втягнувши шії, намагались розгледіти, що відбувається. Із безладних уривків розмов вони нічого не второпали. Вони тільки чули брудну лайку якогось чоловіка, який стояв перед ними. Ні на мить не змовкаючи, він з гучним сміхом говорив:

— Друзі, розпродуйте манатки! Завтра прийде царство небесне!

— Зовсім як півроку тому! — вигукнув жіночий голос. Натовпом прокотився сміх, чоловічий — розгонистий і дошкульний, жіночий — верескливий, різкий. Каміння глухо гупало об дерев'яні двері і залишало на них бридкі подряпини.

Із провулка з'явився здоровенний молодик у лахмітті. Натовп зустрів обірванця голосними вітальними окриками. Чоловік глянув на обшарпані двері, витер рота тильним боком долоні і встав, широко розставивши ноги.

— Що, либонь-таки знову в неї були видіння? — запитав він.

— Так, так! — залунало зусібіч.

Обірванець грайливо підморгнув у бік жінок:

— Матері, тремтіть за ваших немовлят! Ховайте скоріше ваших синів і дочок!

Він жахливо кривлявся, наслідуючи здаушений голос старої жінки. І тут-таки, наче це був сигнал до довгоочікуваного видовища, двері обложеного будинку раптом відчинилися. Престара жінка ступила через поріг і, грізно блискаючи очима, стала в дверях, випроставшись на увесь ріст.

Тітус, переляканий несподіваною її появою, судомно вчепився в руку Хіллеса. А той дивився на все зацікавлено, спокійно і байдуже.

Стара жінка була висока й худа. Пасма рідкого сивого волосся вибивалися з-під чорного тісного очіпка. Обличчя — жовте, обвітрене, кістляве і загострене, з довгим носом і виступаючими вилицями, довгі руки теліпаються. Жінка притулилася до одвірка.

Натовп зустрів появу старої шаленими окриками. Скаженіючи, люди з виттям рушили до дверей. Стару

обступили зусібіч. Упритул до неї стали два парубки, очевидно, місцеві коноводи. Стара підняла кістляві руки. Стало тихіше. Чути було, як засміялась якась жінка. Обірванець, протиснувшись до самого порога, вигукнув:

— Гей, Аах'є Янс, які сьогодні новини згори?

Натовп відгукнувся коротким вибухом зловтішного реготу. Стара зміряла поглядом обірванця з ніг до голови. Презирство, розгубленість і ненависть — усе відбилося в її очах. Вона потрясла піднятими догори руками.

— Я повинна сповістити, що мені відомо! Я повинна сповістити: настає кінець світу і час помсти! Тепер уже недовго залишилось!

Якась жінка жваво вискочила вперед.

— Сім років погрожуєш ти нам безпліддям, стара відьмо, але твоє пророцтво ніяк не справджується! — вигукнула вона.

Знову залунав регіт. Один з чоловіків схопив її за руку.

— Була б ти вірною своєму чоловікові, то пророцтво і збулось би! А так це тобі за твої гріхи. Та й Аах'є Янс зовсім і не про це говорить, чи ж не так, Аах'є?

Стара, здавалося, не чула. Губи її ворухилися, руки тремтіли.

— Час настав! — уперто торочила вона. — Час настав! Велика розплата гряде! Кінець близький!

Стара важко зітхнула і продовжувала пророкувати:

— Я знову бачила нічне видіння, і цього разу воно було ще страшніше, ніж завжди!

— Яке ж воно із себе, Аах'є Янс? А руки й ноги в нього є? І що ж воно таке: чоловік чи жінка?

Питання сипалися зусібіч, галакання зростало. Але все перекривав верескливий голос старої.

— Війни і чутки про війну! Куди не глянь — усюди біда й горе! В містах і селах — злидні! Небо дрижить! Сонце і місяць меркнуть. Зірки згасають!

Стара знову глибоко зітхнула.

— Покайтеся! Пізнайте Святе Письмо! Бійтеся Судді Божого, котрий прийде! Довкола нас діти Вельзевула

сіють біду і множать тьму. Закони втрачають свою силу. Мертві волають про допомогу з морських глибин. Князі і правителі тремтять від страху у своїх палацах.

Дебелий обірванець, який її наслідував, плюнув просто під ноги божевільній віщунці.

— Чудово, хай тремтять! Я завжди тільки цього й хотів. Але чи станемо ми від цього багатіші? Навіть коли б твої пророцтва і збулися, все одно ці панове вже встигли добряче пожити! Взимку вони грілися біля теплої грубки, а влітку прохолоджувались у своїх маєтках. А ми, ми? І наші діти, які ніколи не вилізуть із тих халабуд?

Глузливий сміх ущух. Всі погляди спрямувалися на обірванця. Важко дихаючи, він стиснув кулаки. Обличчя слухачів стали понурими. Всі погляди знову повернулися до розчахнутих дверей, де все ще стояла стара жінка. Здивовано, неспокійними очима, які сльозилися, озирала вона деякий час того, хто говорив. Нарешті її прорвало:

— Горе тим, хто знає одні лише розкоші і з дня в день служить череву й Мамоні. Пам'ятайте одне: бережіть душу свою, бо належить вона Господові!

І ще голосніше застережливо вигукнула:

— Покайтеся, покайтеся!

Обірванець стенив плечима.

— Нас цим не втішиш! — сказав він і потряс у повітрі стиснутими кулаками. — Я хочу їсти, хочу жити, жити! А щось не видно, Аах'є Янс, щоб твої пророцтва збувались. Пройдись-но по Кайзерхрахті з його гарними палацями... Вони там усе ще купуються в розкоші... а ми?

Запала мертва тиша. Тепер обличчя потемніли від гніву і довго стримуваного почуття ненависти. Всі напружено витріщилися на стару, ніби вона й справді мала дар ясновидіння.

А вона похитала головою і сказала, звертаючись до обірванця:

— Святе Письмо не бреше, Флорісе Хеертсе. Писання віщує загибель імушним та вельможам, які лежать на ложах із слонової кістки, поїдають ягнят із стада і танцю-

ють під звуки лютні, розпивають вино і намагаються себе елеєм.

Підвищивши голос, вона урочисто сповістила:

— Вони прийдуть туди як полонені, і їхня розкіш перетвориться на порох...

Чути було тільки човгання великої кількості ніг і хрипле, уривчасте дихання. Стара широко розвела руками і знову верескливо заголосила, захлинаючись:

— Так не тримайтесь за земне і тлінне. Думайте про порятунок власної душі, готуйтеся до жахливого кінця!

Флоріс Хеертс схопився за зав'язки її фартуха і ледь не стягнув стару з порога.

— А з нами що буде? Нас нагорі, як і раніше, не чекає нічого, крім злиднів і біди?

Знатниця вже більше нічого не слухала. Її висохлі руки піднялись до неба, як два грізні символи. Вона ледве говорила — від хвилювання їй стисло горло.

— Вірте, вірте! Рятуйтеся! Настає час загибелі! Шлях Господній пролягає у вихорі вітру і в бурі, а хмари — пилюка під його ногами, гори здригаються перед ними, а пагорби — тануть. Земля і світ, і все живе встає на дибки перед обличчям Його.

Ще мить знатниця стояла так, випроставшись, з грізним виразом обличчя. Потім раптом відступила назад, і двері зачинилися за нею.

Деякий час стояла повна тиша. Потім знову зчинився той самий галас, котрий Тітус й Хіллес почули на самому початку. Знову полетіло каміння, вдаряючись з глухим стуком у двері й віконниці. Чоловіки й жінки стояли безладною юрбою, чутні були окремі вигуки.

Тітус потягнув Хіллеса за рукав.

— Ходімо, — сказав він, — я просто сам не свій. Пішли геть звідси.

Вони проторували собі дорогу, і ось вони знову на набережній. Шум позаду стихав.

Хіллеса розсмішила розгубленість Тітуса.

— А чому це тебе так хвилює?

Тітус знизав плечима.

— Не знаю, чому ці речі так мене вражають. Я в це не вірю. Не вірю я в кінець всього існуючого. Знаю, що все, про що говорила стара, — нісенітниця. Вона начиталася священних книг і нічого не втямила в них. Та все ж від її слів мені дух перехоплює. Не можу чути їх.

Деякий час вони йшли мовчки. Потім Хіллес спроквола заговорив:

— Чудернацький ви народ, протестанти. Єдиної церкви ви так і не створили. Одна секта обмовляє у вас іншу, користуючись для цього одними і тими ж текстами. А варто вам почути давні іудейські пророцтва, як вас охоплює такий страх, що ледь глузд не втрачає. Будь-хто у вас береться читати Святе Письмо — цю найважчу з усіх книг, на опанування якої наші богослови витрачають багато років. Велике світло залишається прихованим від вас. Божа милість німує. Сама віра перетворюється для вас на муку, на жахіття, котре упродовж усього життя мучить вас застрашливими картинами гріха й смерті, навіть... навіть якщо ви й не вірите в них.

Тітус глянув на нього. Його глибоко ранила правда, що була в словах Хіллеса. Водночас, вслуховуючись у міркування друга, він сприйняв їх немов якусь благодать, ніби з очей його впала полуда.

— А у вас, католиків, хіба інакше? — запитав Тітус.

Хіллес відповів повільно, наголошуючи кожне слово:

— Ми — діти єдиної, нероздільної святої матері-церкви, єдиної істинної, вибраної купелі блаженства, продовжувачі вчення Христового. Обіцянка Бога не покидати нас до кінця світу втілилася для нас у дійсність. У нашій церкві відбувається перетворення матерії. Причащаючись, ми куштуємо тіло Господнє.

Деякий час вони йшли мовчки. В душі Тітуса йшла запекла боротьба. В тому, що казав Хіллес, для нього не було нічого нового: він уже й раніше це чув. Але тепер слова ці якось по-новому пролунали, в них була прихована обіцянка вічності, вони обіцяли душевний спокій!

Тітус підвів голову, і в його сумних очах з'явилась рішучість.

— Так візьми мене з собою! — сказав він Хіллесу.

XVII

Тітусовому здивуванню не було меж. Його кузина Магдалена ван Лоо, ця манірна панночка, котра, як йому завжди здавалося, і знати не хотіла ні Рембрандта, ні його родини, раптом розшукала їх і стала часто навідуватись до них.

Вона виходила із своєї громіздкої карети, кивала кучерові, щоб той почекав, підбирала тоненькими пальчиками в перстениках свої спідниці, які шаруділи, і, обережно ступаючи зимовою вологою вулицею, заходила до крамниці. Вдягнута вона була зі значно більшим смаком, аніж більшість жінок, котрі переступали поріг антикварної крамниці Тітуса. Як знавець, він отримував справжнє задоволення від шовку й оксамиту на ній, захоплювався коштовностями на її грудях і перлами на шиї, котрі так пасували до її темно-золотого волосся. Вона багато чим відрізнялась від інших. З ним вона трималася підкреслено ввічливо. Та це й зрозуміло, думав Тітус, адже вона звикла до юнаків зовсім іншого кола! І холодність Магдалени радше тішила його, ніж засмучувала. Проходячи повз нього, вона віталася легкою, перебіжною посмішкою і кидалася на шию Гендрік'є, яка її зустрічала. Для маленької Корнелії вона завжди приносила гостинця. До Рембрандта вона виявляла незвичну цікавість, і це теж дивувало: ніколи раніше вона навіть не давала взнаки, що знає його. Все це було незрозумілим для Тітуса. Коли після відвідин Магдалена йшла і він проводжав її до карети, вона ледь спиралася на його руку. Він ніколи не дивився в її бік і тому не зауважував, як вона нишком приглядається до нього, як вбирає в себе його обличчя, волосся, ходу, голос — всього його. — Та ще й з такою наполегливістю і жаждою, що він дуже здивувався б, якби помітив це.

Але й Магдалені було з чого дивуватися.

Її дивувала байдужість Тітуса, непохитність, з якою він заздалегідь відхиляв будь-яку спробу зближення. Вона болісно намагалася розгадати: що за мрії і що за думки можуть ховатися за цим високим смаглявим чолом? Усі її розрахунки розбивались об його сувору, повну гідності чоловічу стриманість.

Але Магдалена не мала наміру здаватися.

У заручених наречених вона викрадала женихів, одружених чоловіків схиляла до невірності, тверезих і скромних людей перетворювала на гравців і марнотратників, вельмишановних державних мужів — на нестямних і закоханих блазнів, і всіх своїх залицяльників вона прирікала на шаленства і божевілля, на ганьбу і знеславлення.

Тож невже вона не дасть ради з Тітусом? Невже вона не спроможеться полонити таємничий блиск і відкритий, прямий погляд його очей, домогтися м'якого і багатозначного потиску руки — цього німого вияву пристраси?

Магдалена приїжджала все частіше.

Вона дуже добре розуміла, що їй ніколи не вдасться завоювати уваги Тітуса, його кохання і відданості, якщо вона спробує діяти тими методами і засобами, котрими послуговувались її попередниці. Вона приносила подарунки Корнелії, упала біля Гендрік'є, захоплювалася її кулінарними здібностями й хозяйновитістю, розмовляла з Рембрандтом. Її батько мав картини Рембрандта, і в багатьох знайомих у місті вона бачила окремі його твори і чула відгуки про них.

Усі уривки випадково набутих знань вона вміло використовувала в своїх бесідах з Рембрандтом, всіляко висловлюючи свою палку повагу до нього, і щоразу зачаровувала великого майстра.

Злило Магдалену тільки те, що Гендрік'є начебто не дуже довіряла їй, а крихітка Корнелія просто боялася цієї непроханої дами в розкішних шатах, яка вносила розлад у мирний дім на Розенхрахті.

І все-таки Маґдалена отримала свою першу перемогу: Рембрандт висловив бажання намалювати її портрет. Це давало новий привід для подальших відвідин, котрі, як вона сподівалася, допоможуть їй якщо не зблизитися з Тітусом, то, принаймні, краще придивитися до нього.

XVIII

Лютий... У нічному зимовому повітрі пропливає тонка місячна поволока. Небесна баня переливається блакитним сяйвом. Блукаючих і сяючих зірок — сила-силенна.

Минуло більше місяця, а Хіллес все не починав розмов з Тітусом про відвідування католицького богослужіння. Час був неспокійний, фламандець вирішив попередньо поговорити зі своїм патером і з'ясувати, чи розумно допускати такого іновірця, як Тітус ван Рейн, у католицький храм на літургію.

Тітус переживав тихі й патетичні ночі. Блукання містом при місячному сяйві перетворилося на свято самозаглиблення. В ці чарівні ночі на душі в Тітуса було спокійно й легко, і світові загадки не мучили його. В такі ночі він уникав Хіллеса. Самітний, заглиблений у себе, сповнений якимсь великим утихомирливим почуттям, котрого він сам не міг осмислити, блукав він вулицями і набережними. Йому здавалося, що, вільний, він водночас долучений до якогось великого, світлого співтовариства. Можна було жити, не затрачаючи на це зусилля. Десь у всесвіті існують небесні духи, котрі за нього думають і діють. Вони подарували йому ці чудові ночі, щоб він навчився долати в собі страх перед життям...

Так він блукав і блукав, ніч за нічю, неквапливим кроком, віддаючись усьому, що бачив. Будинки, здавалося, упивалися білим світлом, а наситившись, витягнуті й смертельно бліді, — стоять у своїй мармуровій залякlostі, затиснуті між різко окресленими тінями. На світлих молочно-білих плитах бруківки гілки дерев викреслюють загадкові, наче руни, письмена. Місячне сяй-

во, холодне і бліде, лягає доріжками на воду. Невеликі кам'яні ворота широко розчахнуті назустріч світлу. То тут, то там шибки вікон, скріплені олив'яною оправою, блимають наче місячні дзеркала, обрамлені олив'яним сянням. Яскраво освітлені вежі обведені по краях густими тінями. Майдани мріють у крицевому мареві.

Світло, сяння, спокій... Тітус лягав спати без єдиної гнітючої думки. Мирні місячні просіки заповнювали кімнату. Він бачив над собою золотисто-брунатні чотиригранні сволюки. Світло від вікна лягало на підлогу, як біла вафля. Жбан на воду мерехтів своїми блакитними емалевими боками. Сни Тітуса були спокійні, і щоранку він прокидався зміцнілим і відпочилим, без страху перед днем, що настає.

XIX

В один із таких вечорів, коли Тітус, зібравшись погуляти, зачиняв двері крамниці, до нього несміливо підійшов молодий чоловік. Він був у береті, які носили в ті часи багато художників, і видавався молодшим за Тітуса. Із-під берета вибивалося темне волосся.

Він привітався і боязко запитав:

— Це Розенхрахт?

Тітус зацікавлено кивнув.

— А може, ви знаєте, де тут живе майстер Рембрандт ван Рейн, живописець?

Тітус знову кивнув.

З полегшенням зітхнувши, юнак поставив свій мішок на землю і витер лоба.

— Цілісінький день я пробігав у пошуках будинку, де живе майстер. Мене ганяли з одного кінця міста в інший. Я тішуся, що нарешті знайшов його. А то я вже побував щонайменше в п'ятдесяти місцях.

— А навіщо вам потрібний Рембрандт? — запитав Тітус.

Карі очі юнака загорілися захопленням:

— Я хочу стати його учнем!

І неначе схаменувшись, що забув щось важливе, він квапливо додав:

— Я — із Дордрехта. Мене звати Аарт де Хелдер.

Тітус відчинив двері.

— Заходьте, де Хелдер. Ми з вами стоїмо перед будинком Рембрандта, а я — його син.

Аарту де Хелдеру, коли він став учнем Рембрандта, було сімнадцять років. Рисунки його, котрі він не забув прихопити із собою, з першого ж погляду отримали схвальну оцінку Рембрандта. І ось він уже як учень займає закуток позаду майстерні вчителя. Вранці, в обід і за вечерею він сидить за столом зі всією сім'єю, і здається, що так було споконвіку. Гендрік'є опікується ним наче рідна мати. Рембрандт будить його спозаранку. Разом з усіма вчитель і учень снідають в кухні і потім разом приступають до роботи. І закінчують вони в один і той самий час. Рембрандт для де Хелдера — неначе старший товариш. Залишаючись удвох з цим уважним юнаком — його останнім учнем! — Рембрандт довго розмовляє з ним, розповідає, який тернистий шлях художника, хоч знає, що учень слухає його з сумнівом у душі. Він розкриває перед ним таємниці живопису, підправляє його роботу; вчитель щедро обдаровує учня своїми багатими знаннями і в перервах приголомшує юного додрехтця своєю власною майстерністю. Здається, начебто майстер знайшов нарешті того, кому він може розповісти про своє улюблене мистецтво, хто здатний зрозуміти цю закоханість і зуміє оцінити кожне його слово. Юний учень — наче воскова пластинка, на котру майстер наносить свої знаки і штрихи. Кожне слово обоюваного Рембрандта доходить до серця учня. Де Хелдер може напам'ять повторити геть усе, що говорив йому майстер про природність руху, або про змішування фарб, або про італійців. Подумки він може повторити будь-який змах пензля, зауважений ним у майстра під час роботи. При кожній лінії, котру він сам упевнено проводить на по-

лотні чи на папері, він неодмінно думає: а як би це зробив Рембрандт? І згадує все, чого навчав його майстер.

Але варто з'явитися в маленькій майстерні комусь із сторонніх, як Рембрандт умовкає і замикається. Наче гасне таємниче зачарування, що об'єднувало майстра і учня. У майстерні западає тиша, і хоч обоє не припиняють роботи, але ритм порушений, немає колишнього горіння. Висока інтелектуальна гармонія розладнана. Сторонні думки, які не мали стосунку до роботи, витають у повітрі і рвуть зв'язки, налагоджені духовним спілкуванням.

Рембрандт у захопленні від успіхів юного де Хелдера. Йому здається, що в нього ніколи не було таких учнів. Радісне задоволення зігриває глибоко ошчасливлене серце. Учень!.. Рука, що підкорюється тим самим законам, котрі керують і творчістю самого Рембрандта. Мозок, який думає над словами вчителя. Людина, яка ділом і думкою якоюсь мірою здійснює мрію, котру він, Рембрандт, усе ще — навіть і тепер! — плекає в житті.

Флінк, Ренессе, Фабріціус, Маас, Дюллаарт і далі: Еекгаут, Майр, Філіпс де Конінк... всі його учні. Його кращі учні. Де вони? Чи живі? Чи ж забули його? Ні, не треба думати про це. Вірність, вдячність — слова, слова! Досить з нього і того, що в якихось містах, про які він не має жодної уяви, в майстернях, яких йому ніколи не доведеться побачити, є руки й голови, які творять так, як він надихнув їх і як він цього хотів, котрі зобов'язані йому всіма своїми творчими успіхами, всіма своїми знаннями. І ось — останній з них, зовсім юний, скромний, талановитий живописець підкоряється йому, як підкорялися і багато інших, і, сповнений побожністю, готовий тепер, коли всі забули Рембрандта, прийняти його факел у свої руки і понести далі, крізь золоту ніч...

Аарт де Хелдер розповідає Тітусові:

— Я був ще зовсім маленьким хлопчиком, років семи-восьми, коли батько, який їхав до Амстердама у справах, узяв мене з собою. Вже тоді я тільки тим і займався, що рисовав. Стіни в нашому передпокої й у коридорах були геть

розрисовані мною. Вони залишалися білими тільки там, куди я не міг сягнути. Не було книжки з хоч скількись широкими білими берегами, котра не мала на собі слідів моїх рисувальних вправ. Батько добре знав, чим найбільше можна мене потішити. І останній вечір нашого перебування в Амстердамі він узяв мене з собою до антикварної крамниці Данкертсів — і за це я до скону буду вдячний йому...

Падав дощ. Ми увійшли до великого вестибюля. Він був повний людей у промоклих плащах. На стінах висіли картини і гравюри. Я почав їх розглядати, ледве дихаючи від захоплення. В змісті картин я, звичайно, нічого не второпав, і декотрі просто гнітили мене своєю загадковістю. Але вони здобули силу наді мною. Мова цих картин з першого погляду підкорила своєю могутністю і новизною, я був просто нестямний. Немов крізь туман, долинали до мене голоси з'юрмлених людей. Я забув навіть про батька. І раптом відчуваю: щось трапилось! Стало зовсім тихо. Я підвів очі. Так, очевидно, сталося щось страшне. Я бачив, як люди розступилися, даючи комусь дорогу. Смуглявий чоловік, який несподівано з'явився, ні з ким не вітаючись, пройшов крізь ряди, наче король. Він був у довгополому плащі і в глибоко насунутому на очі капелюсі. Моє серце забилося швидше. Схопивши батька за руку, я потягнув його вперед, до самісінького першого ряду. Навіщо — не знаю. Як у картинах і офортах, розвішаних на стінах, щось невольним тягло мене до нього. Ми почули гул глухих голосів. Потім знову запала тиша — ще й зараз чую, як скапує вода з плащів на підлогу. Раптом батько нахилився до мене і прошепотів на вухо: «Це — Рембрандт, живописець, це його картини розвішані на стінах...»

Я не пам'ятаю ні що сталося далі, ні як ми звідти вибралися. В наступні дні я згадував про це, наче в якомусь лихоманковому сні. Знаю тільки, що саме в ту хвилину я знайшов собі вчителя. І ось через дев'ять років я прийшов сюди, щоб працювати в майстерні мого вчителя і стати за його допомогою художником, таким, як я мріяв ще в ту пору...

Небеса стояли під знаком сузір'я Риб і довгі ночі шуміли дощами. В серці Тітуса теж поселився морок. Далекими, наче їх ніколи й не було, здавалися місячні мрії кінця зими. Весна прийшла сльотава. Сонце зовсім не з'являлось, хмари нависли над містом і затягли його сірими зливами.

Значить, це і є життя, яке судилося йому? — запитував себе Тітус. Хіба це життя — серед картин і раритетів, котрі він то купує, то продає, попліч з прийомною матір'ю, котру він глибоко поважає, але мовчазність якої сильно пригнічує його, поруч з батьком, перед яким схиляється, за котрого готовий і у вогонь і у воду — але й батько все більше мовчить. Вони люблять одне одного, але ніколи не говорять про це, та й взагалі не дуже схильні до відвертості. Тишком Тітус навіть ревнував батька до молодого де Хелдера, який користувався довірою великого майстра і який мав можливість день при дні перебувати знаходитися в святая святих — у майстерні Рембрандта. Аарт де Хелдер... З ним Рембрандт розбувався своєї звичайної замкнутості, з ним він охоче заглиблювався в таємниці улюбленого мистецтва.

Якось сталося так, що Тітус раптом опинився осторонь від усього. Він — торгівець предметами мистецтва, та й годі; і трапилося це само собою, без будь-чиєї злої волі. Ну що ж, можливо, він ніколи і не належав до світу Рембрандта, хоч був час, коли йому здавалося, що він — здібний учень свого батька і зможе навчитися в нього живопису. Потім він відійшов від малярства і захопився самоспогляданням. А тепер уже, звичайно, пізно. Хоч і серед любих йому людей, але він зовсім самотній. Його життя проходить на нижньому поверсі будинку, серед мертвих предметів, він не бере жодної участі в творчому житті, що плине на горішньому поверсі, над крамницею... Його справа — крамарство.

Тітус почувався самотнім і пригніченим. Сидячи у своїй кімнатці над книжками, він по двадцять разів

пробігав очима ту саму сторінку, не зауважуючи, що жодне слово не доходить до його свідомості. Він сумував за друзями, котрі б зрозуміли, який він самотній, а інколи в ньому навіть спалахувала жадоба гульби-розгульби серед необтесаних і бешкетних приятелів. Але знову й знову він повторював собі, що все це — лише безглузді поривання, що за своєю природою він найбільше схильний до самозаглиблення, до мирного співіснування. Зрідка навідувались до нього Філіпс де Конінк або Метсю чи хтось інший з молодих малярів, і їхня присутність на якусь мить оживляла його. Але коли вони засиджувались, йому вже хотілося, щоб вони швидше йшли геть: близькість з ними не приносила йому полегшення, на яке він сподівався. Його гнітив якийсь тягар, який вони не могли зняти з нього своїми легковажними розмовами, і він волів залишатися наодинці зі своєю нудьгою. Водночас він боявся самотини — цієї отрути, яка повільно зводила зі світу меланхоліків.

Навіщо він живе? Чому саме він, єдиний з усіх дітей Саскії, який вижив, мусить нести цей тягар, покладений на нього бентежною кров'ю?.. Він бачив знамення Боже в тому, що решта дітей Саскії й Рембрандта виявилися нежиттєздатними. В цьому він угледів вирок долі й плакав. І проклинав Всевишнього за те, що той вносить таке сум'яття в порядок речей і породжує нещастя й горе. З дитинства його гнітить страх: страх перед сильнішим, перед вчителем, перед ніччю, перед таємницями дорослих, а тепер — і страх перед жінкою, перед смертю, перед вічністю...

Ось тут і заявив про себе Хіллес. Його капелан дав згоду не те, щоб Тітус був присутнім на відправі.

У потьмареній душі Тітуса наче продуховина з'явилась. А Бог його знає, а раптом!.. Хіллес такий упевнений в собі й оптимістичний. В його вірі все непохитне і пройняте власною гідністю. А може, католицька віра й справді знає рятівне слово? Це чарівне слово, яке може перетворити похмурий всесвіт на царство миру, де ніщо більше не буде загрожувати Тітусові?

Сіявся дрібний дощик, Хіллес і Тітус, щільно загорнувшись у плащі, крокували по блискучих від вологи ранкових вулицях. Обое мовчали. В очах Хіллеса світився смиренний тріумф. Серце Тітуса, сповнене очікувань, глухо гупало.

Вони йшли набережними, вздовж каналів, на котрих осідав майже відчутний туман, пробирались задвірками і обережно пробігали небрукованими провулками, по гладких і блискучих каменях, які стирчали із грязюки наче островки. Із бокових вулиць і провулків, наче породжені дощем примари, випливали сірі фігури. Хіллес пізнавав їх і вітався. Всі вони прямували до однієї мети: до спадистої вулички, до розташованих у глибині воріт, до низького притвору. І ось Тітус і Хіллес у храмі, навмисне захованому в закутку. Нічиїх почуттів не могла зачепити ця тиха обитель, скромно і непримітно зведена в глухому закутку.

Тітус відчув на собі зворушливий і благодатний вплив важких срібних підсвічників і люстр, настінного живопису, витриманого в пурпурових, золотих і кобальтових тонах, скульптурних зображень святих, розміщених на низьких рівних п'єдесталах. Кожний прибулець окроплює себе святою водою, укладає на коліна перед вівтарем і хреститься. Церква повільно наповнювалась людьми. Ніщо не нагадувало суворого протестантського церковного ритуалу. Тут уже не діймали думки про дощову мряку на вулиці, про гнітючий і сльотавий день. Під низьким склепінням тьмяно горіли свічки. Поки парафіяни розташовувались довкола Тітуса на лавках, напруження, яке сковувало його, поступово минало. Він бачив, як увійшов міністрант і запалив свічки на вівтарі. Чи дасть йому цей світ відповідь?

Увійшли черниці й сіли на одну із бокових лавок. Із ризниці з'явився патер, перед ним простував міністрант, позаду — служки. Біла хмарка ладану обдала Тітуса своїм солодкуватим духом. На якусь мить він заплющив очі. А коли розплющив, патер, який стояв на східцях вівтаря з високим, величавим хрестом у руках, нахилив його над паствою, що молилася.

Усю весну Тітус разом з Ахіллесом відвідував меси, а якщо фламандцеві щось перешкоджало, Тітус навіть і без нього ходив до храму. Бував він і на інших церковних службах. Найбільше йому була до вподоби вечірня. Але вона не справляла на нього такого глибокого враження, як обідня з її неземною магією, котру він так ще й не збагнув, хоч намагався осмислити її всією силою волі, всією своєю натурою.

Щоразу він уважно слідував за словами, котрі вже встиг завчити ледь не напам'ять. Він розумів їхнє значення, і йому була зрозуміла суть дій, що їх виконував міністрант за вівтарем. Душею і тілом він прагнув розчинитися у величному і божественному таїнстві церковної служби. З кожною новою фразою внутрішнє напруження все більше й більше зростало в ньому.

А коли слова, тихо проспівані патером Маріусом, проносились над ним тремтливими хвилями і до його слуху долинав дзвін срібного церковного дзвоника, коли небесне диво сходило на землю, він охоплював голову руками і падав навколішки запопадливіше, аніж хтось інших. Сльози наворачалися йому на очі і його проймало дрожем. Він не наважувався підвести голову, він вірив, що неземне світло осліпить його.

Деякий час Тітусові видавалось, що чарівне слово знайдено, а те, що душа його не знайшла такого бажаного миру, — це вже його власна вина. Він переконував себе, що дні його стануть світлішими, а нічні страхи щезнуть. Йому хотілося навчитися бачити в житті світло вічності — обіцяне і майже відчутне в словах патера. Та все-таки він відчував, що страх його не зник, а лише набув нових форм. Палко, майже до безтями, Тітус молився, щоб йому дано було досягти своєї мети. Він мріяв стати частиною чогось великого і сильного, що увібрало б його і носило в собі. Тепер, коли він пізнав чари цієї церкви, будь-який спогад про минуле життя видавався йому святотатством. Він дивився на Хіллеса, такого стійкого і спокійного. І Тітусові хотілося вірити, що Хіллеса не терзають муки

сумління і що він бере від життя тільки те, що може бути йому дано. Щойно тривожні думки поверталися, як він хрестився, а якщо це не допомагало, починав гірко картати себе. Він ненавидів безсилля своєї віри, яке знову й знову давало про себе знати. Він звіряв свої сумніви Хілесу, постився і занурювався у самоспоглядання. Хіба отриманої відповіді було недостатньо?

Але чому і ця церква так обтяжує життя своїм чадам? Символ її віри — це нагромодження надзвичайно чудодійних звершень, які суперечать усім людським і Божим законам. Хіба Матір Божа Пресвята Марія справді непорочно зачала сина? Чому Бог втілювався в людину, чому Батько став Сином, чому Господь дав про себе знати через образ земної жінки? Чому ця сама божественна сила не скасувала гріх і смерть? І чому і як тіло Господнє міститься в хлібі — і не тільки в тому, що його колись Ісус надламав на останній вечері в Єрусалімі, але й в тому, котрий у вигляді облаток святих дарів випікається пацером і освячується пацером?..

Найбільше диво настрашило Тітуса дужче, ніж усе, чого він боявся раніше. Кількість запитань не зменшилася, тягар роздумів по-давньому гнітив його. Сподівання на душевний спокій не виправдалися.

Весна навально проривалася крізь прохолодні ночі. Вже повіяло теплом, дощі шуміли важко і дорідно. Міські парки і липові алеї протяжно шуміли, обсіпані перлинами дощових крапель, які одразу бралися паром. Небо схил був наче миготливий вологий кришталю.

Раптом Тітус зрозумів, що йому більше не до снаги відвідувати католицькі богослужіння. Він раптом утямив, що дива, проголошені церквою, насправді неможливі, що вони нічим не ліпші за легенди античного світу. Обіцяла католицька церква більше, аніж будь-яка інша, але й вимагала вона від людини беззаперечного послуху. Тільки той, хто не замислюється і без ремства йде своєю дорогою, може відчути себе під її захистом цілком щасливим і безтурботним. Це релігія для тих, хто не звик ду-

мати, або для релігійних ванатиків, які ладні вірити всупереч здоровому глуздові. Віруючі об'єднуються в громаду, і їм здається, що вкупі вони стають сильнішими. Кожний черпає мужність у вірі інших. До виникнення церкви віруючими опікувалися боги, а тепер з'явилися святі, і до них волають, збираючись у дорогу, затіваючи торгіву обладку чи терплячи зубний біль. Панахиди прийшли на зміну жертвоприношенню покійникам. Священники не поступаються авгурам, які обмінювались один з одним таємничими знаками, а високі прелати сиділи в Римі і займалися розподілом між собою доходів. Перші християни відзначалися злиденністю і не знали власности. А церква там, де її дії нічим не обмежені, розростається багатими храмами, а князі її живуть у світських палацах і вдягаються в королівський пурпур. І все це для того, щоб приховати порожнечу і неспроможність таїнств, які вже перестали бути таїнствами. Прикриваючи свою наготу, церква оточила себе миром із золота, багрянцю і пошанування, а музика і свічки — ще один засіб для затуманення ясности мислення. Упродовж віків ритуали, які спочатку видавались довільними, поступово набирали обов'язкового характеру. Але варто відкинути в бік те, що церква так настирливо виставляє на перший план, і спробувати проникнути в джерело істини нескаламутною свідомістю, як стає зрозумілим, що таємниця так і залишається нерозгаданою, а відповідь церкви звучить деспотично, по-дитячому. Ланцюг доказів замкнувся, але чогось у ньому бракує! Піраміда побудована на нетвердому ґрунті. Вона неминуче повинна завалитися. Церква має чимало ворогів. Варто кому-небудь із них здогадатися, де уразливе місце, куди прикласти важіль, — і вся побудова розсиплеться. Тітус більше не відвідував храму. Хіллес аж із себе пнувся, вимагаючи пояснень. Але Тітус тільки знизував плечима. Він не любив дискусій, та й терпіти не міг всіляких теологічних розумувань. Істина, як світовий світоч, здійсмається над усіма церквами, а кожна церква намагається вловити тільки

один з її променів. Розлютований, Хілес процідив крізь зуби щось на кшталт «відступник».

Тітус не сумнівався, що його дружбі з фламандцем настане кінець. Навернення, на котре так розраховував Хілес, не відбулося: Тітус так і не наважився відвідати патера і порозмовляти з ним. Він знав, що священник замість відповіді на його запитання почне тривалу полеміку і, засипавши його численними аргументами, вважатиме, що правда на його боці. Але для Тітуса такий розв'язок питання не має жодної цінності, бо в його серці він не знаходить відгуку.

Зустрічаючись на вулиці з людьми, котрих він бачив у храмі, — багатьох із них він ніколи не думав зустріти там, — він читав у їхніх ворожих поглядах «анафему» собі. Проте це його мало турбувало. Він уже відчував себе вільним від звабливого наслання.

Весна раділа вже повсюдно. Пробуджуючи до життя буйні барви, сонце проривалося крізь розірвані хмари. Вечірні сутінки сяяли золотом. У повітрі пахло сіллю. Тітус був сповнений очікуванням. Спустошення, котре він тепер відчував у собі, вже більше не завдавало йому ні болі, ні мук, а радше сприймалося як передвісник якогось нового звершення.

Хіба те, що сонце — це сонце, а хмари — це хмари, само по собі не достатнє диво? Всесвіт — ось воно, єдине велике диво. Все має своє місце. Квітка залишається квіткою, і в одному цьому вже краса, яка геть затьмарює розкіш свічок і церковної латини. Вино залишається вином, і хліб залишається хлібом. Усі речі, як вони є, величні, і кожна на своєму місці. Але смертні завжди намагаються порушити їхнє зчленування: вони тільки розривають зв'язки і кільця кидають до однієї купи. Своїми недолугими творчими спробами вони намагаються вдосконалити створене, змагаючись з Творцем. Але все залишається у своїй первісній простоті та ясності.

Тітусові було соромно, що він виявив перед Хілесом свою слабкість і ходив з ним до храму. Зараз це схоже

на відступництво. Він бачив, як боялися Рембрандт і Гендрік'є, що він перейде в католицьку віру. Вони ніколи не стали б йому на заваді, це він знав, але їх дуже засмутило, якби він пішов іншою дорогою, аніж вони...

Тепер він знову більше сидів удома, займаючись своїми справами. Рембрандт і Гендрік'є і раніше ніколи не затівали розмов про поведінку Тітуса, мовчали вони й зараз. І все-таки вони полегшено зітхнули, коли Хіллес перестав у них бувати і Тітус нібито не відвідував більше маленької, схованої в тихому закутку парафіяльної католицької церкви.

Наприкінці квітня фламандський майстер-срібляр кудись переселився з Розенхрахта. Водночас Хіллес сповістив свого колишнього приятеля, що надалі він поставлятиме свої вироби іншому торговцеві предметами мистецтва.

XXI

Магдалена ван Лоо отримала свою другу перемогу.

Як не намагався Тітус приховати це, вона зауважила, що його хвилює кожна її поява на Розенхрахті. З властивою їй спостережливістю вона побачила, що, хоча він і не здогадувався про мету її візитів, він все-таки був де-що збитий з пантелику. Відчула вона й тремтіння його руки, коли він проваджав її до карети, або під час прощання — в тих випадках, коли вона приходила пішки і Тітус проводжав її до самого дому. Інколи траплялось, що в байдужий тон їхньої розмови раптом вкрадалася якась запинка, яка не випадала з-під її загостреної жіночої уваги. В таких випадках вона чекала запитання. Але статечна розмова неодмінно поновлювалася наче нічого й не було, а Тітус так нічим себе і не зраджував.

І все-таки Магдалена раз по раз все з більшим задоволенням помічала ознаки якогось перелому. Вона покищо нічого не говорила своїм подругам. Навіть про відвідування антикварної крамниці Тітуса не знала жодна душа. Магдалена з'являлась і зникала непомітно, то вечорами, то в малолюдні денні години, та й з її друзів ніхто не

мешкав на Розенхрахті. Ніхто не повинен був знати, що вона цілила на Тітуса. Це було схоже на потаємний двобій. Але Маґдалена виявляла витримку. Щоразу, повертаючись додому і дослухаючись до кроків Тітуса, які віддалялись, вона впиналася нігтиками в долоні й, стиснувши губи, дивилася жорсткими сірими очима на власне відображення в дзеркалі.

Тітус мимоволі все більше й більше звикав до Маґдалени. Вона майже ніколи не усміхалася до нього, не жартувала, не гралася рукавицями чи віялом, її оточував холодний аромат незайманости. Спочатку він сприймав усе це із задоволенням — це було несхоже на викличне або улесливе загравання інших молодих дам. Але постійне повторення цієї зарозумілої гри все більше дратувало його і позбавляло спокою.

Але що з нею? Невже тільки жіноча цікавість привела її на Розенхрахт, щоб познайомитися з Рембрандтом та його близькими? Але ось вона вже знає, як вони тут живуть. Заради чого вона продовжує приходити під приводом, що Рембрандт начебто буде малювати її портрет? Тітус вирішив поговорити з нею. Його гризло, що він дозволив якійсь жінці збити себе з пантелику загадковою поведінкою. Він почав шукати нагоду зайвий раз заговорити до неї, але щойно така нагоди траплялася, він чомусь, з якоїсь незрозумілої причини, з острахом відступав. І так вони уникали одне одного: Тітус через свою нерішучість і непоборну боязкість, а Маґдалена — крадькома тріумфуючи, впевнена, що рано чи пізно, а вона все-таки досягне мети, якщо не випереджатиме подій.

Тітус раз у раз похоплювався, що серед роботи він починає думати про Маґдалену і що ці думки його бентежать. Він навіть зробив щось таке, за що йому згодом було соромно, але від чого він відмовитися все-таки не міг: він почав розпитувати про Маґдалену ван Лоо. Вона жила в зовсім іншому оточенні, в іншому світі, поріг якого Тітус ніколи не переступав і котрий з того, що він про нього знав, навіть не приваблював його. Йому хотілося

знати, як вона проводить свої дні. З великим здивуванням довідався він про те, що за останні місяці вона помітно усамітнилася, заздалегідь відкидаючи будь-які спроби сватання і відхиляючи всі запрошення. Могло здатися, що вона втомилася від порожнього життя, від блискотіння в світі, від шуму. Чи це так? Тітус побоювався, що це чергова забаганка і що зацікавлення життям бідних родичів — ще одна з її скороминущих примх. А можливо, вона щиро вихваляла Гендрік'є, від душі пестила крихітку Корнелію і справді захоплювалася генієм його батька, про що невпинно говорила?

Тітус стояв біля вікна і дивився вгору, в травневе небо. Цього дня сонце і дощ змінювали одне одного. Хмари летіли по небі, і гігантські тіні, наче чорні птахи, лінули над дахами будинків. Світло і тінь виповнювали кімнату своєю грою.

Хитаючи головою, Тітус зайшов до крамниці. Навіть у своєму господарстві. Але спокою не було. Швидко згорнувши торговельні книги, він відкинув у бік перо. Йому не давали спокою червоні, міцно стиснуті губи кузинки, її суворі світлі очі, їх майже жорсткий, пронизливий погляд, за оманливу суворість якого йому не вдається проникнути. Тітус вийшов з дому і довго блукав містом. Безладна вулична метушня втомила його. Він зайшов до «Герба Франції». Серед молодих малярів він трохи розважився: вони співали пісень, і один із них розповідав про свою поїздку по Італії. Дзвеніли кухлі і келихи. На вечерю він повернувся додому. Сидячи з усіма за столом, Тітус їв мовчки і неквапливо. Потім пішов до себе, взяв до рук якусь книжку про подорожі й спробував почитати. Але читати так і не зміг. Тоді піднявся до майстерні. Батько вже лежав у ліжку. Аарт де Хелдер заглибився в папку з анатомічними рисунками. Тітус поспробував заговорити з ним, але розмова не ладилась. Побажавши учневі на добраніч, він пішов спати.

Він неспокійно кидався у ліжку. Теплі, важкі укривала заважали йому. Відчинивши вікно, він виглянув

надвір. Із риштака долинало дзвінке дзюрчання води. Біляста ніч була вологою і теплою. Дув західний вітер. Він ніс із собою запаморочливі пахощі ранньої весни і такі ж запаморочливі сподівання...

Тітус не думав вже про Магдалену. Він втомився, хоч і не помічав цього. Про що співало життя? Про бентегу, муки, спокій, дощі, про любі, животворні весняні ночі...

Він знову ліг у ліжку і тепер уже заснув і спав довго, без сновидінь.

КНИГА ТРЕТЯ

I

Весняні пахощі вщерть виповнювали місто. Небо, що ряхтіло і немов пінилось, розкинулось у своїй призахідній зеленій і блакитній красі, наче вкритий мушлями і смарагдово-зеленими водоростями морський берег. Тітус спокійно дихав на повні груди. Відчувши на собі відродження життя, він вирішив з'їздити у Ватерланд до бабусі, котра все ще жила на тому самому хуторі, де він дитиною гостював у неї разом з Рембрандтом і провів таке чудове літо. Бабуся, вже зовсім, напевне, сухогриб, усе ще бадьорилась. Тітус знав про це з розповідей Гендрік'є.

На баржі було мало пасажирів. Тітус сів у носовій частині, на палубі. У місті вітер ще не давав себе знати. А тут він був прохолодний, як морський бриз. Але, сидючи спиною до сонця, можна було почуватися в теплі й добрі. Дерев'яні частини палуби вже встигли прогрітися.

Поля, попри які пливло судно, ще стояли голі. Темним килимом стелилася земля, напоєна багатими голландськими дощами. Ніжно-зелені левади тяглися до самого обрію. Вздовж берегів вільхи, верби і тополі привітливо шелестіли молодим листям. Удалині піднімалися хмаринки опарів, у білій імлі бовваніли птахи — ворони й чайки. Чаплі ширяли над густо зарослими мочарами, час від часу, склавши білі крила, котрась каменем падала вниз і знову злітала зі здобиччю, яка тріпотіла й виблискувала в дзьобі на сонці.

Заплавними луками в пошуках пташиних яєць блукали люди з довгими палицями. Їхні зменшені відстанню фігури звинно нахилялись над зеленими затонами. Були тут і діти. Дзвінки дитячі голосочки долинали на палубу.

Раптом у Тітуса, захопленого спогляданням красивдів, що відкривалися перед ним, з'явилося відчуття, начебто хтось стоїть позаду нього. Він крадькома озирнувся. Так, він не помилився. Висока, сухорлява фігура, яка приставила руку дашком до лоба, як і Тітус, вдивлялася вдалину. Чоловік цей був скромно вдягнутий в темний грубововняний одяг, наче мав відбути довгу подорож і тонше сукно з мереживом було б недоречним для такої okazji. Обличчя його, заслонене приставленою до лоба рукою, Тітус не міг розгледіти. Однак він майже напевне знав, що десь зустрічав цього сухорлявого молодика, хоча ніяк не міг втямити, де він міг раніше бачити його.

Тітус, який не зносив, щоб хтось стояв за його спиною, підвівся. Незнайомець глянув на нього.

— Ти ба! Та це ж Тітус, син Рембрандта ван Рейна! Як поживаєш?

Тітус побачив продовгувате вузьке обличчя з неспокійними блискучими очима. Невеликий шрам пересікав тонку брову. Волосся, яке вибивалося з-під брунатного капелюха, було коротким і рівно підстриженим. Усі риси обличчя свідчили про тонкий і допитливий розум. І раптом Тітус згадав, хто цей молодий чоловік. У думці в нього раптом постала школа, в яку його улаштували після того, як Ефраїм Буено розглумачив Рембрандтові вади педагогічної системи гладкого, зненавидженого Тітусом вчителя; а в цій школі серед хлопчиків-підлітків — почасти дворянських синів, почасти буржуазного походження, які позичали один в одного пера й книги і дружно списували один в одного, — був хлопчик, який ніколи не потребував підказки і був байдужий до товаришів, але по допомогу до якого незмінно зверталися всі однокласники, коли їй траплялася складна математична задача: той завжди завиграшки її розв'язував. Так, це він, син аптекаря!

Тітус потиснув протягнуту руку.

— Ян Сваммердам! — вигукнув він. — А як ти опинився на цьому кориті?

Обидва мимоволі оглянулися, роззирнулися навсібіч: ось селяни, дивляться поперед себе, час від часу щось бурмочуть про трави на пасовиськах; торговки рибою, які ні на мить не припиняють теревені, дещо відсторонь — купець, який з нудьги порпається в своїх торгових нотатках і позіхає — очевидно, з гризоти, що справи змушують його хоч на день покинути місто, і нарешті, шкіпер та його помічник.

Ян Сваммердам засміявся.

— Чи не хочеш ти сказати, що це товариство не надто підходить мешканцеві міста? Але в такому разі я, в свою чергу, можу запитати: а ти як опинився тут?

Тепер засміявся Тітус:

— Мене поманила весна. Раптом захотілося на лоно природи.

Син аптекаря кивнув:

— От-от, і зі мною та ж історія. Можна прилаштуватися біля тебе?

Тітус посунувся, звільнивши місце на прогрітій палубі. Коли Сваммердам і Тітус наговорилися, розповідаючи один одному про себе, сонце вже стояло над головою. Сваммердам, виявляється, вивчав анатомію в Тюлпа і Блазіуса. Частину свого часу він проводив у пошуках всякої живої мализни: павуків, мух-одноденок, хрущів, вошей, тисячоніжок, молюсків, водяних комах. Їх він вивчав і описував. Дещо іронізуючи над собою — оскільки розумів, що оточуючим його захоплення може видатися смішним, — Сваммердам говорив про свою пристрась порпатися в смітниках, вигрібниках, риштаках і навіть селянських відходках, які були чудовими розплідниками мікробів. Тітус слухав з напруженою увагою. Він уперше знайомився зі світом комах. І там, виявляються, кояться дива. І там весілля і похорони, і там прагнення до панування, і там боротьба не на життя, а на смерть. Комах, яких він, Тітус, просто знищив би, якби вони де-небудь трапились йому, Сваммердам любовно і допитливо кладе під мікроскоп і розчленовує. Поки апте-

карський син розповідав, Тітус розглядав його. Молодий Сваммердам говорив напівжартома, напівнатхненно, навіть не дивлячись на Тітуса; рука його викреслювала в повітрі комах, якими вони виглядали під мікроскопом. Очі його то спалахували, то згасали, то знову гарячково загоралися. Щось неспокійне, тривожне, було в ньому, від чого він ніби й сам намагався відмахнутися іронічними жестами. Він дуже сподобався Тітусові.

За словами Сваммердама, його потягло в село, тому що тепер у мочарах і на левадах личинки перетворюються на метеликів і хрущів, прокидаються отруйні мухи, а всяка водяна нечисть починає набувати забарвлення і блиску. Кивнувши на свою дорожню течку, він сказав, що везе в ній усе, що може знадобитися для дослідницької роботи: лупи з багаторазовим збільшенням, пінцети, сачки для ловіння комах, голки і пробірки — все це він продемонстрував Тітусові.

Щойно літо закінчиться, він поїде до Лейдена. Там він зарахований на медичний факультет. Йому вже двадцять чотири, настав час вибрати собі професію, котра стала б для нього джерелом існування і водночас давала б можливість продовжити свої заняття з вивчення комах...

Мовчки сиділи приятелі на палубі. Вода бурунилася під носом і срібними струмками бігла до надбережного очерету. Вітер посилювався. Хутори і села випливали оддалік, повільно насувалися все ближче і знову відступали назад. Судно пропливало повз очеретяні заводи, які були заставлені сітками. Годинники на вежах гучно і чітко відбивали час. Полуденне сонце сяяло в блакитному небі.

Тітуса раптом осяяло.

— Я їду до бабусі у Ватерланд, — сказав він. — Поїхали зі мною. Там тільки поля, левади і вода, і все в тих місцях так і кишить комашнею. Будемо жити там скільки заманеться, будь певний. Та й удвох воно веселіше.

Сваммердам розгублено і здивовано глянув на Тітуса.

— Я з великим задоволенням погодився б, тому що зазвичай ночую там, де ніч заскочить — в якійсь копиці

сіна або в шопі, — сказав Сваммердам, кивнувши на по-
пони, що слугували йому укривалом. — А тутешні місця
я всі чудово знаю...

— Ось і добре, значить, їдемо разом, — наполягав
Тітус.

Широко усміхаючись, вони вдарили по руках. Їм зда-
валося, начебто вони заново познайомились.

Увечері вони зійшли в Ватерланді. Тітус добре пам'ятав
дорогу. Його здивувало, що все виглядає якось зовсім
інакше. Понад дванадцять років відтоді, як вони тут були
востаннє. Дорога, котра колись здавалася нескінченною,
перетворилась тепер на коротку вербову алею. Садиби
були бідніші й нижчі, ніж він собі уявляв з пам'яті. На ба-
бусиному обійсті теж усе постаріло. Сама бабуся згорби-
лася і була глуха як пеньок, та все-таки вона дуже зраділа
Тітусові. Її щоки, колись м'які й рум'яні, як яблучка, запа-
ли, а кістляві руки скрутило подагрою. Колишня бабуси-
на служниця, котру він знав ще з останнього приїзду, дов-
го волочилася з молодим робітником. Батьки її, переко-
нані протестанти, були проти шлюбу, бо Петрус був като-
ликом. Зганьблена дівчина перебралася до Амстердама і
там, очевидно, пішла уторованим шляхом. Бабуся роз-
повідала про це суворо, і рука її лежала на Біблії.

Крейн утратив свого останнього зуба і наполовину
осліп. Як обспився і помер... А взагалі все було по-старо-
му. Сіно пахло, як і тоді, від корів відгонило знайомими
запахами, і в садибі було чути те саме шарудіння.

II

Над Ватерландом сходило велике, але не пекуче літнє
сонце, ночами місяць дрімав на ложі із перистих хмар.
Інколи небо насуплювалось і важкі хмари облягали його.
Тоді світлий зелений красвид ставав неймовірно блакит-
ним, корови злякано тулилися одна до одної й море бур-
хало, вістуючи шторм. Прекрасним і тривким було жит-
тя під цим небом з його невгамовними вітрами. Тітус

незмінно супроводжував Сваммердама в його дивовижних прогулянках. У ті дні, коли молодий вчений посправжньому брався до якої-небудь дослідницької роботи, він ставав дратівливим і неприємним. Він, очевидно, діставав задоволення від того, що удавав фахівця, але Тітус ставився до цього поблажливо й тільки тихенько посміювався. В таких випадках голос Сваммердама робився хриплим, команда звучала різко й лаконічно, він докоряв Тітусові, якщо той недостатньо спритно виконував свої обов'язки помічника. Інколи їм доводилось заходити по коліна у воду, після чого вони лягали на осоння, з'їдали обід і сушили свій одяг. Тітус з радістю і захопленням переконувався в гостроті дослідницького ока свого вченого приятеля. Сваммердам зауважував на відстані й неозброєним оком те, що Тітус здатний був розглядіти тільки під збільшувальним склом. Там, де зaledве ворсилась якась ледь помітна плямка, котру Тітус ладен був прийняти за блакитний пуп'янок, Сваммердам, обережно підставивши сачок, виловлював жука. Дзижчання в очереті, в якому Тітус чув лише гудіння вітру, скеровувало Сваммердама на слід дивовижних коників і водяних вошей. У бабусиній старій шопі, наполовину зігнилій і розваленій, він виявив новий різновид деревних хробаків і чорних короїдів, на опрацювання яких довелось змарнувати аж два дні. Тітус охоче допомагав йому. Він розумів, що незграбні манери його неспокійного друга — це суто зовнішнє. Але варто їм було повернутися додому (а Тітусові довго доводилось умовляти свого приятеля припинити дослідження: той постійно поривався все далі й далі), як вони починали жваво й мирно розмовляти, головню про зроблені відкриття. І тоді Тітусові ставало зрозумілим, що його друг навіть не уявляє собі, наскільки різким і невічливим він буває під час роботи.

Ян Сваммердам був правовірним протестантом. Він цитував Безу і Кальвіна й у відповідь на кожне заперечення виливав на Тітуса потік схоластичної маячні. При всіх дослідженнях і маніпуляціях над трупами його не-

часних жертв захоплення перед могутністю Бога щоразу звучало як справжній гімн Творцеві. Тітусові подобалося кепкувати з нього.

— Якщо послухати тебе, то можна подумати, що навіть у будові воші ти бачиш перст Божий! — сміючись, сказав Тітус.

— Перст Божий у будові воші? — повторив він ніби про себе. — Так, я бачу його. Гаразд, я запам'ятаю твої слова.

Тітус засміявся голосніше. Йому і в сні не могло привидітися, що Ян Сваммердам дотримає свого слова і багато років потому використає його думку в заголовку до однієї із своїх полемічних статей.

Бабусі були зовсім незрозумілі ні сам цей високий худорлявий натураліст, ні його погляди. Вона споконвіку знала, що мухи, хрущі й павуки — породження диявола, яких треба знищувати. А тут раптом якийсь довготелесий дивак порпається зі всякою нечистю, цілими годинами вштузиться зі своїми збільшувальними стеклами на захопленому в неї столі та ще й вихваляє Господа за ці огидні створіння! Спочатку вона ніби й побоювалася: а чи не займається він, бува, чорною магією? Але Тітус її висміяв, і вона заспокоїлася, переконавшись нарешті, що друг її внука — цілком правовірний і порядний християнин: батько його, виявляється, навіть церковний староста! Але остаточно Сваммердам полонив її тим, що зазвичай прочитував за столом який-небудь розділ із Священного Письма, і читав добре, урочисто і повільно, цілком як папстори, котрих їй інколи вдавалось послухати, поки подагра не прикувала її до садиби. Коли доходило до уривків, котрі вона знала напам'ять, вона кивала в такт головою, а інколи непомітно засинала. Зате коли він читав молитви, вона уважно повторювала за ним слова. Сваммердам, на її думку, знав дуже гарні молитви, котрі, як їй здавалося, мали тільки один недолік — були надто короткі, хоча Тітус вважав, що вони вдвічі довші, аніж випадає.

Добряче засмаглі й зміцнілі повернулися Тітус і Сваммердам улітку до міста. Натураліст привіз із собою цілу

скарбницю виловлених ним дуже рідкісних екземплярів комах. За декілька місяців він збирався у Лейден на навчання до Йогана ван Горне і Франциска Сільвіуса. Про його майбутній від'їзд вони говорили рідко. Обоє гнітила думка, що ось не встигли вони знову віднайти одне одного, як вже доводиться розлучатися. Одного разу, коли Тітус почав про це розмову, Сваммердам заспокоїв його:

— Але це ненадовго. Я скоро повернуся до Амстердама.

Тітус мовчки кивнув, але його лякала майбутня зимова самотність.

Він привів Сваммердама на Розенхрахт. Рембрандтові і Гендрік'є він припав до душі. Великий маляр годинами міг розмовляти з ним про його наукову роботу. Рембрандт виявляв палке зацікавлення світом див, що відкривався під мікроскопом. Обговорювали вони акварель Дюрера «Великий шматок дернини», яка захоплювала Сваммердама хоч на ній не було нічого, окрім трави. Рембрандт малював портрет Сваммердама. У Корнелії, життєрадісної одинадцятилітньої дівчинки, вперше в житті затьохкало серце. Всі дражнили її Яном Сваммердамом. Але Сваммердам поставився до її кохання по-лицарському і якнайщиріше виконував роль залицяльника. Все літо з цього приводу не припинялись сміх і жарти.

III

У вересні Ян Сваммердам поїхав до Лейдена. Життя увійшло в свою колію, наче інакше й не бувало. Рембрандт і Аарт де Хелдер малювали, Тітус, який за літо занедбав свої справи, гасав у пошуках картин і клієнтів. Гендрік'є, сама собі господиня, поралася на кухні, де їй допомагала русява донечка, яка, хоч і зронила сльозу, прощаючись зі Сваммердамом, з часом забула про його існування.

Тітусові здавалося, що молоді художники, котрі з таким захватом взялися допомогти Рембрандтові і своєю турботливістю врятували його від загибелі, охололи в своєму запалі. Інколи вони тижнями не з'являлися, тільки випадко-

во зустрівши десь Тітуса, пропонували йому декілька гравюр чи картин для продажу. За якийсь час молодому ван Рейну стало ясно, що йому не до снаги мірятися силами зі старими антикварами. Заможні торговці предметами мистецтва мали можливість пропонувати художникам вищі ціни, ніж він, тому вони й розхапували кращі речі Венікса чи Капелле, хоча останні вибилися в люди і зобов'язані своїм визнанням саме Тітусові. Але це не викликало в нього злости. Він розумів, що художник має право збувати свої твори кому побажає. І все-таки часом йому було боляче від усвідомлення того, що всупереч усім клятвам молодь так легко забувала про Рембрандта і його близьких. Значить, це був тільки миттєвий спалах, думав Тітус. Навіть Філіпс — і той почав з'являтися рідше. Після поживлення, яке супроводжувало відкриття антикварної крамниці, настало затишшя.

Тітуса не лякало безгрошів'я. Якщо він і не нажив великих статків, то вже нового банкрутства, у всякому випадку, йому боятися було нічого. Управління грошовими справами Рембрандт цілком полишив на Тітуса й Гендрік'є, і це забезпечило певний порядок. Добре, що після банкрутства Рембрандт, здавалося, повністю позбувся старої звички колекціонувати, котра одного разу пустила його з торбою по світі. Чи боявся він, що в нього знову заберуть речі, які стали йому дорогими? Чи, можливо, він зрозумів марноту таких набутків?

Тітус розважливо підібрав собі вузьке коло клієнтів, пристрасних поціновувачів гарних речей, і за допомогою рано розвинутого інстинкту навчився задовольняти їхні вибагливі смаки. Його крамничку постійно відвідували все нові й нові молоді дами. Приходили до нього й молодики у пошуках подарунків для своїх наречених, і він пропонував їм східні дрібнички, тканини, флакончики для пахощів і камеї, що їх йому збував старий левантійський купець, який користувався у нього великою довірою.

Ось уже й осінь у повному розпалі. Нерухомо лежить на побіленій стіні тінь виноградної лози. Померхлі кана-

ли день при дні купаються в оранжевому світлі. Коли налітає західний вітер, вулиці вмиє вкриваються густим шаром багрянцю і бронзи.

Рембрандт отримав замовлення — перше велике замовлення після знехтуваного Юлія Цівіліса. З нагоди свята гільдії сукнарів шість наглядачів за якістю, шість заможних бюргерів, сповнених власною гідністю, забажали побачити свої зображення на полотні. Воєнне лихоліття настільки відчутно торкнулося їхнього бюджету, що у них забракло коштів для оплати дорогої картини, призначеної увічнити їх як сумлінних і справних інспекторів їхньої корпорації.

Те, що амстердамці знову звернулися до нього з проханням намалювати їхній груповий портрет, Рембрандт сприйняв як велике щастя. Йому було зрозуміло, що не можна не виправдати сподівань цих замовників. У цей портрет не можна вкладати нічого від неприборканої гри його вантазії, тут не місце ні для згущення магічної тіні, ні для переливів слухняного світла. Фігури мають постати перед глядачем чисто і чітко виписаними, хоч би якого творчого насилля це йому коштувало. Інспектори мають відразу впізнати себе і завмерти у захваті від подоби.

Це рішення нелегко далось Рембрандтові, але він вважає, що зобов'язаний так вчинити заради Тітуса, Гендрік'є і Корнелії. Вже ця картина намальована не для того, щоб задовольнити його пристрасть до чарів фарб! Дзвінку монету — і то без жодного зволікання!

І ось великий майстер вже за роботою. Один тільки раз позували йому шість інспекторів гільдії. Але тренувана пам'ять Рембрандта підказує йому, яка потрібна борідка, щоб одній із фігур надати рис одухотвореності й гідності, як за допомогою легкої усмішки несподівано надати обличчю з надутими, здоровенними щоками іншої фігури вольового виразу... Характери моделей передані з усім їхнім гонором, зі всією самозакоханістю і буденністю їхніх облич. Пам'ять Рембрандта рідко підводить його.

І ось настав один із тих пополудневих моментів, коли сонце так дивовижно світить й гріє і всюди, де воно торкається речей, спалахують трепетні вогнища золотистого і пурпурового полум'я. Рембрандт збуджено ходить майстернею, і Аарт де Хелдер стежить за ним здивованим поглядом. Великому майстрові так хочеться потримати в руках усе приголублене і зачароване сонцем!.. І раптом йому сяйнула думка, мабуть — зухвала і божевільна, особливо з погляду його початкового меркантильного настрою. Сповнений внутрішніх пустощів, він береться за ризиковану справу.

Настільний обрус!

Шість інспекторів дивляться з полотна серйозно і понуро. Їхній одяг і високі капелюхи проступають чорними плямами на жовтому тлі. Але руками і торсами вони впираються в стіл, а на столі обрус, наразі порожнє, поле, яке дождається...

І коли де Хелдер або Тітус підходять, щоб поглянути як просувається робота, вони бачать перед собою Рембрандта, який несамовито розмальовує великий ясно-червоний оксамитовий обрус: він немовби заповнив осіннє сонце і викрав у нього гарячковий жар, щоб наситити кожную клітинку свого полотна буйно палаючим полум'ям.

Потім прийшли інспектори і почали обговорювати картину. Вони були дуже задоволені й похвалили маляра. Правда, один із них затримав було підозрілий погляд на великому обрусі, але він так його вразив, що він побачив у ньому тільки предмет розкішного оздоблення, який сприяє його власному возвеличенню. Тому він промовчав і розплатився.

IV

Усе літо Маґдалена ван Лоо так і не бачила свого кузена. Щоразу під час відвідин Розенхрахта їй говорили, що він ще не повернувся із Ватерланда і невідомо, коли знову буде в Амстердамі. Намагаючись не виявити перед

Рембрандтом і Гендрік'є свого розчарування, вона кидала яке-небудь іронічне зауваження стосовно любови Тітуса до села. Але поки її карета, розгойдуючись з боку на бік, тяглася бруківкою, вона зі злости кусала носову хусточку. Від'їзд Тітуса вона сприймала як особисту образу. Рідко, мабуть, навіть ніколи ще вона так не страждала, як від цієї впертої пристраси, яка виснажувала її сили, ослабляла волю. Вона проливала гіркі сльози, перші в своєму житті, викликані чоловіком. Удома, коли вона сиділа і чепурилася перед дзеркалом, яке холодно відображало її обличчя, їй здавалося, що більше чекати нічого. Кожна нова звістка про те, що Тітус ще не повернувся, роз'ятрювала її образу. Вона більше не думала про почуття, котрі зуміла збудити у Тітуса, і не пишалася своєю перемогою. Думка про те, що вона хвилює його, не викликала в ній більше почуття тріумфу. Він поїхав. Тиждень минає за тижнем, а його все немає. Якби він хоч трішечки думав про неї, якби його тягнуло до неї, він, звичайно, нікуди б не поїхав. Мить вона ще вагалася: а що, коли він втік від неї?... Але ні. Тоді він би із самого початку повівся інакше. Він поїхав у село просто тому, що впертий і самовпевнений і вона для нього — порожнє місце...

Магдалена зло розсміялася крізь свої гіркі сльози. Та хто він, зрештою, такий — цей Тітус ван Рейн? Дрібний антикварний крамар, хоч і не бідний, але й не заможний і який поступався їй становищем у світі і матеріальним добробутом! Син звичайного маляра, до того ще — банкрота, хоча й одруженого колись на Саскії ван Ойленбюрх. Тітус мав би тішитися з її уваги і бути готовим до послуг. А замість того він виїжджає із міста, та ще й у такий момент, коли вона надумала придбати нову табакерку та відріз розмальованого шовку... Він геть не вміє поводитися. Такий самий селяк, як і його батько. Ночами Магдалена кусала свої мереживні пошиванки і заривалась головою в подушки. Тітус! Тітус! Тітус! Вона більше знати його не хоче...

Забути про нього! Він не вартий навіть того, щоб про нього думати. А вона, дурненька, ще намагалася завою-

вати його прихильність! Не вартий він її. Припустімо, що вона причарувала б його, побачила біля своїх ніг — ну, а далі що? Мети було б досягнуто, але життя, як і раніше, залишалося б порожнім. Усе це марнота — кохання, метушня, залицяння, облудність і нещирість!

Такі нескінченні розмови вела Маґдалена ван Лоо сама з собою щоразу, коли після безрезультатних відвідин на Розенхрахті вона, засмучена і самотня, поверталася додому. Вона вже ладна була забути про Тітуса, відмовитися від нього. В очах подруг це, звичайно, означало б поразку, але, на щастя, нікому із них навіть на гадку не спадало, як надаремно домагалася вона Тітуса упродовж всієї зими і весни! Назад — до старого способу життя, немовби нічого й не було!.. Перше ж запрошення, яке вона отримала з початком виїзного сезону, вона із задоволенням прийняла. Вона якось відразу невимовно занудьгувала — так намагалась вона себе переконати — за елегантними балами, чудово сервірованим столом, за сьайвом люстер і розкішними вбраннями.

Батьки Маґдалени полегшено зітхнули: карета їхньої доньки знову зупинялася перед святково освітленими кам'яницями, і Маґдалена знову поверталася додому в супроводі залицяльників. Небезпека забулася, минуле здавалося дурним сном. Тепер, либонь, заручини не за горами.

Та й сама Маґдалена змушувала себе так думати. Тепер, либонь, заручини не за горами, повторяла вона слідом за батьками. З прихильною усмішкою сприймала вона поклоніння, котре, як завжди, оточувало її. Її колишня неприступність щезла. Всі здивовано зауважили, що вона стала добрішою й милішою. Залицяльники уживалися довкруг неї. Серед них був такий собі темноволосяний широкоплечий молодчик із родини Фалкенірів, який зиму провів в Амстердамі. Природжений спокусник, він не минав увагою жодної жінки. Але варто йому було познайомитися з Маґдаленою, як він полишив свої амурні походеньки і з властивою йому настирністю почав упадати біля неї, маючи щодо неї найчесніші наміри.

Маґдалена підохочувала його, надаючи йому очевидну перевагу. Він був заможний, показний, з хорошої родини. Їхні імена називали поруч, усі бачили в них майбутнє подружжя. Кузен Фалкенір уже почав задаватися і хизувався прихильністю Маґдалени. Їх всюди запрошували разом. Одні заздрили їм і злостилися, інші тішилися, що позбуваються двох найнебезпечніших і водночас явно призначених одне для одного суперників.

Грудневий вітер виводив свою поминальну пісню в гілках оголених дерев, і зірки, променисті й суворі, як застиглий смараґди, блимали на темному небосхилі, коли Фалкенір в кареті освідчився Маґдалені. Маґдалена з дня на день очікувала цього. Це був для неї єдиний вихід. Їй вже минув двадцять перший, — чого ж ще чекати? Адже немає тепер нічого, що заважало б...

Та все-таки, коли вона дала згоду і очманілий від щастя залицяльник обняв її, впевнений, що тепер цей скарб від нього нікуди не дінеться, Маґдалена вся затремтіла. Вона заплющила очі. Вона відчула на обличчі дихання свого супутника, на неї вийнуло вином, ароматичною водою і помадою, якимись чужими запахами. Потім вона відчула, як його руки з хазяйською вимогливістю притиснули її до себе, і ледь не задихнулася. І раптом вона опинилася в полоні мрій. Їй здалося, що над нею схилилося смагляве тонке обличчя, що великі очі, які відразу стали такими м'якими, ніжно дивляться на неї і чола торкнулися чийсь вуста; струнка, лицарська фігура в бруннатному оксамиті, підхопила її й пригорнула до грудей. Вона вся затремтіла, вії здригалися.

Тітус ван Рейн!

На одну-єдину мить вона повністю віддалася солодкому видінню. Це він! Маґдалена обвила руками його шию і припала головою до могутнього плеча.

Поцілунки супутника сипалися на неї. Маґдалена не противилася. Важко дихаючи, вона розімліваючи лежала у вимогливих руках, віддавшись волі коханого... І раптом вона широко розплющила очі. Холодне зоріння зимової ночі освітило обличчя палкого залицяльника. Ошелешена,

відкинулась Магдалена назад, відштовхнувши геть його руки. Чужий, незнайомий, безсоромний чоловік пестить її... і вона дозволяє це, замість того щоб дати йому ляпаса!

Фалкенір розгублено витріщився на неї. Щойно вона йому так беззастережно довірилась, він не міг утямити, звідки це обурення, цей несподіваний опір. Він засмучено пробурмотів якісь непотрібні слова. Відвернувшись, вона не відповідала. Повільно і сонно тяглася карета. Ще дві-три довгі вулиці, і Магдалена буде нарешті вдома. Вдома сама, врятована від безсоромного кохання, котрим цей залищальник так ображає і ганьбить її... Швидше б залишитися на самоті й відпочити від стривожених думок! Визирнувши з вікна карети, вона побачила холодні сузір'я, які простягалися над нею. Тільки Оріон сяє ясно і привітно. Очі наповнилися слізьми. Тремтячи, злякавшись почуття, яке охопило її, вона зізналася сама собі в тому, що, як потаємну таємницю, зберігало її серце: вперше за своє егоїстичне, жадібне до пригод життя вона по-справжньому покохала. Вона кохає! Музика цих слів пройняла її всю, сповнена солодкою мукою.

Коли вона нарешті лягла на прохолодні простирадла й думки її дещо втихомирилися, вона заплакала тихо і без ремства. У своїй зарозумілості й гордині вона бажала оволодіти ним, тому що знала, що жодній іншій жінці не вдалося здобути його. Але перемога залишилася за ним. Приборкана і переможена, вона відчувала блаженну втому. Тітус зламав її гордість. Вона думала приручити його, насправді ж це він упокорив її. Та все-ж, ніжно посміхаючись, начебто його голова лежала на її грудях, вона зізналася собі, що так і мало бути: все-таки вона щаслива, вперше у житті щаслива.

V

Життя непомітно й розмірено минає. То воно розквітає, то хиріє. Дні йдуть за днями, змінюються місяці й пори року. Темними ночами на небі з'являється тоненький серп місяця, блимають кім'яхи зірок. І ось

вже небосхилами пливе повня. Весна змінюється літом, після осені приходить зима. Мчать вітри і пори року, летять мимо птахи.

Амстердамська гавань аж кишить суднами. На біржі — сум'яття, заповзятливі купці вже заволоділи морями половини світу. Прапори всіх націй майоріють у дельті затоки Ей. Проте поголоски про війну і залаштункові інтриги держав уносять дух тривоги в торгівлю. До Амстердама доходили чутки про якісь морські битви і каверзи європейських дворів. У результаті криза звалоється на торгівлю і морський транспорт. На сцені з'являються пройдисвіти і лицарі наживи, спекулянти користуються з такої нагоди. Нескінченні коливання біржових цінностей, піднесення і спади інтересів.

Регенти борються за владу. Оранжисти і республіканці отруюють одне одному життя. Пенсіонарій з властивою йому холодною, застиглою посмішкою очолює ділове життя і скеровує політику Голландії. Він — втілення патриціанських традицій з їхніми республіканськими ідеалами. В країні рясно від памфлетів і сатиричних віршів. Ненависть і злоба, накопичуючись, готують грізну розв'язку...

Тим часом у театрах ідуть трагедії й комедії, французькі й італійські п'єси, в котрих героїзм, самопожертва, кохання, примхи і жарти викликають у глядачів сміх і сльози. Розчаровані шукають відради в азартних іграх. Молодь фліртує і розважається, як раніше батьки і діди, влаштовуючи карнавали на каналах і прогулянки. На ріці Фехт живуть безтурботно й ідилічно. Купці на всю губу користуються своїм багатством, незважаючи на кепські часи. Від хваленої ощадливості їхніх предків не залишилося й сліду: вони живуть у розкішних маєтках, носять модний і дорогий одяг і взагалі всіляко намагаються розтринькати свої статки. Рожеві й білі чашолистики віддзеркалюються в широкій і спокійній воді. Із павільйонів і альтанок лунають сміх і звуки лютні. Вечорами пари, які тихо перешіптуються, блукають уздовж

високих шпалер декоративних рослин. У мармурових залах не припиняються бали. Із Амстердама й Утрехта сюди привозять музикантів. Тут письменники і поети читають свої твори, користуючись гостинністю власників садіб, які вдають із себе меценатів. Гроші течуть широким потоком. Настав час легкодумства й азарту.

VI

Маґдалена ван Лоо вдруге, і цього разу безповоротно, відмовилася від колишнього способу життя.

Усе літо й зиму вона не з'являлася у товаристві. Її вже почали забувати, хоч на прийомах і балах інколи бракувало її сміху, пихи, владолюбства. Тільки час від часу котрась із колишніх подруг із запізнілими ревностями розповідала юним панночкам про колишні успіхи Маґдалени та їх раптове завершення. Одні чоловіки зітхали, інші байдуже знизували плечима. Звичайно, говорили вони, Маґдалена — вродлива, чарівна жінка, проте всі знають, яка вона холодна й розважлива. Її поведінка останнім часом — суцільна лукава гра, призначена, щоб уполювати нових жертв. Подумаєш — немає її, будуть інші!

Фалкеніри були ошелешені. У відповідь на пропозицію, зроблену їхнім сином, Маґдалена попрохала дати їй час на роздуми. Це було цілком природно. Але врешті-решт не знаєш, що й гадати, коли майбутня наречена все зволікає й зволікає з остаточною відповіддю, вигадуючи для того все нові причини. Можливо, їй шкода втрачати свою свободу й останні дні їй хочеться зазнати якомога більше шалених приключок? А може, вона знущається над їхнім шанованим і солідним родом?..

Фалкеніри квапили з прийняттям рішенням. Уже почали ширитися плітки. Родина, яка шанує себе, не потерпить такого. Нехай Маґдалена скаже своє останнє слово. А Маґдалена вагалася, плакала, стояла на своєму, замкнулася й цілі дні проводила на самоті. Її залицьальник часто з'являвся в домі, проте щоразу йшов геть, упіймавши облизня. І

хіба міг хто-небудь йому дорікнути в тому, що він, як це стало відомо, завів амурну інтрижку з якоюсь легковажною молодичкою? Зрозуміла річ, ніхто... окрім Маґдалени. Почувши про це романсування, вона розбушувалася наче фурія. Батьки з жахом дивилися на неї, згадуючи про напади нестямного гніву, які трапилися з їхньою дочкою в дитинстві, коли що-небудь стояло на заваді здійсненню її забаганок. Після цього Маґдалена оголосила те, що, власне кажучи, всім і так було зрозумілим: вона не бажає виходити за такого ненадійного нареченого!

Фалкеніри, певна річ, з обуренням відвернулися від родини ван Лоо, котра, окрім того, була нижчого, аніж вони, походження. Батьки Маґдалени були дуже приголомшені й ображені. Про людське око вони, звичайно, захищалися, але самі розуміли законність обурення родичів нареченого. На Маґдалену сипалися докори. За столом батьки не шкодували гострих і дошкульних слів. Маґдалена теж не залишалася в боргу. Їй настобісів батьківський дім. Вона переїхала до своєї тітки Тіції, дружини Франца Коопаля. Тіція ван Ойленбурх була спокійною, чулою жінкою. Обережно намагалася вона вивідати таємницю, яка так страшенно змінила Маґдалену і зіштовхнула її із заздалегідь визначеного шляху. Минали тижні, Маґдалена до дому не поверталася. А коли вона знову з'явилася в батьків, буря вже ущухла. Обидві сторони, налаштовані вже миролюбніше, все більше відмовчувалися, нічим не докоряючи одне одному і намагаючись не пробуджувати спогадів. Але відчуження залишилося. Маґдалена мала зухвалість повстати проти звичного ладу батьківського дому і звернути зі шляху, накресленого для неї; вона пішла наперекір планам, сподіванням, честолобним задумам Герардуса ван Лоо і його статечної дружини.

Попервах про Маґдалену пускали поголоски навіть люди, з котрими вона близько зналася і котрі були свідками її перемог. Подійкували, наприклад, що вона сплуталася з якимись невідомими пройдисвітами, авантюристами і гравцями; вона, мовляв, не наважується показуватися на

людях, тому що страшенно захворіла. Інші розповідали, що її звабив слуга її власного батька і вона змушена приховувати свою ганьбу. Жінки згадували її холодну цноту, її здатність завжди знати про інших такі речі, яких їй годі було закинути. І довго стримувана заздрість хтивою мстивістю вилилась у потік нечуваних вигадок. Фалкеніри, які знали, звідки ноги ростуть, мовчали і своєю мовчанкою до гарячого ще приском сипнули. Але скоро з'явилися й спростування незацікавлених осіб. Де ж пак, говорили вони, адже Магдалену зустріли на прогулянці, вона така ж прекрасна й мила, як і завжди. Були й такі, котрі бачили її в кареті, коли вона проїжджала Гарлемським лісом. Треті, заставши Магдалену в Тицїї Коопал, розповідали, яка вона скромна і привітлива, — не уявляючи собі, скільки злоти викликають такі повідомлення в світському товаристві. Проте розмови про Магдалену точилися недовго, хоч і до кінця зберігали свій злостивий характер. Незабаром усі поговори припинилися. Вона щезла з обрїю своїх колишніх друзів, не викликавши ні в кого особливого співчуття. Життя ні на мить не зупинилося, коли Магдалена розірвала всі зв'язки зі світським товариством. Життя як і раніше вирувало і виблискувало в бальних залах і на світських прийомах; жінки й чоловіки зустрічалися, знаджували і втрачали одне одного — як завжди. Юнаки і дівчата підросли і теж впліталися в цей сліпучий танок. Ніхто не відчув втрати від відсутності Магдалени ван Лоо.

Сама вона інколи розмірковувала, що життя її, власне кажучи, розпочалося в ту саму ніч, коли поцілунки чужого їй чоловіка пробудили в ній пекучу тугу за Тітусом. Ніколи більше не вимовляла вона його імені, навіть у глибині душі. Важке золоте запинало опустилося над її спогадами. Біль й нестримна пристрасть мучили її. Небагато людей, з котрими вона ще підтримувала зв'язок, здивовано зауважували, що вона змінилася до непізнання. Нечувано, неймовірно! Очі її світилися м'якше, голос втратив свій різкий, наказовий тон. Вляглося все, що дотепер змушувала

ло боятися і ненавидіти її. Цей новий настрій вона перенесла і на все довкола. Проходячи будинком, Магдалена ніжно торкалася предметів, котрі раніше оточували її, як доконечна приналежність пишноти, претендуючи на вишуканість. Вона вибачала челяді їхні помилки. Погладжувала пса, котрого раніше до себе не підпускала, коли той лашився до неї. Глибоким материнським поглядом обіймала дітей, які бавилися на вулиці. Вона відчувала нездоланну потребу пригорнути до грудей усі ці русяві й темноволосі створіння. Ночами вона лежала без сну, мріючи, як добре було б потримати на руках крихітне голеньке тільце! Інколи батьки чули, як вона плакала. Проте вдень вона одягала маску спокою, займалася своїми справами і допомагала матері, котра мовчки дивувалася з неї.

На Розенхрахті вона більше не з'являлась. Незавершені й полишені чекали на неї там ескізи, зроблені з неї Рембрандтом.

VII

Тітус був подвійно втішений, коли ранньої весни, після тривожної й гнітючої зими, Ян Сваммердам несподівано повернувся до Амстердама. Складалося враження, що біолог по саме нікуди ситий своїми заняттями. Про університетське життя в Лейдені він розповідав із зарозумілою поблажливістю, ніби підкреслюючи свою перевагу над університетськими колегами. Але справами сердечними Ян Сваммердам не поділився, а Тітус ні про що й не розпитував.

Незабаром після повернення Сваммердама обидва приятелі без довгих роздумів знову вирушили баркою до Ватерланда. Молодий натураліст тільки й мріяв якнайшвидше потрапити на лоно природи і знову взятися за дослідження.

Бабуся, котра вже зовсім здитиніла, не впізнала юнаків. Її доглядала далека родичка. З біблією старенька не розлучалася, хоч уже була не спроможна ні читати, ні розуміти те, що читали вголос інші.

Тітус побачив, що обійстя бабусі дуже занепало і для весняних робіт нічого не готове. З гіркотою усвідомлював він свою безпорадність у господарських справах, розуміючи, що не дасть ради з робітниками, котрі геть пустилися берега і цупили все, що погано лежить. Минулорічного сонячного і світлого відчуття життя, котре так живо збереглося в пам'яті, цього разу йому знайти не вдалося. Сваммердам замкнувся в собі більше, ніж будь-коли. Мало розмовляв, а якщо натрапляв на слід якоїсь цікавої комахи, і зовсім замовкав і навіть, як бувало, не покрикував по-начальницькому на Тітуса.

Часто Тітус цілими днями не покидав обійстя. Він лягав у траву, як багато років тому, і вслухався у шелестіння, цвірчання. Вода дзюрчала, пір'ясті верхівки очерету розгойдувались туди й сюди. Над головою три-возно кричали весняні птахи.

Інколи на подвір'я виходила бабуся, схожа на відьму із тих байок, що вона їх колись розповідала. Тітус намагався не потрапляти їй на очі, позбавлені будь-якого виразу, і просто втікав геть, коли, бурмочучи собі щось під носа, стара никала по обійстю.

Ще й двох тижнів не минуло з часу їхнього приїзду, як одного разу під вечір, сидючи на лавці перед будинком, Тітус раптом зауважив, що хтось завернув на доріжку, яка вела до хати. В молодому чоловікові він упізнав... Аарта де Хелдера!..

Вечір був ясно-блакитним, наповнений запаморочливим ароматами і вологими випарами. На горизонті скупчилися в млі туману великі хмари, за котрими спалахувало золото. Довкола будинку височіли підіймалися широкі, пишні копиці свіжоскошеного сіна. На стрісі клеkotів чорногуз.

Якусь мить Тітус продовжував сидіти нерухомо. Там ішов Аарт де Хелдер. Тітус заледве вірив своїм очам. Що йому тут треба? Де Хелдер без етюдника і навіть без саквояжа. Досить дивно! На душі стало млосно від тривожного передчуття. Невже це посланець нещастя? Щось

трапилось... хтось занедужав... а може, щось ще страшніше... чи не батько? Тітус схопився і кинувся доріжкою назустріч де Хелдеру. Той здалека пізнав його і стримано кивнув головою. Тітусові забило подих, коли він підбіг до батькового учня. Де Хелдер зупинився. Ще раз привітався, в ньому відчувалась якась напруженість.

Тітус ні про що не запитував. Він був уже впевнений, що трапилося щось серйозне. І все-таки він не відважився заговорити першим. Де Хелдер з'явився посланцем нещастя! В очах учня відбивалися жаль, співчуття, невпевненість — він ніяк не міг набратися духу. Якусь мить вони так і стояли мовчки, дивлячись одне на одного.

— Щось із батьком? — безгучно запитав нарешті Тітус, напружуючи всі сили, щоб зберегти видимість спокою.

Аарт де Хелдер заперечливо похитав головою.

— Гендрік'є Стоффелс, — сказав він. — Вона... важко захворіла. Твій батько просить, щоб ти повернувся додому.

Ян Сваммердам залишився в селі, а де Хелдер і Тітус наступного ранку першою баркою повернулися до міста. Тітус не міг ні про що думати: перед його обличчям увесь час стояло лагідне, терпляче обличчя Гендрік'є; за словами рембрандтівського учня, в останні дні риси її обличчя загострилися, воно стало ще блідішим, на Гендрік'є годі було дивитися без жалю. З'ясувалося, що незабаром після їхнього від'їзду вона злягла з високою температурою. Тітуса злила думка, що з часу переїзду на Розенхрахт, тобто останні два роки, Гендрік'є ходила будинком біда й, очевидно, вже хвора, а він навіть не спромігся замислитися над її станом. Ніколи ще йому не було так ясно, що в єдиноборстві з самим собою він просто нікого й нічого не помічав: ні Гендрік'є, ні інших домашніх. Тепер він не сумнівався, що Гендрік'є всі ці роки перебувала під владою цієї таємної хвороби. Він перебирав у пам'яті різні незначні події, що він їх ледь помічав раніше і котрим не надавав жодного значення. Тепер же

він розумів що всі вони були ознаками захворювання, яке вже тоді, мабуть, повільно підточувало її сили.

Почуття смертельної самотності огорнуло Тітуса, журба і сумніви гризли його. Гендрік'є Стоффелс... Вона замінила йому маму в дитинстві, коли він втратив матір. Згодом вона стала його вірним другом. Ця турботлива жінка, набагато старша від нього за віком, розділила з ним увесь тягар порядкування в його антикварній крамниці. Якби вона коли-небудь хоч слово сказала...

Тітус не наважувався додумати цю думку до кінця. Барка повільно плывла вперед. Нестерпно повільно насувалися і відходили назад безконечні простори полів, повиті смарагдовою млою. Сонце над баркою повільно здійснювало свій шлях на розпеченому до білого небосхилі. Млини для відкачування зайвої води із польдерів зустрічали вітер лясканням крил. Ландшафт майже не мінявся. Тривалий час здавалося, що Амстердам, який вимальовувався на обрії, так й залишиться міражем.

Тітус і Аарт де Хелдер більше не розмовляли. Мовчки сиділи вони один напроти одного і чекали, коли барка причалить нарешті до пристані.

Коли вже дісталися до Розенхрахта, обоє мимоволі зупинилися. Очима відшукали дім. Тітус гарячково стиснув руку приятеля. Вікна в домі були завішені, віконниці в крамниці зачинені. Мертвою тишею були охоплені сусідні будинки. Навіть найдрібніші брижі не ворухили водної поверхні каналів, і на вулиці зовсім не видно галасливих дітлахів. Тітус, в очах якого застиг вираз переляку і відчаю, зрозумів, що найгірше сталося...

VIII

Хмари теплих випарів нависли над нідерландськими чагарниками. Повільно блукав цими чагарниками Ян Сваммердам. Вітер гнав з півдня хвилі гарячого повітря. Під вовняним одягом, з яким Ян, як справжній голландець, ніколи не розлучався, його довге і змарніле тіло вкривалося потом.

Ян Сваммердам ніяк не міг зосередитися на своїх анатомічних дослідженнях. Якесь мертва тиша, якесь важке мовчання гнітило його, притлумляючи всі звичні думки. Наганяючи сонливість, до нестерпучості спекотні літні дні й ночі просто неба, коли тільки й чути сюрчання коників під стріхою та брязкіт ланцюга, котрим прив'язаний у стайні бик, посилювали його меланхолійний настрій. Ночами він схоплювався від неспокійних снів. Після цього наставав болісний стан безсоння; він ніяк не міг знову заснути і, лежачи із засмаглими губами, безцільно дивився в напівтемряву. Він мало їв і частенько забував пообідати. Йому було ясно, що він хворий, проте він не знав, як вилікуватися. Одна тільки жінка могла б йому допомогти, проте вона покинула не тільки Лейден, але й Нідерланди.

Минулої зими Ян Сваммердам познайомився з Марґарет Уленбек — сестрою одного із товаришів по університету, русявою стрункою красунею, майже такого ж високого зросту, як і сам Сваммердам. І після зустрічі з нею він, який ніколи раніше не виказував жодних ознак закоханості, раптом відчув, що захоплення цією високою веселою дівчиною абсолютно необхідне для його подальшого існування.

Але це відкриття Сваммердам затаїв у собі. Він, який міг годинами невпинно розповідати людям, які виявляли зацікавлення цим питанням, про своїх крихітних комах; він, який вільно, без заминки відповідав на семінарі з латини, раптом втрачав дар мови, щойно залишався наодинці з русявою і рожевощокою Марґарет. Молода життєрадісна дівчина, яка нічого не тямала в кільчастих хробаках, ні звука не розуміла з латини, доводила його до стану повного оніміння. Губи, з котрих ніколи в житті не злітала жодна вчена фраза, викликали у нього захват, з німим захопленням милувався він її руками, які ніколи не торкалися пінцетів і оптичних приладів.

Ян Сваммердам надто багато займався анатомією і надто довго вивчав одних тільки комашок, щоб знати людей. Брак знань про довколишній світ і передусім жіно-

чої психології засмучував і бентежив його. Він без кінця ламав голову, як завоювати цю істоту, в котрій вперше у житті вгледів жінку. Інколи, вечірньою порою, він наважувався крадькома пройти біля її дому; йому здавалося, що за освітленими шибамі він пізнає її силуєт, і він відчував себе ошчасливленим. Не менш щасливим був він і того разу, коли її брат, майбутній хірург, привів його до них додому, і Яну випала можливість не тільки побачити Марґарет поруч, але й трохи з нею порозмовляти. Проте Марґарет була надто легкодумною, щоб замислитися над значенням незручної стриманости цього сухорлявого, смуглявого студента, а в Яна Сваммердама бракувало відваги виявити перед нею свої почуття. Молодий офіцер Ост-Індської компанії вкрав у нього дівчину саме тоді, коли Ян Сваммердам замість читання трактатів про кровообіг вперше почав писати вірші:

Благаю марно я нещасним поглядом
співчуття в ясних твоїх очах...

Коли судно відпливало із Роттердама, Ян Сваммердам був на набережній серед проводжаючих. Він дивився на передню частину верхньої палуби судна, де, випроставшись на весь ріст, стояла Марґарет Уленбек — висока, світлового лоса, наче носова фігура. Вона усміхалася переможцеві, що стояв поруч із нею — військовому в портупеї, і той, сяючи від щастя, відповідав їй усмішкою. Того самого вечора в Лейдені Сваммердам пошматував свої перші вірші і, зітхаючи, взявся за конспекти лекцій. Ще два тижні він відвідував публічні лекції Горне і Дімербрука. Жодне слово, вимовлене з кафедри, не доходило до його свідомости. Зате в його зошитах на кожній сторінці красувалася тільки одна літера «М» з химерними закрутками, накреслена під усміхненим жіночим обличчям. «Як хлопчик, — подумав про себе Ян Сваммердам, — та ж мені вже двадцять шість».

Сваммердам блукав уздовж канав, час від часу він нагинався, виривав довгу метлицю, розжовував її й випльо-

вував зелений сік. Коники, сюркочучи, висіли в яскравому світлі. Ось він наступив на піщаний горбочок — це осине гніздо; під ногами снували чорні мурашки. Він нічого не зауважував. Після глибокого, важкого мовчання в ньому раптом прокинувся цілий світ безладних, незвіданих думок, світ, сповнений муками і збентеженням.

Він знав, що його думки не доброчесні, що це поганські, грішні думки. Слово «гріх» тривожило його, не давало спокою. Сила природи, котру він так славив у будові комах і перед якою схилявся, як перед творінням Господа, видалася йому раптом нестерпною і навіть диявольським насланням. Щоб угамувати себе, він з подвоєним запалом узявся за вівісекцію. Декілька днів це допомагало. Але потік спогадів знову позбавляв його волі. О Маргарет! Золотокоса, осяйна жінка!

Уночі Ян Сваммердам годинами крутився у своєму ліжку. Воїн здобув Маргарет. А хіба він, Сваммердам, гірший за нього, хоч не носить ні портупеї, ні шпаги? Батько у нього аптекар, заможний і шанований. Сам він — студент, який завиграшки опановує знання. Професорів часто дратували диспути, котрі він затівав і в котрих часто залишався переможцем. Горне, його улюблений вчитель Горне, захоплювався ним і навіть згадував про нього в одному зі своїх листів до Лондонського Вченого Товариства. Ім'я Сваммердама набувало розголосу. Ніхто до нього не вмів розчленити таких мікроскопічних комах. Він справжній учений. Тож хіба вчений не може бути коханим, не може бути чоловіком? Ян Сваммердам розгарячився. Він би це довів їй, якщо б вона тільки дала йому таку можливість, якщо б він міг пригорнути її до себе.

Бували дні, коли його охоплював страх — гнітючий, безнадійний, незрозумілий страх. Здавалося, начебто всі згромадилися проти нього. Він гасав тоді рівнинними пустощами, над якими стрімко линули хмари і гудів вітер. Що за нескінченне зелене пекло, з якого немає виходу! Сваммердам уже не міг думати. Кожна думка віддунювалася в голові, наче удар молота.

Але одного разу він раптом побачив у сліпучому сяйві літнього дня перед собою вежу Вестерторен. Він упав ниць на землю і розплакався. Амстердам! Там його батько, мати, друзі! Він підвівся і тепер знав, що йому робити...

Повернувшись до садиби, Сваммердам, не гаючи ні хвилини, схопив свій саквояж. Бабуся, що геть втратила здоровий глузд, бурмотіла якісь недоладні питання. Він не зважав на неї і швидко збирав свої речі. Увійшов здивований робітник. Ян Сваммердам не промовив ні слова. Амстердам! Він цілком забув про нього. Його охопило нове прагнення. Йому захотілося одужати, працювати, вчитися! Полум'я гріха довго палало в ньому, отруюючи його душу. Треба з корінням вирвати диявольську спокусу. Міцно стиснувши губи, він підняв довгою худою рукою саквояж. Спустився польдерною загатою до пристані. Там, удаліні, був Амстердам, і Вестерторен — Західна вежа — переможно здіймається на зеленому обрії.

IX

Смерть Гендрік'є принесла із собою в рембрандтівський дім дивне сум'яття. Торгівля пішла гірше. Тітус не міг дати собі ради з крамницею. Йому завжди здавалося, що допомога Гендрік'є в його справах надто обмежена. А тепер стало зрозумілим, що мовчазна Гендрік'є відігравала велику роль у крамниці. Він згадав про той час, коли захоплювався католицизмом, поринав у самоспоглядання і зачитувався писаннями отців церкви та їх апологетів. У той неспокійний час він майже закинув був крамницю. Однак все йшло своїм звичаєм і маленький механізм діяв безвідмовно. Зі смертю прийомної матері в цьому маленькому механізмові лопнула пружина. Він не міг собі точно уявити фінансового стану. Перегорнувши звітні книги за останні місяці, Тітус зі здивуванням переконався, що в них важко розібратися. За життя Гендрік'є такого ніколи не траплялося. Від самого початку вона велала облік грошей, чітко відділяючи домашні витрати від

торгових. Тепер усе було звалено до однієї купи. І що могла вдіяти маленька Корнелія? Довелося взяти служницю. А за служницею треба пильнувати. Варто залишити її без нагляду, як та почне обкрадати своїх хазяїв. Порога кухні Тітус більше не переступав. Рембрандт зі своїм учнем мешкав, як і раніше, нагорі, в майстерні. А Корнелія ще не мала того гострого господарського ока Гендрік'є, хоч і виявляла материнські задатки.

Сотні дрібних утомливих турбот звалилися на плечі Тітуса. Запустивши пальці у волосся, він метушився в пошуках виходу. Грошей стало тонко. Він давав служниці стільки, скільки та вимагала, і не міг перевірити — а чи це, часом, не занадто? Торгівля вочевидь почала підупадати. Важко було дійти ладу, чи відбувалося це тому, що прибуток невміло пускався в обіг, чи викликано це зменшенням покупців. Навіть тієї суми, котру Гендрік'є з такою зворушливою турботливістю заповіла йому, немов забувши про долю власної дитини, вистачило лише ненадовго.

Рік усе йшло ще порівняно добре. Потім почали з'являтися перші тривожні ознаки. Тітус був неспроможний закупувати так багато, як раніше, і не міг, отже, задовольнити попит у своїх клієнтів. Вечорами він сидів, втрахував і підрахував похмурі колонки цифр у терплячому гресбуху, так і не знайшовши жодного прибутку. Грошові зобов'язання збільшувалися. У нотаріуса були взяті останні суми. В пошуках виходу Тітус вдався до Ніколаса Берхема, котрий спочатку допомагав йому з добродушною усмішкою на обличчі. Проте з кожним разом його посмішка ставала все колючішою і скупішою, поки нарешті й до нього Тітус не осмілювався більше звертатися. Останнім пристанищем залишилася тітонька Тіція ван Ойленбурх, котра була дружиною Франса Коопала.

Коопали були заможними, а за всіма доньками Ойленбурхи дали добрий посаг. Тіція, звичайно, могла б позичити йому гроші. Тільки б розжитися на гроші, думав Тітус, а вже тоді він енергійно візьметься до справи. Надалі він буде якнайсуворіше регулювати витрати на

хатне господарство й суворо стягувати борги. Йому корисно буде на рік-два полишити всі інші заняття й дати лад справам, які погіршилися. Водночас це позбавить його мук сумління, на котрі наштовхують його марні думки, породжені самотністю.

І все-таки він з дня на день відкладав візит до Тіції Коопал. Його брав сумнів: а як вона поставиться до його прохання? Тим часом плани його розросталися. Він уже уявляв собі процвітаючу крамницю, взірцеве домашнє господарство, солідний посаг, який він забезпечить своїй зведеній сестрі. А батька він звільнить від усяких турбот, і великий художник зможе повністю віддатися своїй натхненній творчості. А наразі у Тітуса тільки борги та безлад. Що робити, якщо тітонька відмовить йому? Він відвідував її так само рідко, як і сім'ю ван Лоо. Вони видавались йому надто корисливими, байдужими і зарозумілими людьми. І про батька вони відгукувались не інакше, як про легковажного вискочня, котрий нібито тільки й ласився на статки Ойленбюрхів.

Проте, з іншого боку, охрестили-то його за тіткою: Тітус. Ойленбюрхам напевне приємно, що їхнє старовинне славетне ім'я продовжує жити, і носить його він, Тітус. Та й зовнішність у нього цілком аристократична. Іншим разом він просто посміявся б над цим, але тепер зневажливе ставлення зарозумілих дворян до селянських імен рембрандтівських родичів йому на користь. Тітус знав, що родова гордість Ойленбюрхів перевищує навіть їхню пристрасть до наживи. Вже якось він набереться сміливості й прийде з візитом до своєї тітки. Хоч вона й чужа йому, та все-таки у них одне ім'я...

Х

Рембрандт вийшов із дому і повільним, але пружинистим кроком, тримаючись ближче до стін кам'яниць, пішов обвідним каналом. У першу мить яскраве літнє сонце засліпило його. Ось уже минули місяці, як він не здійсню-

вав тривалих прогулянок, і роки, як не виїжджав за межі міста. Але останнім часом усе частіше нудьга брала його за серце за краєвидами, за хмарами і водою. Аарт де Хелдер почав зауважувати в ньому зростаючий неспокій. Вчитель працював з частими перервами, походжав туди й сюди, зупинявся біля вікна і дивився у далечінь, бурмочучи щось собі під ніс. І ось тепер, в цей ранній післяполудневий час, він несподівано вийшов з дому.

З тривогою спостерігав юний учень за Рембрандтом під час хвороби Гендрік'є і після її смерти. Спочатку йому здавалося, що нічого в ньому не змінилося. Осадкуватий, смуглявий, з коротко підстриженими сивими вусами і рідкими скуйовдженими пасмами волосся, сидів Рембрандт перед своїм мольбертом і працював собі. В ті тижні він тільки тричі порушив свій звичний розпорядок: у день, коли лікар сказав, що немає жодної надії врятувати Гендрік'є, в день її смерти й у день похорону.

Кремеznий, дебелий, самотній і понурий сидів він перед полотном і малював як навіжений. Аарт де Хелдер був здивований цією вдаваною байдужістю Рембрандта. Але пізніше він переконався, як страшенно вразила вчителя смерть Гендрік'є. Рембрандт неначе онімів. Він ні до кого не заговорював, навіть до де Хелдера озивався тільки у виняткових випадках. Очі його запали глибше і потьмяніли. Рука рухалася важче, проте якось гарячково. Зв'язок із зовнішнім світом обірвався. Де Хелдер працював з ним в одній майстерні, але це не порушувало цілковитої самотності Рембрандта. Навіть за столом сидів він неначе один, не беручи участі в загальній бесіді. Варто було комусь засміятися, як він здригався, наче розбурканий від своїх незабгненних для інших думок. Він раніше за інших лягав спати й уві сні розмовляв наче дитя. Вранці він насилу брався до роботи.

Вийшовши із дому, Рембрандт ледь не напам'яць пересувався в цьому морі літнього сонця. Він був вражений до глибини душі. Світ, виявляється, все ще молодий! Сади цвітуть, дерева привітною тінню схиляються над його

головою. Вода переливається і сяє, сяє тисячею танцюючих золотих лусок. Рембрандт провів рукою по очах — як давно це було? Скільки йому тоді було років?.. Як болісно багато трапилося за ці роки... Пам'ять його працює повільно, і він відчуває якусь тупу важкість у потилиці, коли змушує себе думати. Він йде далі повільним, але пружинистим кроком. Йому приємне це відчуття наскрізь проникаючого тепла. Перехожі зупиняються, вітаються з ним. До нього долітають уривки їхніх розмов:

— А я думав, що він помер.

— Або поїхав кудись.

— Щось про нього геть нічого не чути.

Рембрандт усміхається. Йому здається, що вони говорять не про нього, а про когось стороннього. Він уважно вдивляється у вулиці, якими так давно не ходив: тут знесені якісь будівлі, галереї, там виросли нові кам'яниці, забруковані проїзди. Він хитає головою: знайомих зовсім не залишилося. Дехто із перехожих вітається з ним, глузливо посміхаючись, — можливо, через його дивакувату зовнішність? Усміхається і він у відповідь тихою, сповненою мовчазної прихильності усмішкою.

У ньому прокидається дитяча, незрозуміла радість, його проймає внутрішній запал. Життя в квітуванні! Невже це з його дому виносили небіжчиків? Він майже не вірить у це. Йому, напевно, все просто наснилося. Страшні жахіття, видива померлих жінок і дітей... Учні, друзі... велич, борги, переслідування, банкрутство. І серед них — одна тільки реальність: його картини! І ось тепер, сьогодні, він знову в полоні світлого сну про прогулянку, про те, як він дитиною розгулював в іншому світі, в іншій дійсності, давнісінько стертий в його пам'яті... І ось ніби нічого не змінилося! До білого розпечене сонце сяє, блакиттю сяє день. Місто вже залишилося позаду. Високі сріблясто-сірі тополі вітають Рембрандта дзвінким шелестінням і матовим блиском, неначе тисячі фонтанів, що повибивалися з-під землі.

Рембрандт іде і йде, допоки, смертельно втомлений, не падає на траву, на пологий схил надбережжя. Довго

дивиться він на мерехтливу воду. Думки його витають невідомо де — невиразні видіння в невизначеному просторі. Він відчуває, як важчають повіки. Доконаний сонцем і втомою, він засинає.

Сонце навзаході, коли він прокидається. Червінним золотом переливається вода. Оддалік зачаровано здіймаються дахи і бані Амстердама. Рембрандт здивовано оглядається навсібіч. Тоді, отямившись, сміється голосно й уривчасто, підводиться і чимчикує вузькою доріжкою назад до міста.

На леваді ліворуч, мабуть, зовсім недавно косили на поліг — другий покіс. Свіже сіно обдає його задушливими, ледь пряними пахощами не то м'яти, не то анісу. І знов прокинулися спогади дитинства — далекі, сонячні й безтурботні.

Рембрандт проходить повз двох запізнілих косарів. Вони вітають його виблискуючими косами. Минувши їх, він чує, як вони сміються навздогін. Йому це байдуже. Він іде без зусиль. Пасовища залишаються позаду. Ось уже пропливають мимо і перші приміські будинки. Все чіткіше вимальовуються міські вежі.

Дорога стає ширшою. Кущі ялівцю нависають над неглибокими затоками, де стоять на якорі баржі з городиною. На невеликій галявині сушиться барвиста селянська білизна. Повз Рембрандта швидко проїжджає старий на собачому запрягу. Дітвора бавиться на подвір'ях, порпаючись у теплому пухкому піску, а їхні матері з пишними грудьми, перехилившись через підвіконня, дивляться на вулицю. Очі Рембрандта з радістю зупиняються на їхніх округлих формах. В кінці алеї височіє будинок із сірого й білого каменя, що його вінчала чепурна баня. Серед темної зелені клумб і зеленого живоплоту Рембрандт бачить сяючу позолоту сонячного годинника.

Сутінки вже туляться до будинків. Витягнувшись, навкось кладеться тінь. У фруктових садах виблискують золотисто-червоні плоди. Рембрандт вдихає молодий, терпкий аромат літа. «Життя гарне! — думає він. — При-

рода ніколи не розчарує. Тільки люди ошукують. Бог і природа не обманюють. Ось у чому щастя!»

Щастя, щастя... Він усміхнувся і відчув увесь смуток своєї усмішки. Йому вже під шістдесят! Коли було тридцять, йому здавалося, що щастя дала йому Саскія. Між сорока і п'ятдесятьма він мав Гендрік'є. І діти є. Рембрандт похитав головою. Щось причитало у нього в грудях, але без надриву і без тривоги. Щастя...

Він раптом захопився, що стоїть на місці. Перед ним — підйомний міст з грубої, необтесаної деревини. Троє-четверо дітлахів здивовано витріщились на чужинця і збентежено побігли геть, коли він, усміхаючись, надумав кинути їм декілька монеток. Насувалася ніч. Рембрандт пришвидшив ходу і незабаром дістався до перших блимаючих олійних ліхтарів міста.

На каналах було темно. Деревя шепотіли густим листом. На заході над обрієм ще трималася широка світло-зелена смуга. Коли годинник на вежі пробив десяту, Рембрандт був уже на Розенхрахті. Він поплескав по плечу Тітуса, який стривожено вийшов до нього назустріч, потім подивовано глянув на Корнелію, котра з плачем кинулася до нього на груди; він ніжно погладив її пшеничного кольору волосся й здивовано відчув силу дівочих рук, які охопили його шию.

— Я голодний! — промовив він задоволено.

Корнелія метнулася на кухню. Де Хелдер зійшов униз. Він дивився, як Тітус і Рембрандт поліч-о-пліч увійшли в дім, і, усміхаючись, пішов за ними. Задзвеніли горнята і келихи.

XI

Восени Тітус зробив відкриття, котре дуже злякало його. В шухлядці маленької шафки він знайшов копії боргових зобов'язань, що їх, очевидно, не зауважили писарі Палати майна під час оголошення банкрутства Рембрандта. Всі вони, без винятку, були виписані на ім'я Гармена Беккера, і сума боргу нагнала на Тітуса чималого страху...

Декілька днів він розмірковував, що йому чинити. Нарешті вирішив піти з паперами до амстердамської Палати майна і порадитися з чиновниками. Довготелесий, блідий клерк з прилизаним волоссям, слухав Тітуса, намагаючись стримати якусь дивну посмішку — не то іронічну, не то співчутливу. Тітус охочіше порадився б з ким-небудь іншим. Цей суб'єкт за високою перегородкою був йому несимпатичним. І все-таки він поборов цю неприязнь, адже Палата майна — офіційна установа, яка зобов'язана допомагати кожному, хто потребує поради, незалежно від того, хто він.

Чиновник стенув плечима, переглянув папери і склав руки на столі, старанно з'єднавши кінчики пальців.

— Боргові зобов'язання не втратили своєї чинности, проте на вашому місці, мосьпане ван Рейне, я б радше промовчав про це, — сказав він і відразу рвучко відвернувся, схопив перо і продовжував писати, наче Тітуса взагалі й в природі не було.

Тітус стримано попрощався і пішов геть, так і не прийнявши жодного рішення. Порада клерка видалась йому сумнівною і небезпечною. Проте для початку Тітус, мабуть, прислухається до неї. Згодом він, у всякому випадку, зможе покликатися на цю пораду.

За кілька тижнів до антикварної крамниці зайшов чоловік. Тітус очікувально поклавився назустріч гаданому клієнтові. І злякався. Він побачив перед собою ван Людіга, присяжного повіреного. Тітус зауважив холодний блиск його очей і зрозумів, що той знає про боргові зобов'язання. Певна річ він прийшов як захисник інтересів Беккера. У Тітуса навіть у роті пересохло. Присяжний повірений пронизливо подивився на Тітуса. Він відчув допитливий погляд колючих, холодних очей. Очевидно ван Людіг не сподівався такого спокійного — нехай на вид — і гордого прийому. Він задумався, його впевненість начебто похитнулася від вигляду цього юнака в брунатовому костюмі, який дивився на нього проникливим поглядом. Ван Людіг глянув на руки Тітуса. На одному із його тонких пальців він побачив перстень з ве-

ликим рубіном зі спадщини Саскії. «Такі коштовності па-сують тільки справжнім аристократам, — подумав ван Людіг. — Що він про себе думає, цей хлопчисько?» І все-таки він вагався, бо щось таке було в манерах сина Рембрандта, що змусило його стриматися від звичної грубої безцеремонности. Він відкашлявся, добираючи потрібних слів. Але ось він стріпнувся.

— Я з'явився за дорученням Гармена Беккера, — промовив він.

Тітус кивнув. Значить, він не помилився. Клерк Палати майна зрадив його і розраховує, звичайно, нагріті руки на цій справі.

— Я так і зрозумів, ван Людігу, — спокійно відповів Тітус. Потім він підійшов до шафки, витягнув боргові зобов'язання і розклав їх перед повіреним.

— Я їх тільки недавно знайшов, — пояснив він.

Недовірлива посмішка повіреного розлютила його. Він був ладен кинутися з кулаками на цього суб'єкта. Не знаючи, що робити, він поклав було руку на документи, і тієї ж миті хтось м'яко, але із силою відвів його в бік і став на його місце.

Тітус глибоко відітхнув.

Відсторонивши сина, великий маляр обернувся до ван Людіга. Він увійшов, очевидно, дуже тихенько, — принаймні, ні повірений, ні Тітус не чули його кроків. Подавшись уперед, він грізно йшов на повіреного.

Ван Людіг було перелякався, але швидко оговтався: адже претензії були цілком законні й він у своєму праві. Випроставшись на весь ріст, він уїдливо посміхнувся і примружився.

Рембрандт підійшов до нього впритул. Його обличчя спотворилося від гніву й хвилювання, повіки і вуса здригалися. Він заговорив з такою ненавистю, що повірений від страху позадкував. Голос художника переривався, він звучав охрипло й глухо.

— Я одразу пізнав твій голос, ван Людігу... Ти знову вдираєшся в мій дім. Мене не цікавить, навіщо ти прий-

шов... Мені байдуже, приходиш ти як добрий чи як злий посланець, я не здивувався б навіть, якби з'ясувалось, що тебе підіслали ті панове з магістрату... Та хай там як, але в моєму домі я більше не терпітиму тебе. Ти, можливо, гадаєш, що я постарів і вже не здатний, як бувало, підняти у повітря чоловіка? Помиляєшся. Тебе я ще зможу викинути із мого дому — і зроблю це негайно, якщо ти не...

Рембрандт грізно випнув груди. Тітус схопив батька за руку, але маляр відсторонив його. Він засукав широкі рукави свої робочої блузи. Руки в нього були жилисті, смугляві й трохи порослі волоссям. Тітус уп'явся поглядом в ці руки — він так рідко їх бачив. Адже це ті самі руки, котрі носили його, коли він був маленьким. Ці руки ставили полотна на мольберт і знімали їх, щоб повісити на стіну поруч з іншими, раніше закінченими творами. А тепер вони, ці руки, готові боронити останнє майно. Тітус подумав: батько має рацію, він бореться за цю дещину, що належить йому. Раптом він став поруч з Рембрандтом, випроставшись на весь ріст і спалахнувши гнівом.

Ван Людїг обвів обох поглядом. Чотири стиснуті кулаки. Двоє пар очей, які вказували йому на двері. Він звів плечима — що тут поробиш, форс-мажор — і відступив. Обидва ван Рейни йшли за ним крок у крок. Рембрандт засміявся зневажливо й злісно.

— Скажи своїм клієнтам, — я не знаю, хто вони, — що я не бажаю мати з тобою жодних справ, — кинув він, і Тітуса вразила та велично-нищівна гидливість, яка прозвучала в гордому батьковому сміхові. — Якщо вони бажають розмовляти зі мною, нехай самі приходять сюди! — крикнув Рембрандт навздогін ван Людїгові й зачинив двері.

Рембрандт і Тітус глянули один на одного. Тітусові захотілося розсміятися, проте він стримався. Раптом Рембрандт попелотнів і затремтів. Усією вагою він навалився на сина. Той злякано підхопив обважніле батькове тіло. Очі Рембрандта закотилися.

— Води! — злякано закричав Тітус.

Прибігла Корнелія. Разом вони довели батька до лавки і посадили його. Рембрандт поволі пив. Усміхнувся. Тітус і Корнелія побачили, як поступово кров знову припливає до його обличчя. Потім він підвівся. Тітус спробував було силоміць посадити його, проте батько відвів його руку. Дивлячись Тітусові в очі, він сказав:

— Інших... я завжди зневажав... інколи побоювався. Але цього... цього я зненавидів з першого погляду, з першої зустрічі. І він це знає. Поквитайся з ним за мене, Тітусе...

Рембрандт випростався і пішов до сходів, які вели до майстерні. Тітус стурбовано йшов за ним.

— Побережи себе, — попросив він батька.

Рембрандт з усмішкою оглянувся до сина.

— Не турбуйся, я ще досить міцний, — повільно проказав він. — Але чи думав ти коли-небудь, що від ненависти можна втратити свідомість?

Дивлячись на батька, Тітус різко кивнув головою.

— Так, — рішуче сказав він, — і зі мною таке могло б статися.

Тітус довго почувався винним. Турботливе ставлення до батька завадило йому свого часу розповісти про ці прокляті боргові зобов'язання. Молодому ван Рейну було ясно, що Беккер не задовольниться тим, що сталося. А в нього, Тітуса, грошей як не було, так і немає! Вони ледве зводять кінці з кінцями, і на цьому спасибі. Беккер, певна річ, буде домагатися свого, а за ним право і сила. Тітус відчував, що мужність полишає його. Знову підкрадалася знайома тупа розслабленість, — нудотне відчуття, що всі ці тривоги йому не до снаги. Тривога не загартовує людини і не робить її рішучою, навпаки, вона послаблює внутрішній опір. Що, коли вона позбавить його волі до життя, як уже позбавила Рембрандта? Тітус здригнувся від думки про майбутнє. Навряд чи він здатний буде чинити гідний опір чорній нужді. Значить, Рембрандта обсядуть злидні, — ось уже й тепер ніхто не купує його картин і гравюр...

Ще раз Тітус напружив усі свої сили. Так не може тривати. Він мусить діяти рішуче.

Тіція Коопал дивиться крізь напівопущені повіки на небожа, який сидить перед нею в кріслі. Вона втішена і водночас зацікавлена й горда. У Саскії чудовий синок! Яким смуглявим і лицарським чоловіком він став відтоді, як вона бачила його востаннє шістнадцятирічним пажем у домі ван Лоо. Щось зворухнулося в ній — якась материнська закоханість в дитя своєї покійної сестри. Вона не наважилася погладити його по голові й доторкнутися до його руки, яка спокійно собі лежала; але великим було бажання, що раптово охопило її, зробити це.

І ось вона сидить у своїй запізній зрілій вроді напроти юнака, котрий міг бути її сином. Вона зустріла його співчутливо і гордо, з цікавістю і радістю. Вона дивиться на нього і милується. Голос у Тітуса тихий, говорить він повільно і дуже несміливо, а в глибині очей причаїлися похмурі думки. Тіція Коопал бачить, що Тітус потайливий і йому важко живеться. Вона все зрозуміла. Їй навіть не треба слухати, про що він розповідає. Темні очі хлопця й пальці, які збентежено бігають на крисах капелюха, красномовно говорять самі за себе. В домі Рембрандта оселилася тривога. Тіції ясно, що подолання цієї тривоги не до сили Тітусові: все в ньому говорило про легкодухість. Із його слів вона зробила висновок, що він обожнює батька. Раптом і перед нею Рембрандт постав у новому світлі. Цей юнак, який всією своєю зовнішністю і вдачею так нагадував Ойленбюрхів, молиться на свого батька-плебея. Тіція Коопал ніколи раніше так виразно не уявляла собі значення Рембрандта як маляра. Адже це живописець, великий майстер. Геній підніс його над селянським походженням. Тепер вона зрозуміла це. Лейденський селянський син, котрий всупереч її сім'ї відважився одружитися із Саскією, — жодною мірою не вискочень. Сестра Тіції кохала його. Тітус теж його любить. Мрія Тіції про сина, якого вона так палко бажала, ожила з появою Тітуса. Вона відчула, як її обпекли німі сльози, і потайки втерла їх. Чому він не прийшов раніше?

Коли Тітус глянув на неї, сповнений відчаю і страху, він побачив м'яку й світлу усмішку.

— Я допоможу тобі, — сказала вона. — Скільки тобі потрібно?

Якої втіхи зазнала вона, дивлячись в очі Тітуса, які раптом просвітлили! На якусь мить рука її ніби заблукала. Але Тітус схопив цю руку і схилився над нею. Коханець і син... Тіція наважилась помріяти під його поцілунок.

XII

Аарт де Хелдер жив у домі Рембрандта майже відлюдником. Та інакше й не могло бути. Молоді художники, котрі ще пам'ятали ім'я Рембрандта, знущалися над роботами великого маляра, якщо ті взагалі потрапляли в поле їхнього зору, і називали його не інакше як «старий чаклун». Ті ж, котрим його ім'я нічого не говорило, насміхалися разом з іншими над цим прізвиськом або просто знижували плечима. Навіть ті художники, котрі декілька років тому допомагали йому, тепер уже не приховували своєї антипатії. Вони не розуміли прогресуючої понурости рембрандтівської творчості: в його роботах тіні ставали густішими, фарби — темнішими, туманнішими. Повсюди сяяння збляклого золота й пурпуру, і фарби лежать на полотні жирними шарами. Великий художник і його доля вже нікого не цікавили. Та й молодь перестала заглядати до Тітуса, добре що декотрі із них прославились і розраховували на вищі гонорари і багатих крамарів. Філіпс де Конінк сильно змінився. Волосся в нього порідшало і з'явилося черевце. Попри те, що про його юність, яку він провів у домі Рембрандта, подекували різне, він був одружений. Про свого колишнього вчителя він, очевидно, більше не думав.

Життя художників в Амстердамі минало но-новому. Люди старшого покоління повмирали або були забуті. В зеніті була школа молодих, котрі всіляко ганьбили своїх попередників і уявляли, що відкривають нові шляхи. Де Хелдер, щирий послідовник творчості Рембрандта, був

їхнім запеклим супротивником. Було в ньому щось особливе, щось від захопленого власним внутрішнім світом алхіміка-відлюдника, який зайнятий у своєму підземеллі пошуками золота: якийсь ванатичний потяг до всього незнаного, потаємного. Він зневажав байдужу, пласку і водночас різкішу манеру живопису, що її засвоїли його ровесники. Як на нього, ці маляри дивилися на природу байдужими очима, сліпими до прихованих у ній таємниць. А він понад усе любив ніч з її містикою й обвіяні таємницею ночі картини свого вчителя. Його власні твори були, здавалося, пройняті тим самим золотим мерехтінням, над котрим чаклував його великий вчитель і за котре молоді люди нарекли його іронічним прізвиськом. Де Хелдер уявляв себе при Рембрандтові зброєносцем старого короля або останнім вартовим на стінах священної фортеці. Він ніколи не шкодував про рішення, що прийняв у юності. Він був одним із тих, хто не мандрує по житті, а заглиблюється в нього. Попервах, коли він ще зрідка заглядав до «Гербу Франції» і, забувши про свою сором'язливість, палко і всіма силами душі виступав на захист Рембрандта, над ним сміялися, а потім зовсім перестали слухати. Де Хелдер підозрював навіть, що в цьому товаристві його мають за дивака. Ображений, але впевнений у своїй правоті, усвідомлюючи свою відданість Рембрандтові, де Хелдер залишився в майстерні на Розенхрахті. Він оберігав Рембрандта, не відступаючи від нього ні на крок. Він ходив назирцем за ним, щоб не трапилося нічого з учителем...

Зрештою, в Амстердамі є ще один художник, з котрим де Хелдер знайомий і який був тієї ж самої думки про Рембрандта. Корнеліс Суйтгоф на рік молодший за де Хелдера. Цей цибатий, життєрадісний маляр-мариніст більше стовбичить біля моря або швендяє з капітанами далекого плавання по винарнях, аніж працює. Його майстерня розташована над шинком. Зазвичай він ночує у своїй світлій квадратній майстерні, якщо тільки не застрягне в якоїсь поступливої молодички або не підтримає

на всю ніч товариство дружини котрогось із моряків, який був у плаванні.

Його майстерня завалена сувенірами з Ост-Індії. На його прохання знайомі капітани привозять йому різні рідкісні дрібнички: поганських ідолів, засушених риб, пташині опудала, вироби із кістки й дерева, корали, розмальовану кераміку — все це розміщено на стінах, між картинами. Над його ліжком — ціла виставка зброї, тому що Суйтгоф фехтує і стріляє, як природжений солдат, і перебуває прапорноносцем в одній із стрілецьких гільдій. Тому він і проводить більше часу на стрільбищі, аніж в майстерні, перед мольбертом, хоча саме пензель художника годує його.

Суйтгоф регоче часто й гучно, з нього так і порскають веселощі, пісні й жарти, на противагу де Хелдеру — стриманому й мрійливому. Вони познайомилися в «Гербі Франції». З першої митті Суйтгоф звернув на себе увагу де Хелдера своєю скоромовкою, виразними жестами, свідомою поведінкою і життєрадісністю. І Аарт де Хелдер затаїв скромну мрію, котрій — він знав це досить добре — не судилося здійснитися, мрію, яка суперечила його характеру: стати таким же шибайгоголовою й здорованем, як Корнеліс Суйтгоф. Одного разу, осміливши, де Хелдер запропонував Суйтгофові випити за його здоров'я. Той пізнав у ньому мовчазного учня Рембрандта. Він підсів до де Хелдера, і вони заговорили про вчителя. Потім він повів де Хелдера до себе в майстерню і показав йому свої дрібнички і зброю. Над дрібничками де Хелдер посміявся, але зброї позаздрив.

Так почалася їхня дружба. Де Хелдер відвідував свого приятеля щоразу, коли серед тихих мрій його охоплювала туга за безжурною балаканиною, за усміхненими обличчями, за пивною піною, котру його друг тильною стороною долоні стирає з губ, за сяючими очима, над котрими витанцьовують буйні кучері. Суйтгоф був прихильний до де Хелдера, хоча навряд чи міг пояснити чому. Може, завдяки відчуттю невимовної тиші, котру Аарт де Хелдер приносить із собою з рембрандтівського дому? Або тому поди-

хові іншого світу, перед котрим Суйтгоф застигає з таким самим почуттям дитячого захвату, як перед дивами і скарбами Індії, що втілюють для нього манливі, далекі таємниці.

Минуло багато часу, перш ніж Корнеліс Суйтгоф наважався переступити поріг рембрандтівського помешкання. Надто неохочий він був до всього, що вимагає душевної напруги і що в розпалі бешкетних вибриків може раптом змусити його замислитися. Він знає, що є речі, котрих йому не збагнути і котрі саме тому притягують його, наче магніт. Але де Хелдер наполягав, і Суйтгоф поступився бажанню приятеля і прихованому десь глибоко в душі голосу цікавості.

Одного разу вони перебували пополудневі години в майстерні Рембрандта. Червоніючи від збентеження, де Хелдер спостерігав за тим, як ніяково і незграбно поведився вчитель у присутності постороннього. Тепер він уже старий, щоб заводити нову дружбу з новими людьми. Багато часу минуло відтоді, як його шанувальники товпилися в нього в майстерні. Він говорить мало і недовладно, відсовує картини від світла й так швидко і неохоче гортає альбоми з офортами, що гість навряд чи спроможний спокійно осмислити їх. Але Суйтгоф у майстерні великого майстра виявляє незвичну для нього витримку. Він дивиться на Рембрандта, який, бурмочучи собі щось під носа, бігає по майстерні, як старий скуйовджений птах, сполошений у власному гнізді, і його знову охоплює почуття побожної покори перед неосяжним світом, і жаль до цього самотнього старого, і внутрішнє тремтіння: а чи не чекає і його в майбутньому така доля?

Мовчазний, замислений спускається Суйтгоф униз. Аарт де Хелдер з тривогою і цікавістю чекає, що він скаже. Попри те, що сходи дуже вузькі, він намагається йти поруч з гостем. Але йому доводиться відступитися — хтось підіймається догори.

Корнелія!

Друзі зупинилися і притиснулися до стіни, щоб дати дівчині пройти. Суйтгоф підвів очі й глянув на неї. Кор-

нелія дуже виросла. Вона білолиця. Русяві коси важко лежать на потилиці. Маленькі груди починають набухати. Під сірою сукнею, яка ще не сягає підлоги, вгадується прекрасне дівоче тіло. В міцних червоних руках Корнелія тримає миску. Збентежена присутністю стороннього, вона тихо вітається і швидко проходить догори, до Рембрандта.

Суйтгоф так і остовпів. Відблиском здивування затріпотіла на його губах сонячна, чуттєва посмішка. Де Хелдер тягне його вперед, він не хоче затримуватися. Проте Суйтгоф не рухається з місця.

— І вродливе ж дівчисько — ця ваша служниця!

Аарт де Хелдер задирає голову і дивиться догори, де зникла Корнелія. Його роздратовала легковажність друга: не встигли вони вийти із майстерні великого маляра, як він знову перетворився на відчайдуха-бабія.

— Це не служниця, а дочка Рембрандта, — каже він суворо і по-заступницькому додає: — Зовсім дитина. Їй тільки чотирнадцять.

Через крамницю вони виходять на залиту літнім сонцем вулицю. Аарт де Хелдер говорить про картини свого вчителя. А Суйтгоф усміхається назустріч яскравому денному світлу й думає про зустріч на сходах. Суйтгоф крадькома глянув на де Хелдера. Та цьому хлопчиську навіть невямки, що за красуня живе з ним під одним дахом! Але цур йому! Про що там говорить де Хелдер, — здається, про офорти Рембрандта? Годі вже думати про це дівчисько... А як її звати? Треба буде потім запитати, зараз незручно... Та й навіщо? Подумаєш, хіба мало жінок в Амстердамі? Флорінда зараз ревнивіша, ніж будь-коли: не може йому вибачити, що він — і не раз — загравав при ній з іншими. Значить, слід вести себе обачніше.

XIII

Минуло два роки, котрими Тітус був більш ніж задоволений. Два роки розквіту, чималих грошей, торговельної репутації. З'явилося срібло й золото, пішли кредити.

Рембрандт, щасливий, накупив полотна, велетенську кількість полотна, і фарб, і олії, наче збирався писати до скону віку. Старий гуркітливий друкарський верстат з тріщиною на ручці був викинутий за непридатністю; його замінив новий, значно більший, важчий, із міцного дерева, яке не гнулося, верстат, який давав бездоганні відбитки. Рембрандт вдячно погладжував його.

Турботи наче вітром звіяло. Беккер повністю отримав усе, що йому заборгували. Антиквар очам своїм не повірив, коли Тітус відлічив йому гроші, і Тітус, звичайно, помітив його здивування. Торжествуючи в душі, зовнішньо зберігаючи сувору діловитість, він зажадав повернути видані йому боргові зобов'язання і на очах у кредитора розірвав їх. Така ж внутрішня радість осявала своїм блиском усі наступні дні. Ван Людїг був переможений, осоромлений. Рідко Тітуса огортало таке почуття, як тієї миті, коли він зустрів повіреного на вулиці. Обидва вдали, ніби незнайомі, але на Тітуса немовби війнуло різким струменем холодного повітря — таку ненависть випромінював ван Людїг, а ван Людїг зауважив нищівну зневагу на обличчі сина Рембрандта, який зверхньо пройшов повз нього.

Повністю розрахувавшись з боргами, Тітус знову відкрив свою антикварну крамницю. Тепер уже ніщо не стояло йому на заваді. Грошовитість зробила його надзвичайно цілеспрямованим, розважливим. Якщо він ставив перед собою якусь мету, то повністю зосереджувався на цьому і домагався успіху, котрого ніхто не очікував від нього. Він приголомшив амстердамців. З подвоєною передбачливістю закупував він товари, поводячи себе завжди як справжнісінький ділок. Таким чином він швидко повернув утрачену довіру. В тавернах, де збиралися художники, він завжди з'являвся вишукано вдягнутим; він знав, що художники надають великого значення зовнішньому виглядові. Щойно вони розживалися на якусь копійчину, як починали джезджуритися. Тітус, світський молодий чоловік, теж любив інколи порозважатися. Часом він сам дивувався тій ролі, котру він з та-

кою легкістю розігрував. І знову й знову думав, що спадковість Ойленбюрхів пішла йому на користь...

Художники піднімали за його здоров'я келихи, він люб'язно відповідав і щедро пригощав усіх. Незабаром художники, котрі цікавили його, повернулися до нього. Крамниця наповнювалася хорошими картинами; він невідкладно розраховувався з художниками, і вони в колі своїх товаришів за фахом підносили Тітуса ван Рейна до небес. Обачно і холодно намагався він використати їхнє захоплення, твердо вирішивши цього разу перемогти.

Не минуло й двох років, як він виплатив борг Тіції Коопал. У будинку на Розенхрахті він відновив дисципліну й порядок. Доручив Корнелії вести господарство. Щовечора вона показувала йому рахунок, і він ретельно перевіряв, чи не перевищила вона призначеної їй суми витрат, виказуючи суворість, котра його самого дивувала більше, аніж будь-кого іншого. Кухарка настільки боялася його, що не наважувалася красти. Ділові книги і листування він вів сам, не наймаючи для цього писаря, як інші. Управління справами він тримав у власних руках, і в цьому був секрет сьогоднішніх гараздів.

Часті поїздки до Гааги, Дордрехта, Утрехта забирали чимало часу й сил. Дозвілля для роздумів і читання, яке вимагало якогось розумового зусилля, в нього не залишилось. І для дружини теж... якби вона в нього була. Тітус всьому зобов'язаний був тільки собі й своїй енергії.

Два гарячкові, але водночас золоті роки. Тітус усе намагався передбачити. Корнелії виповнилося сімнадцять. Він почав готувати для неї посаг. Сам він про одруження не думав, але дівчина має вийти заміж, — так воно вже ведеться, і він подбає про те, щоб наглянути Корнелії гідного нареченого.

Ось так пішло по-новому життя, таке важке ще в недавньому минулому; воно стало метушливим, не залишало часу для мрій, проте сповнене блиску і неочікуваних можливостей. Жадоба діяльності й усвідомлення того, щоб він набрав ваги в діловому світі, допомогли Тітусові

позбутися колишньої пасивності. Він часто полюбляв казати, що в поштовій кареті або на поштовому судні здійснює більше обладунків, аніж у себе в крамниці. Його приваблива зовнішність мала при цьому чимале значення. У поїздах серед незнайомих людей він знаходив вигідних клієнтів, котрі згодом домагалися зустрічі з ним; багато хто із них довго чекали, поки випаде нагода побачитися з ним. Усе це вимагало напруження всіх сил, невтомності, зірких очей і чутких вух. Виявляти нерішучість не можна було навіть у тих випадках, коли пропонувано для купівлі річ викликала сумнів. Пристрасість, з якою Тітус вів свої справи, відбилася на його рисах. Викладаючи перед дзеркалом брижі або вдивляючись у поліровану мідницю в цирюльника, він сам дивувався з тих змін, які відбулися з ним. Усе мрійливе, юнацьке, що було в його обличчі, щезло, поступившись місцем жорстким складкам; зникла дитяча усмішка, губи стали тоншими від постійної посмішки крамаря, котру він засвоїв; а на його вилицях проступали жовна.

Ночами в поштовій кареті або під час річкових переїздів Тітус дозволяв собі годину-дві подумати про самого себе. Від цього йому інколи ставало гірко, особливо коли згадував, що всього декілька років тому він був ще розгубленим учнем у великій і безжальній школі життя, шукав у книгах і в церкві порятунку від страху перед життям, який він намагався подолати. Тепер же він думав, що досить деякого самоприборкання, певного вміння володіти собою і тільки однієї доброзичливої усмішки фортуни, щоб забути про муки юності. Минуле зникає безслідно, наче хмаринка, залишаючи по собі світлу поволоку легкої журби.

Тітус задоволений. Але якась незбагненна тривога гризе його. Він відмовився від пошуків у невідомому керунку і з подвійним завзяттям узявся за знайоме і випробуване. Він полюбив розкіш, витрачав багато грошей на одяг, навіз у дім гору меблів і дрібниць; він придбав португезу із золототканки, яка обійшлася йому в суму, на яку раніше вся сім'я жила півроку. Він подарував Кор-

нелії коштовні камені й золотий ланцюжок, котрі вона не наважувалась одягати і замкнула в шафі. Замість них вона носила коралове намисто Гендрік'є. Проте все це пояснювалося не тільки пристрасстю Тітуса до розкоші; тут був і певний розрахунок. На амстердамців його розмах справляв враження, і слава його зростала.

Якщо на якомусь аукціоні з'являлося його смуглясте обличчя, дрібні торговці картинами одразу замовляли; із солідними ж Тітус змагався затято, намагаючись відторгувати в них твори мистецтва, які його зацікавили. Він відчував насолоду від помсти, згадуючи, як усі ці зажери шматували й топтали ногами його батька. Бо хай би що він робив, які б зміни відбувалися в його житті і хай би як вони вбивали краще, що в ньому було, любов до батька ніколи не вмирала. Вона виявлялася і в захопленні його генієм, і в жалю до нього за всі його страждання, загостреному застарілим жалем до самого себе; інколи любов до батька виявлялася в бажанні помститися його розпинателям. Тітус не забував, що в майстерні над його крамницею, жив сивий батько, який втратив життєві сили і вже був нездатний скуштувати солодкий мед задоволення. Кожна ціна, яку Тітус пропонував на аукціоні, викликала у нього дивовижне почуття. Ця гра була одним із небагатьох його захоплень, що розпалювали його. Але він володів собою. Він відчував, що панує над собою, що може керувати своїм тілом, цим джерелом нищих інстинктів і розбещених звичок, і це надавало йому усвідомлення такої переваги над іншими, що вона геть затьмарила честолюбні мрії його невеселої юности.

Тітус повертався, втомлений бучною вечіркою у «Гербі Франції». Він думав про молодого Йоганнеса де Баана і його гравюри, котрі, на думку Тітуса, були вартіснішими, аніж речі Людольфа Бакгойзена, що поставлялися на ринок невгамовним Клементом. Ніколи не знаєш, чи варто ризикувати. Мода примхлива, і Тітус брав це до уваги. А чом би й не ризикнути? Гроші роблять дива, а грошей — сила-силенна. Голландія — багата країна. Потрясіння у

внутрішній і зовнішній торгівлі зовсім не вичерпали її грошових ресурсів. Справжній ділок не попустить свого. Гроші Тіції Коопал принесли йому щастя. Здавалося, що материнську місію тітоньки тепер узяла на себе Фортуна — прекрасна богиня, яка владно кружляє над землею. Такою бачив її у своїй уяві Тітус, такою зобразив її на своїй гравюрі Дюрер. Тітус повісив цю гравюру як символ над письмовим столом. Улюбленець долі... Він мимоволі торкнувся рукою білого пера на капелюсі, глянув на срібні пряжки тифель, блиск котрих не тьмянів навіть у сутінках ночі; плащ його спадав з плечей гарними складками, одяг із добротного сукна щільно облягав фігуру. Тітус виглядав як той знатний іспанець, неначе фаворит.

Він беззвучно засміявся в темряві. Ах, ця мила тітонька! Тіція Коопал не встояла перед його лицарською зовнішністю. Її доброзичливість була такою великою, що вона, либонь, навіть засмутилася, почувши про його успіхи і про те, що йому не потрібна її грошова допомога. Вона так охоче допомагала... Принаймні, йому. Він розумів її розчуленість, колись Тіція Коопал була, мабуть, вродливою жінкою, вродливішою за матір.

З думкою про Саскію він дійшов до дверей своєї крамниці. Виймаючи ключа, надійного кованого ключа, який перепиняв доступ до його нового добра, яким ущерть була заставлена крамниця, він побачив у сутінках липневої ночі незнайому постать, яка раптом виросла перед ним. У Тітуса майнула думка про грабіжників, він злякано здригнувся і затиснув у руці ключ — свою єдину зброю. Але тінь засміялася.

— Не бійся, Тітусе ван Рейн, це я! Ян Сваммердам.

Голос був скрипучий, неприємний. Тітус відразу впізнав цей голос, голос свого давнього приятеля. Проте коли вони увійшли до крамниці й Тітус запалив свічку, він ледве повірив, що перед ним Сваммердам. Обличчя здавалося втомленим, він дуже змарнів, на щоках плямами горів пропасний рум'янець, позападали очі блищали, а колись гарне, ретельно зачесане волосся було розкуйов-

дженим і стирчало врізнобіч. Довгий чорний одяг теліпався на ньому, як на жердині. Сваммердам нагадував водночас ученого, священика, лікаря й аптекаря. Вузький комір був брудний, неспокійні руки шарпали шарф.

Вони дивилися один на одного, вражені тим, наскільки кожен із них змінився. Тітус зняковів від блукаючого, колючого, хворобливого погляду цих очей. Він скинув плаща і стояв посеред кімнати у своєму короткому, облягаючому фігуру одязі — знаючий собі ціну сеньйор, яким Сваммердам раніше його не знав. Широкий комір на ньому був із кращого фламандського мережива. Передати словами те, що він відчував, Сваммердам не міг би. Обидва вони, і він і Тітус, були не ті, що колись. Він це зрозумів з першого погляду. Чоловік, який стояв перед Тітусом з рано постарілим утомленим обличчям — зовсім не той, що колись плавав з ним на одному судні, не той, хто вголос читав Біблію за столом бабусі. Єдине, що в цьому чоловікові нагадувало колишнього юнака, це його різкий насмішкуватий голос і метушливі жести, які Сваммердам весь час намагався стримувати.

Вони зупинилися посеред кімнати, дивлячись в різні боки. Намагаючись розвіяти ніяковість, Тітус підійшов до стінної шафи, взяв глечик з вином і поставив його на стіл. Сваммердам сів і мовчки стежив за рухами господаря. Високі келихи повільно наповнювались іскристим вином. Обидва, не кваплячись, втупившись у свої келихи, щоб не дивитися один на одного, смакували золотисту вологу. Тітус чув дихання гостя і нервові постукування його пальців по столі. Він був утомлений, і це дратувало його. Він не знав, з чого розпочати розмову. Якби не відчуття важкості в голові, він, напевне, знайшов би слова, промовисті й серйозні, і заговорив би, щоб приховати збентеження.

Але ось Ян Сваммердам нахилився вперед, і тінь лягла на келих.

— Як бачиш, я повернувся. По саму зав'язку ситий чужими країнами. Хочу отримати звання доктора. А багато часу минуло відтоді, як я вчився Лейдені.

Закинувши назад голову і відвернувшись, він гучно розсміявся. Тітус недружелюбно глянув на його гострий профіль. Цей чоловік діяв на нього гнітюче. Він підвівся, і йому хотілося спати. Його антикварна крамниця забирала весь його час, і за останні роки він жодного разу навіть і не згадав про Сваммердама. І навіщо він прийшов?

— Як там за кордоном? — мляво поцікавився він.

Сваммердам здригнувся і різко повернувся до Тітуса, очі його були широко розплющеними. Тітуса пересмикнуло. Але Ян Сваммердам уже опанував себе і, зневажливо махнувши рукою, повільно проказав:

— У Голландії краще. Спокійніше...

Тітус бачив, що йому ще багато чого хотілось додати. Його губи німо шепотіли. Запала довга мовчанка. Обос здригнулися, коли над ними залунав бій настінного годинника. Сваммердам зіщулився.

Але раптом він знову нахилився над столом. Його гостра тінь затанцювала по стіні: руки зарухалися, як тоді на судні, коли він у повітрі креслив будову слимака. Він заговорив. У 1655 році він, всього тільки кандидат у лікарі, але водночас цілком досвідчений анатом, приїхав до Парижа. З притаманною йому самоіронією він розповідав, яке враження справило на французьких професорів його мистецтво препарування. Для характеристики Парижа в нього не знайшлося інших, окрім несхвальних, слів: гріховність, легковажність. Світ учених Парижа — збіговисько атеїстів і дурисвітів. Захоплено відгукувався він тільки про Іссі — замський будинок ученого Тевно, де він, Стено й інші анатоми прожили два роки. Він був серед них наймолодший і найздібніший. Два роки, проведені в Іссі, принесли йому славу, почесне звання, гроші й звабу. Розповідаючи про це, Сваммердам презирливо знижував плечима. «Чи справді він нічого цього геть не цінує?» — думав, дивлячись на нього, Тітус.

Він слухав, наче загіпнотизований безладною мовою анатома; час від часу Сваммердам стримував стрімкий потік слів, зі всіх сил намагаючись дотримуватися хроно-

логічної послідовності подій. Але одразу збивався і знову в хаотичному вихорі сипав іменами й подіями, немовби всі свої спогади норовив втиснути в одну фразу.

Раптом настала тиша. Тітус здивовано глянув на гостя. Сваммердам опустил голову на руки і не ворухився. Мертвотна блідість розлилася по його жовтому обличчі. Тітус зірвався з місця. Але Сваммердам зі слабкою посмішкою заспокійливо махнув рукою.

— Це пропасниця. Мені не можна так хвилюватися. Дрібниці. Я звик до стрибків температури.

Тітус схопив глиняного глечика.

— Випий ще холодного вина, — занепокоєно сказав він і наповнив келих.

Сваммердам повільно, ковток за ковтком, пив вино. Він відсапався і млявим порухом відкинув з чола волосся.

Раптом він підвівся. Мовчки встав і Тітус. Сваммердам потиснув йому на ходу руку, схопив плаща й капелюха і кинувся до дверей.

— Я пішов. До побачення.

XIV

Ледь не щовечора з'являвся на Розенхрахті цей довготелесий худорлявий чоловік з кістлявим обличчям примари і скуйовдженим волоссям. Тітус знову починав звикати до нього. Він стисло розповів Сваммердаму про свої успіхи останніх років; анатом слухав неувважно. Тітус не заважав йому походжати по всьому дому, балакати з Рембрандтом, який нарешті пізнав його, уникати Корнелії: очевидно, ця квітуча русява юнка когось йому нагадувала; гортати книги, які не цікавили його, переривати крамницю, хапати все, що траплялося під руку, і тут же, заледве глянувши, класти на місце. Ото дивак, яка дивовижна людина! Тітус побоювався його й іншим разом не міг позбутися бажання швидше позбутися його.

Та варто було заговорити про анатомію, як Сваммердам геть змінювався. Свою дисертацію він писав, не докладаю-

чи особливих зусиль. Темою він вибрав органи дихання. Час від часу він розповідав про цю працю коротко й іронічно. Тітус здогадувався, що Сваммердам викладає в ній твердження, котрі принципово суперечать поглядам деяких професорів; ця обставина тішила, либонь, Сваммердама особливо. Його злісні зауваження, які супроводжувались просто-таки зміним шипінням, стосувалися, очевидно, його колишніх учителів. «Можливо, — думав Тітус, — що в працях Сваммердама бринить така ж сама ненависть: ось що значить захвалити молодого вченого з перших кроків, ось що зробила рання слава з цією людиною, котра втратила контроль над собою, сповнена забобонів і нісенітних ідей, котрі роз'їдають і нищать його нервову систему».

Тітус не мав більше дружніх почуттів до Сваммердама, проте незвичайна пристрасність цього сухорлявого натураліста збуджувала в ньому цікавість, змішану з легким острахом. У лютому він був присутній на здобутті докторського ступеня, на чому так наполягав Сваммердам-старший, і Тітус почувався ні в сих ні в тих. Довгі мантії, брижі, витягнуті обличчя і перуки не сподобались йому, а нечутна, наче на повстяних підощвах, приглушена хода по академічних коридорах видалася йому негідною справжнього чоловіка. За модою вдягнутого Тітуса проводжали несхвальними поглядами, але Ян Сваммердам тільки посміювався, наче одяг Тітуса, так огудно сприйнятий в академічних колах, був особливою заслугою гостя. Він зневажав своїх колег.

Затято і з палаючими очима захищав Сваммердам свої положення. Тітус розумів латиною тільки окремі слова, проте вряди-годи через незворушні латинські звуки проривалася така внутрішня лютість, а обличчя аптекарського сина спотворювала при цьому така злоба, що Тітусові ставало страшно не стільки за тих, на кого це презирство було скероване, скільки за самого Сваммердама, який неначе перевтілювався у демона руйнування.

Марно Тітус запитував себе, що могло так роз'ятрити Сваммердама: анатом мовчав. А що ще йому залишало-

ся? Чи міг він комусь розповісти про свою поразку, про людину, яка відібрала в нього Марґарет Уленбек? Ба, більше того, — про Каспара Бартолейна?

Хай би як говорив Сваммердам, гарячково й іронічно, часом немов навіжений, про все відразу, однак про дві найпекучіші образи в своєму житті він мовчав. З усіх куточків і сховків душі викопував він спогади і думки, щоб зняти себе. Проте два болючі спогади йому все-таки доводилось заглушати зусиллям волі.

Він би ніколи не наважився розповісти Тітусові, що причиною його втечі до Франції була зустріч у Лейдені з Марґарет Уленбек. Вона пройшла повз нього усміхнена й сяюча, як завжди, з двома маленькими синочками, котрих вона вела за руки, і він втік від втілення цього ясного щастя, чужого щастя! Усі ці роки після від'їзду Марґарет він не припиняв боротися зі своїм прихованим від людей коханням і приборкувати його. Проте достатньо було однієї зустрічі — і рана, яка так дбайливо заліковувалась, знову починала кровоточити. І як Сваммердам приховував, що її повернення вигнало його із Голландії, так само він нікому не розповідав і про те, що смерть Каспара Бартолейна в Іссі погнала його із Парижа назад, до Голландії.

Останні роки Каспар і він вчилися в Лейдені. Вони мешкали і працювали разом і високо цінували один одного. Сваммердам вважав Каспара неперевершеним лікарем; у свою чергу, на думку Бартолейна, ніхто із сучасників не міг зрівнятися з його другом у пошуку нових методів і довершених науковості його досліджень. Молоді люди спали на одному ліжку, їли і працювали за одним столом. Коли Сваммердам раптом заявив, що збирається до Франції, — Тевно, мовляв, давно його запрошував, — Бартолейн не захотів відпускати друга самого, кинув навчання і разом з ним поїхав з Лейдена.

Але Каспар не знав, що спонукало Сваммердама виїхати за кордон: той ніколи не розповідав про своє минуле, на якому поставив хрест. Однак, безтурботність Бартолейна, наче розжареним залізом, пекла його сер-

дечну рану. Незабаром після приїзду до Іссі між друзями почалося відчуження.

Завжди замислений і неуважний, Сваммердам дратувався і закипав від найменшої дрібниці. Каспар не розумів зміни, що відбулися в житті його друга, і висміював його. Якщо Бартолейн за столом добродушно брав свого друга на глузи за його мовчазність, то Сваммердам відповідав ущипливою іронією. Нічого іншого ні Каспар і ніхто з оточуючих від нього не чули. Каспар не знав, що й думати, він бачив, що їхній дружбі загрожує небезпека. Йому видавалася безглуздою та несамовитістю, з якою Сваммердам ставив досліди, препарував молюсків, описував і систематизував свої спостереження. Сам Каспар в умовах Іссі, що спонукали до спокою й лінощів, збавляв час у неробстві й гонитві за втіхами. Знову й знову жартував він над Сваммердамом, час від часу заходив до кімнати натураліста, сміючись, згрібав докупи папери на столі, препарати, лупи і тягнув друга із собою до лісу, в поле. Понуро й покірливо йшов Сваммердам за ним. Він не промовляв жодного слова. Він думав про русяву жінку, і грішний світ, одна думка про який доводила до тремтіння, зважливо поставав перед ним. Він ненавидів безтурботний сміх Каспара. Хлопець не розумів, що це не честолобність, яка все більше й більше сушила Сваммердама, змушувала його з головою занурюватися в роботу, а що гарячкова робота для нього — найкращі ліки від гарячкових думок. Бартолейн сміявся і своєю кепською французькою мовою жартував з жінками на кухні. Він не запитував Сваммердама, чому в того тремтять руки, чому той шукає усамітнення й чому працює як навіжений. Каспар приходив до нього зі своєю дратівливою веселою усмішкою, розкидав книжки й рисунки і потім змушував друга всенький день вилежуватися з ним над потічком у тіні високих тополь і слухати свою збуджену балаканину, свою поетичну маячню. І тоді Сваммердам втрачав владу над власними думками і спогадами, які наринали на нього і викликали гіркі роздуми над своєю пізно пробудженою юністю.

Одного разу він відмовився піти з Бартолейном. Той, як завжди сміючись, покартав його, але врешті-решт розсердився і сказав, що Сваммердам став рабом своєї науки, що він ображає господаря дому, який виявив гостинність, і забуває друзів, що він глухий до всіх і до всього, окрім зрадницького голосу свого честолюбства. З цього дня Ян Сваммердам уникав зустрічі з Бартолейном. Він зненавидів друга: зненавидів за те, що той вільний, що він може, весело посвистуючи, гасати скрізь, що безповоротне минуле не мучить його; зненавидів за його безтурботність, за те, що Бартолейн, сам нехтуючи науковими заняттями, докоряє йому, Сваммердаму, в надмірному старанні до науки...

Декілька днів Ян Сваммердам не з'являвся за загальним столом і їв у себе в кімнаті. Першого разу, коли він перекинув себе і знову переступив поріг їдальні, де ціла армія паразитів і удаваних вчених харчувалися за рахунок Тевно, Каспар, гучно радіючи підняв келих за здоров'я друга. Ян Сваммердам бачив, що сяюча посмішка Бартолейна невдавана, що той щиро втішений і вважає його прихід знаком примирення. Дух суперечності охопив Сваммердама. Він визвірився на Бартолейна і кинув декілька різких і грубих слів. Усі мовчали. Ян Сваммердам підвівся і повернувся до Тевно. Його спотворене обличчя справляло відразливе враження, голос звучав холодно і вороже:

— Мені здається, вельмишановний пане, що у вашому замку знайшли прихисток люди, які безцеремонно втручаються не у свої справи. Було б добре, якби ці набридливі суб'єкти дали спокій людям, які живуть з ними під одним дахом, і не нехтували своїми обов'язками.

Почувши ці злісні слова, Бартолейн зірвався. Сваммердам дивився на нього, стиснувши губи. Шрам між бровами побагрянів, на лобі напнулися жили. Каспар, здавалося, був геть знищений, його хлоп'яче обличчя з рідкими рудуватими вусиками так зблідло, що навіть Сваммердам на мить злякався. Бартолейн хотів було щось сказати, але із горла його вирвалися тільки недо-

ладні, незрозумілі звуки. Він почервонів, потім сполотнів, почав задихатися. Очі позакочувались. Він похитнувся і схопився рукою за серце.

Його підвели до високого, широко відчиненого вікна. Всі оточили його, злякано зашепотіли, а Ян Сваммердам утік до парку. Тривога і каяття терзали його душу. Він біг, наче переслідуваний фуріями. Перед ним мигтіли ставки, водограї, тисові живоплоти, кам'яні фавни, альтанки, розарій, усамітнений будиночок. Він заблукав і, наче сліпий, кружляв на одному місці. Він раптом збагнув, що накоїв. Він зрозумів теж, що насправді жодної миті не відчував ненависти до Каспара, що любив його сліпою любов'ю, котра спонукала його ділити з ним житло, стіл і ліжко. Він упав обличчям у траву і, вражений, заплакав. Усе це заздрість, лише заздрість. Він заздрив сонячній безтурботності Каспара, його безхмарному життю і в цих заздрощах відштовхував Каспара, і ось тепер...

Важко ступаючи, повернувся він увечері до Іссі. Навкруги стояла мертва тиша. Тиша ця навалилася на нього тисячею тривог і страхів. Не було чути ні звуків гобоя, на котрому грали Дюльсі й Лотремон, ні гомону й сміху, які зазвичай лунали в бібліотеці...

Ян Сваммердам не наважувався піднятися сходами, котрі вели до будинку. Ховаючись у тіні, він зупинився під вікнами. На білі плити падало бліде сяяння свічок. Передчуваючи лихо, він заглянув у вікно. Побачив ліжко і на ньому тіло Бартолейна, у головах стояли двоє слуг.

Упродовж днів після цієї події ніхто жодним словом не дорікнув йому. Урочисто, в скорботній мовчанці поховали у французькому парку голландського лікаря. За декілька днів згодом Тевно відвідав Яна Сваммердама в його кімнаті і був настільки шляхетний, що сказав йому декілька слів утіхи і на його виправдання.

— Не картайте себе надто... У вашого друга було хворе серце, і цей незначний епізод справив на нього сильне враження.

Ні, Тітус і гадки не мав про причину вічного занепокоєння і нападів пропасниці, які терзали підірване тіло й душу Яна Сваммердама; звідки йому знати, чому цей натураліст покинув Іссі й повернувся до Амстердама. Робота над дисертацією була достатньо розумним поясненням і ні в кого не викликала зайвих питань. Але сам Ян Сваммердам кидався вночі на подушках, не склепивши очей, а якщо засинав, то одразу схоплювався, розбуджений снами, в котрих частіше, ніж образ руської квітучої жінки, з'являлося життєрадісне усмінене чоловіче обличчя, яке раптом спотворювала гримаса жаху й вираз докору в очах.

XV

Якось у розпалі літа Ян Сваммердам, зайшовши увечері до Тітуса, запросив його поїхати разом до Утрехта, куди він вибирався у якихось своїх справах. Тітус і чути не хотів про поїздку, проте в неспокійному погляді приятеля було таке благання, що врешті-решт він погодився. Він трохи побоювався Сваммердама, не наважувався відмовити йому в проханні, на якому той так наполягав. Хоч Сваммердам ніколи не дозволяв собі неввічливості, Тітус, пам'ятаючи його дикі витівки під час захисту дисертації, зажди остерігався їх. Він відстороняв від себе все, що могло вивести його зі стану душевної рівноваги й спокою. Силою волі й працею він втиснув у межі упорядкованого існування неспокійні поривання своєї юности й тепер старанно уникав будь-якої бурі, котра могла б порушити цю рівновагу.

А зрештою, чом би й не поїхати? Всі дозволяють собі декілька днів перепочинку. А він уже понад два роки не відпочивав від щоденної втомливої ділової метушні. Йому корисно здійснити невелику поїздку, а що стосується Сваммердама, то він постарается не звертати уваги на його чудасії, вирішив Тітус.

Часом анатом дивувався його своїм зневажливим ставленням до грошей і до власного здоров'я, яке він нерозважливо витрачав на улюблену науку, хоча батько про-

туркав йому вуха настановами і скаргами. Йому й на мить не спадало на гадку зайнятися лікуванням хворих і мати якусь користь з дисертації. Спочатку він проводив з батьком короткі, але бурхливі розмови. Батько, стурбовано насупившись, радив синові поміняти нарешті своє ненадійне заняття анатомією, яке поглинуло вже чимало дукатів, на солідну професію лікаря. Ян Сваммердам, кинувши на батька, шанованого аптекаря, недобрий погляд, роздратовано вигукнув:

— Ви хочете, щоб я усе своє життя тільки тим і займався, що досліджував сечу, ставив п'явки та приймав дітей у породіль, удаючи із себе бабу-повитуху?

— Для твоїх захоплень залишиться ще достатньо часу, — відповідав Сваммердам старший. — Передусім треба забезпечити собі шматок хліба.

Але Сваммердам-син не хотів і слухати умовлянь батька. Наче навіжений снував він по високій, викладеній кахлем аптеці, гнівно скидаючи з прилавка реторти і коробочки з пігулками і вигукуючи, що батько дріб'язковий і обмежений чоловік, який не бачить далі власного носа. Врешті-решт старий здавався і розв'язував калитку, тільки би син заспокоївся. Нехай уже він препарує своїх білих слимаків, тільки б у родині був лад! Щоправда, Сваммердаму-старшому препарування молюсків видавалося менш приємним заняттям, аніж лікування людських недуг.

Так Сваммердамові вдавалося з місяця в місяць віддаляти необхідність братися за лікарську практику. Він мав іншу мету: хотів піддестити батьковому марнославству, хоча, не в тій формі, в якій тому хотілося. Ян Сваммердам вирішив написати працю із зоології й з невтримним запалом узявся здійснити свій намір. Великими літерами із закрутками, гідними каліграфа Коппеніола, Сваммердам вивів на титульному аркуші: «Загальний трактат про безкровних тварин». Це стане великим дослідженням, і він знав заздалегідь, що байдуже ця праця ніким зустрінута не буде: друзів у вченому світі він потішить, а ворогів змусить навіки замовкнути. Але — що найваж-

ливіше — батько зрозуміє нарешті його «захоплення», про яке говорить завжди з такою неприязністю.

Ян Сваммердам, сидючи з Тітусом у поштовій кареті, усміхається, думаючи про свою майбутню книгу. Тітус кидає на нього здивований погляд і питає, що викликало в нього такий гарний настрій. А чом би й не поділитися з приятелем... І, загадково понизивши голос, бо гідність не дозволяє йому виявляти перед сторонніми свою безмежну честолюбність, він викладає Тітусові свої наукові плани.

У наступні дні Сваммердам перебував уже не в такому пригніченому стані й був геть не таким мовчазним, як припускав і побоювався Тітус. Вечорами, сидючи за склянкою вина у продимленій корчмі з потемнілими рубленими стінами, де вони зупинялися на нічліг, бо Тітус рішуче відмовився ночувати в сіннику або під копицею сіна в полі, — друзі вели розмови, пронизані м'яким гумором і сонячними спогадами. Тітус був задоволений. Життя чудове. Йому більше нічого бажати. Після стількох похмурих років золотий птах щастя звив собі гніздо у нього на грудях. Навіть Сваммердам видавався спокійнішим — очі його втратили гарячковий блиск, а руки перестали без кінця що-небудь шарпати. Його голос став м'якшим, і слова не переганяли одне одного в божевільних перегонах, коли він щось розповідав.

В останній день, котрий вони провели в селі на Фехті, здійснювся вітер і почав падати дощ. Свої плащі вони залишили в корчмі на березі річки, а тому вирішили перечекаати дощ під високим дубом. Злива, одначе, була такою сильною, що проникала навіть крізь густе листя. За півгодини обидва змокли до нитки. Сваммердам, який не раз потрапляв у такі халепи, легко відбувся. А Тітуса, коли вони увечері сиділи біля палаючого вогнища і сушили одяг, кидало то в жар, то в холод. Вночі його почало лихоманити, Сваммердам не лягав і всю ніч міняв йому холодні компреси. Наступного ранку температура впала, але він відчув апатію і слабкість.

Сваммердам порадив Тітусові залишитися в Утрехті і пожити там, поки він повністю не одужає. Але Тітус зга-

дав, що має в Хауді зустрітися з одним торговцем, і як Сваммердам не наполягав, Тітус лише з прикрістю знизував плечима. Він пообіцяв заїхати за Сваммердамом, щойно закінчить свої справи в Хауді.

Коли за два дні Тітус повернувся, Сваммердам, побачивши його позападали очі, які гарячково блистіли, не на жарт злякався. Тітус захрип, кашель душив його. Охкаючи від болю, він визнав, що Сваммердам мав рацію: хвороба, очевидно, не минула безслідно. Тепер уже Сваммердам узяв справу у свої руки. Він напоїв Тітуса міцним настоєм анісу, закутав у плащі і посадив на поштове судно, яке стояло на причалі біля корчми. Клацаючи зубами, лежав Тітус у задушливій каюті. Руки його залякли, лоб паленів. Кожний напад кашлю болем відгукувався в серці Сваммердама. Поїздка до Амстердама тривала дві години. Нарешті вони прибули. Тітус утомився, голова йшла обертом, він був неспроможний рухатися. Сваммердам, швидко поміркувавши, знайшов вихід із становища: Франс Коопал мешкав неподалік від пристані.

За півгодини Тітус лежав на високому квадратному ліжку у вітальні своєї тітоньки Тіції Коопал. Температура знову піднялася. Ніби крізь туман пізнавав він довготелесого Яна Сваммердама, який готував мікстури на круглому столі, на котрому до того моменту ніколи нічого, окрім венеціанського кришталю, не стояло. У напівпритомності він ще бачив, як Тіція ван Ойленбюрх з м'якою наполегливістю випроваджувала з кімнати осадкуватого серйозного Франса Коопала.

XVI

Пізно увечері темна жіноча фігура у важкому капорі, низько насунутому на обличчя, тихо постукала в напівосвітлене вікно. Обережно, намагаючись не скрипіти, Тіція ван Ойленбюрх відчинила двері. Закутана жінка прошмигнула повз неї і скинула плаща. Тіція Коопал побачила перед собою заплакане обличчя Маґдалени ван Лоо.

Першої миті Тіція здивувалася, але, зауваживши мимовільний зляканий рух дівчини у бік освітленого покою, де над чимось порався Ян Сваммердам, вона все зрозуміла...

У голові її виром промайнула вервечка думок, які зімкнулися в нерозривний ланцюг. Якось одного разу, три роки тому, Магдалена ось так само прийшла до неї, теж увечері, такою ж засмученою, як і зараз; тоді вона покинула батьківське гніздо і не верталася додому понад два місяці. Весь той час вона прожила тут, мовчазна і бліда, пригнічена якоюсь таємницею, котрої вона так нікому й не виказала. І згодом, навідуючи тітоньку, вона не підняла завіси над своєю таємницею. Навіть менш чутливі й проникливі натури, ніж Тіція Коопал, не могли не зауважити, що Магдалена стала набагато м'якшою і взагалі геть змінилася. Пізніше до Тіції Коопал доходили всілякі чутки — настільки жахливі, що в них було й годі повірити. Двадцятип'ятирічна Магдалена, котра ще дівчинкою, рудоволосою принцесою, неподільно панувала на балах, раптом перетворилася у відлюдну і замкнуту жінку. А тепер вона одним-єдиним рухом виказала свою таємницю.

Там, за ширмою, лежав син Саскії — хворий, в гарячковому маренні. І саме вона, Магдалена ван Лоо, прийшла навідати його першою, навіть раніше, ніж з'явився хтось із Розенхрахта!

Магдалена жодним словом не проходила, але її тітці й так все було ясно.

— Він лежить у сильній гарячці, — тихо промовила Тіція.

Маргарет затремтіла. Тіція співчутливо обійняла дівчину і почала гладити її розсипане по плечах волосся. Ніколи доти не пізнане почуття гордості й любови охопило Тіцію. У критичні хвилини саме вона, яка не знала радощів материнства, виявилася опорою і джерелом розради для дітей своїх сестер!

Коли ніхто вже не може зарадити, вони прибігають до неї й благають про допомогу... Тільки-но вона побачила, що очі Магдалени наповнюються гарячими слізьми, як вся за-

сяяла прихованим у ній теплом. Із щирим серцем потурбується вона про долю обох дітей: сина Саскії, котрого сьогодні принесли хворим у її дім, і доньки Емми, яка прибігла до неї сьогодні в надії втихомирити гнітючу тривогу...

Обійнявши Маґдалену за плечі, вона повела її до сусідньої кімнати. Жодного слова не було сказано обома жінками про Тітуса, але вони добре зрозуміли одна одну: сльози й тремтячі губи однієї були настільки ж промовисті, як ніжна турботливість іншої.

Увесь вечір Маґдалена не відходила від Тітуса і допомагала Яну Сваммердамові міняти компреси. Її дивувало, що всім видалась цілком природною і її присутність тут, і її турбота про хворого. Навіть довготелесий неспокійний біолог, що першої миті налякав її своїм блукаючим поглядом, тепер мовчав і усміхався, коли вона схилялася над Тітусом.

Заповітна, здавалося, нездійсненна мрія останніх трьох років раптом справдилася! Щойно Маґдалена хоч на мить залишалася удвох з Тітусом, котрий ще нікого не впізнавав, як вона починала гладити його скроні тремтливими пальцями, — ось воно, гірке здійснення її непогамовного бажання. Життя розпочиналося наново, як в ту ніч, коли вона вперше усвідомила своє кохання. Вона була щаслива, бачачи, що прохолода її рук хоч на мить приносить полегшення його палаючій від гарячки голові. Вона гладила його лоб і міняла компреси такими ніжними дотиками, на котрі ніколи раніше не була здатна.

Тиждень Тітус кидався у виснажливій пропасниці. Корнелія або де Хелдер приходили щодня і ніяково, заклопотано запитували, як він почувається. Рембрандт прийшов усього один раз. Його підвели до ліжка. Похитуючи головою, він спостерігав за тим, як Ян Сваммердам поїв Тітуса мікстурою. З байдужим виглядом і без жодних ознак занепокоєння він запитав:

— Хто тут хворий?

— Тітус! — сказали йому.

Так само похитуючи головою, Рембрандт тихо засміяв-

ся. Потім хитро погрозив комусь пальцем. Настривавши оточуючих, він з дитячою впевненістю промовив:

— Але ж Тітус у від'їзді...

Відвернувшись і навіть не дивлячись більше в бік хворого, він підхопив Франса Коопала під руку і пішов з ним до виходу. Але й там він не відпустив Коопала і почав розповідати йому якусь запутану історію про чудові справи, що їх нібито веде Тітус, про казкові багатства, які накопичуються в домі. Коопал гукнув нарешті на допомогу Аарта де Хелдера. Той забрав з собою майстра, який геть здитинів, і провів його на Розенхрахт.

Коли Тітус отямився, почав пізнавати навколишню обстановку і очі його допитливо й здивовано ковзнули по стінах вітальні, Магдалена ван Лоо тихо вийшла з кімнати. Серце її калатало від болісних сумнівів. Цього ранку Сваммердам довго сидів біля ліжка і нарешті впевнено промовив:

— Він уже почав одужувати.

Ці слова прозвучали для неї наче музика небес, але наступної миті їй стало лячно. Що знає вона про Тітуса? На що може сподіватися?

Боячись стривожити хворого, всі почали обережно заглядати до вітальні, де він, радісно й безпорадно усміхаючись, лежав на ліжку. Тіція Коопал схаменулася, що не бачить небоги. Магдалену вона знайшла у кімнаті для білизни. Кусаючи носову хустинку, та дивилася з вікна на старий канал, на котрий, кружляючи, падало осіннє листя.

Побачивши тітку, Магдалена залилась слізьми. Рум'янець повільно залив щоки Тіції Коопал. Вона, старша, нічим не відрізнялася від своєї молодшої подруги: і вона мріяла про те, в чому не зізнавалася б собі у найпотамніших сховках душі... Магдалена не опиралася, коли Тіція обійняла її й пригорнула до себе. Вона вся тремтіла і не наважувалась підвести очі. А Тіція Коопал пошепки заспокоювала її:

— Не бійся, Магдалено. Заспокойся. Нехай він тільки одужає...

Обоє знали, про що йдеться. Жодним словом не захопилися вони в надії, котру обидві плекали, про те палке бажання, яке обидві носили в серці, — одна з материнською самовідданістю, інша в журбі й страху закоханої, — з того самого моменту, як уперше розгледіла в Тітусові мужчину.

XVII

І ось все закружляло, швидко, як уві сні, коли роки перетворюються на хвилини і події, витісняючи одне одного, й змінюються з калейдоскопічною швидкістю...

Магдалена не відходила від ліжка хворого, і Тітус купався в щасті. Не такі тонкі натури — і ті зрозуміли б, що означає, коли жінка раптом відкидає всі суспільні умовності, які стоять на її шляху, і виявляє самовідданість, гідну подиву. Багато днів поспіль насолоджувався Тітус ніжною турботою, котрою Магдалена огортала його. Це було так несподівано, особливо якщо згадати її поведінку в ті дні, коли пихата, холодна, мріючи про легку перемогу, вона приїжджала до його крамниці й намагалася завойовувати прихильність Рембрандта і Гендрік'є...

Довгими пополудневими годинами, коли вересневє сонце розпорозувало в будинку бліде золото і сили його поступово відновлювались, Тітус розмірковував про минуле і про те, яке місце в ньому посідала Магдалена. Він пам'ятав, що вона захоплювала його й позбавляла спокою, і думав про те, як раптово вона змінилася, про неймовірні плітки, які поширювалися про неї.

Тепер нарешті все з'ясувалося. Вона тут, у домі тітки — дивно, адже йому ніколи не спадало на думку, що Тіція також її тітка! — і доглядає за ним. Вона відсторонює Яна Свамердама, коли настає час приймати ліки, вона подає склянку, коли Тітус просить пити, а одного разу удавши, що спить, відчув на лобі її дихання.

Тітус ніколи не думав про одруження, та й з ким мав би одружуватися? Але його тішило, що є така жінка, котра ко-

хає його, що вона саме заради нього відмовилась від блискучого світського життя і зараз, наперекір усім міським кумонькам, покинула батьківський дім і доглядає його, Тітуса. Коли вдень його залишали самого, він замість того, щоб поспати, як це годилося, лежав у ці довгі години мертвої післяпудневої тиші з розплющеними очима, відчуючи, як набирається сил, а душу огортає млість і радість.

Він почав жартувати з Магдаленою, схопивши її за руку або за спідницю, не відпускав, поки не поцілує її в щоку або в лоб. І щоразу він бачив, як обличчя Магдалени спалахувало рум'янцем радості, як її очі, немов зорі, променилися золотом.

Коли йому дозволили короткі прогулянки, Магдалена завжди супроводжувала його. Тіція Коопал, залишаючи їх удвох, подавала знак служниці, щоб та виходила, кивком голови випроваджувала Яна Сваммердама і, хоча цілком усвідомлювала відповідальність за свої вчинки, зупиняла суворим поглядом навіть Франса Коопала, коли той, стурбований долею закоханих, спробував з'ясувати стан справ.

Восени Тітус і Магдалена удвох прийшли в майстерню Рембрандта. Великий маляр сидів біля вікна і відпочивав. Коли вони увійшли, він повернувся до них. Першої миті їм здалося, що він не впізнав їх. Але наступної миті він підвівся й усміхнувся своєю дитячою усмішкою.

Тітус обійняв Магдалену і підвів до батька.

— Намалюй наш портрет, батьку, — сказав він. — Ми заручилися.

Рембрандт знову усміхнувся. Він із шумом відсунув стілець і підійшов до Тітуса. Щойно після цього він звернув увагу на Магдалену. В його очах з'явився якийсь спантеличиний вираз, чоло зморщилося. Він, очевидно, щось згадував. Магдалена простягла йому свою змарнілу руку.

— Це я, дядьку Рембрандте, Магдалена...

Маляр неначе раптом згадав. Він задоволено, хоч і нерозбірливо щось пробурмотів. Потім знову глянув на Тітуса, очі його заблищали, немов у нього з сином була якась спільна радісна таємниця.

— Намалюй нас, батьку! — повторив Тітус.

Він підштовхнув Рембрандта до мольберта і почав допомагати йому.

Вони натягли полотно на підрамник. Рембрандт узявся змішувати фарби, і Маґдалена чула, як дядько щось насвистує крізь зуби. Старий художник був у гарному гуморі. Дрібними кроками сновигав він по майстерні. Його халат волочився по підлозі. Час від часу він кидав на Маґдалену погляд і щось мугикав. Їй вчулося: «наречена Тітуса» — і видалося, що слова ці набували майже урочистого, незвичайного звучання, після того як Рембрандт наспівував їх про себе.

Тітус і Маґдалена зайняли свої місця. Рембрандт не дивився на них. Продовжуючи наспівувати, він, сидючи перед мольбертом, переводив погляд тільки з полотна на палітру, де, виблискуючи, лежали бронза і кармін. Тітуса здивували ці тони. На Маґдалені була темна сукня, котра здавалася чорною; сам він був у костюмі із брунатової французької тканини — останній писк моди французьких чепурунів. Пошепки він звернув увагу Маґдалени на дивне поєднання фарб на палітрі.

Вони позували вже три години і дуже втомилися від непорушного сидіння. Раптом Рембрандт підвівся і відкинув пензель у бік. Схопивши заручених за руки, він потягнув їх до мольберта. Здивовано дивилися вони спочатку на вологе полотно, а потім одне на одного.

Високий стрункий чоловік з рисами Тітуса, вбраний у золотий і по-східному розкішний одяг, ніжно і турботливо тримав праву руку на серці молодої жінки з обличчям Маґдалени, що стояла поруч, на червоній ошатній сукні якої іскрилися коштовні камені; руки її у зворушливому жесті сходилися на животі.

Це було зовсім не те, на що вони очікували. Вони позували сидючи, а на картині закохані стояли на повен зріст, вони дивилися одне одному в очі, а на полотні — наречена дивиться перед собою, немов у передчутті незвіданого щастя, а погляд нареченого спочиває на ній з довірою, з мужньою ніжністю.

Глибоко розчулений, Тітус глянув на батька, а той, сутулячись, з легкою усмішкою на губах, спостерігав за їхнім захопленням. Зістарілий Рембрандт, зовсім здитинілий, ледве усвідомлюючи, що довкола відбувається, створив одвічні образи молодого й молодої, якими вони живуть у мріях тисяч чоловіків і жінок.

Тітус і Магдалена взялися за руки. Тітус зрозумів, що Магдалена зворушена глибокою правдою картини; вона майже з острахом побачила, що Рембрандт передав усе найінтимніше, що тьохкало в ній, народжене коханням.

Але раптом художник відсторонив молодих людей у бік, немовби своїм мовчазним спогляданням вони щось відбирають у його творіння. Знявши з мольберта це вологе полотно, він обережно й урочисто поніс його до вікна, до світла; потім узяв заручених за руки, підвів до дверей і відчинив їх. Він, мовляв, хоче побути на самоті зі своєю картиною, з витвором своєї праці, з яким йому, звичайно, доведеться незабаром розлучитися.

Так воно повторювалося упродовж більш ніж сорока років. І Тітус, який знав про це, і Магдалена, яка тільки здогадувалася, не ремствуючи, дозволили випроводити себе із майстерні, щоб залишити Рембрандта одного.

XVIII

Якось уранці, наприкінці зими, Тітус забрав свою суджену із батьківського дому і поїхав з нею до ратуші. За два тижні до того Аарт де Хелдер і Лукас де Баан оповістили всіх знайомих молодого про майбутній шлюб. Дітям вони роздали весільні цукерки, а дорослих напоїли вином з прянощами. Спочатку Тітус запропонував було Яну Сваммердаму бути дружною нареченої, але той похмуро розсміявся.

— Це щоб я зі своїм свинячим писком розкидував діточкам цукерки і поїв жіноцтво вином? Можливо, мені ще накажуть шлюбне ложе прикрасити? Мені?

Тітус просто-таки отетерів від грубого і різкого тону Сваммердама, проте в глибині душі тішився, що син ап-

текаря відмовився і він міг запропонувати цю честь двом іншим своїм приятелям. Де Хелдер і Лукас де Баан більше підходили на роль друзьб. Особливо добре Тітус зрозумів це в передвесільні дні, коли товариші жениха і подружки молодої взялися прикрасити вічнозеленим барвінком наново умебльовану квартиру на Розенхрахті. Там здійснювся такий гармидер, такий невимовний регіт, що Тітус мимоволі подумав: що ж може вчинити на весіллі цей завжди стриманий де Хелдер?

А коли Тітус з Магдаленою сіли нарешті під весільний багдахін і банкет почався, — ось тут молоді малярі й обидві дівчини, їхні помічники, як з ланцюга зірвалися. Ніхто ніколи ще не бачив Аарта де Хелдера таким нестримно веселим. Підстрибуючи на стільці, він співав весільних пісень, котрі змушували дам удавати, ніби вони страшенно шоковані, хоча насправді, ховаючись за своїми віями й келихами, вони сміялися ще голосніше за чоловіків. Зате музиканти незмінно грали невинні мелодії. Перекриваючи гомін людських голосів, скрипки верещали, басы гуркотили і пронизливі флейти голосно дудили то «Король шведський», то «Жило-було дитятко», то «Стоїть липа в долині» й багато інших таких самих мелодій.

Корнелія, з розпашілими щоками, сиділа посеред подружок, котрі всіляко намагалися розсмішити її. Ніколи в житті їй ще не доводилося брати участі в такій учті. Легковажні балачки, пісні й вино збили її з пантелику. І як можуть усі ці дівчата й жінки сміятися, слухаючи соромітні пісеньки де Хелдера, якщо вона паленіє з сорому? Дивувало її й те, що Тітус, її порядний і суворий брат, відгукувався сміхом на сороміцькі жарти, якими чоловіки перекидалися за столом. Корнелія озирнулася довкола: всюди одні розчервонілі реготливі обличчя. Час від часу вона кидала погляд у самий кінець стола. Там, серед далекої рідні й другорядних гостей, сидів Рембрандт — заглиблений у себе, із загадковою усмішкою, яка відкривала беззубий рот. Він не захотів сісти напроти батьків молодої, де для нього приготували було високе прикрашене

вінком крісло. Його благали, наполягали, але так нічого й не могли з ним удіяти. Не пояснивши, чому відмовляється, він вперто стояв на своєму: сидіти він буде там, де йому подобається. Його знову й знову благали, поки він, затинаячись, не почав лаятися. Зітхнувши, Тітус дав Рембрандтові спокій. І ось, поважний і втихомирений, затиснувши в руці великий келих для вина, він сидить у колі незнайомих йому людей, неначе панський слуга або якийсь далекий родич молодого чи молодої, і не відповідає на жодне запитання, з яким до нього звертаються. Сам він, можливо, навіть не розумів свого становища. Час від часу він позирав на почесні місця за столом, де під весільним балдахіном сиділи Тітус і Магдалена; очі його ковзали по прикрашених зеленим барвінком і сріблястим листям стінах. Потім він довго сидів незворушно, ніби щось повільно й болісно згадував, поки йому знову не пропонували якоїсь страви, до якої він жадібно допадався, і вина, котре він пив склянками.

Через декілька годин після початку весільного банкету в залі було вже так гаряче й душно, що Тітус нахилився до Магдалени й запитав, чи не відчинити вікно. Холодне повітря лютневої ночі ринуло на розпашілі обличчя; стало легше дихати; шум і запал досягли, здавалося, найвищої межі.

Раптом дружби молодої скочили на свої стільці, заплекали в долоні й зажадали тиші. Але всі почали нестримно вигукувати: «Люлі-люлечки!». Це був знак вести моду в танку до ліжка!

Двері розчинилися, і спальня наповнилася гістьми. Музиканти вже розташувалися біля широкого ложа, пілікали й дуділи. Зчинився неймовірний гармидер. Лунав нестримний сміх. Кожний квапився проштовхнутися вперед, щоб подивитися, як Тітус викупить свою суджену із рук дружб і понесе її до шлюбного покою і як він там буде боронитися від них... Щойно після того як Тітус, як це вимагав звичай, зняв брижі й почав розстібати камізелю, гості почали розходитися — з галасливими

побажаннями або грайливими натяками. Але ще немало часу минуло, поки останній гість залишив дім.

Минули й післявесільні дні, й знову настали будні. Тітуса дошкуляв кашель. Ніхто, крім Маґдалени, не звернув на це уваги. А вона згадала, як в самому розпалі весілля відчинили вікно до кімнати увірвався холодний лютневий вітер. Тітус був розгарячений і тільки-тільки одужав після хвороби. Тривога охопила Маґдалену. Але Тітус лише сміявся над нею і відмахувався від її страхів, від анісових і ромашкових настоїв, від теплих компресів.

Їхнє молоде щастя було ще безхмарним. Вечорами вони сиділи поруч і розповідали одне одному про своє дитинство і юність. Минуле згадувалося як щось невіргоднє. Їм здавалося, що тільки тепер нарешті почнеться справжнє життя.

Якось увечері, коли Тітус зовсім охляв від нападу кашлю, Маґдалена рішуче підвелася.

— Ось уже місяць, як ти кашляєш і нікого не хочеш слухати. Сьогодні ж я викличу Сваммердама.

Тітус почав було мляво заперечувати, але Маґдалена, силоміць посадивши його на стілець, гукнула Аарта де Хеддера із майстерні й домовилася з ним, що він приведе Яна Сваммердама.

Цього вечора Тітус уперше після весілля зустрівся зі Сваммердамом. В очах молодого вченого він зауважив насмішкуваті вогники. Скидалося на те, що Ян збирався пожартувати над молодими і втяти один зі своїх грубих холостяцьких жартів. Підморгнувши, Тітус спробував утримати його від цього. Але вираз іронії так і не пом'якшився на обличчі Сваммердама. Тітус помітив, що Маґдалена почервоніла від обурення: вона ще не навчилася правильно оцінювати вчинки цього дивакуватого натураліста. Ян Сваммердам сів ближче до каміна, погрів руки над розжареним вугіллям і почав оглядати Тітуса. Молодий чоловік дихав спокійно, і зовнішній його вигляд не викликав жодних тривожних підозр. Він справляв враження міцної, щасливої людини. Сваммердам залишався недовго. Попле-

скавши по плечі Тітуса і церемонно уклонившись Магдалені, він пішов. Наступного дня він прислав якийсь сиропчик від кашлю, який Тітус зневажливо викинув.

Щоразу, як Магдалена починала благати його берегти здоров'я, він добросердно зводив плечима. Під час спільних прогулянок Тітус глибоко вдихав крижане повітря. Інколи, правда, він відчував якусь кольку в грудях, але це його не тривожило. Проте варто йому було повернутися додому і вмотитися біля теплого, задимленого каміна, як знову починалися напади тривалого й виснажливого кашлю, який дуже хвилював Магдалену. Одного разу, міцно припавши до нього і обхопивши його плечі обома руками, вона сказала:

— Ти повинен піти до лікаря, обов'язково! Я не хочу більше чути цього кашлю, не можу його чути... заради нашої дитини.

Тітус відповів їй довгим поцілунком.

— Але ж Ян Сваммердам сказав, що нічого страшного немає.

Магдалена спалахнула.

— Ян Сваммердам! Ненавиджу твого Яна Сваммердама! Він навіть не вислухав тебе як слід, а тільки посидів біля каміна, попив вина і зник. Та й від присланої ним мікстури — жодного пожитку!

Хіба міг Тітус не поступитися її сльозам — особливо при теперішньому її становищі. Він пішов до лікаря і дав себе обстежити. Коли він повернувся, Магдалена з виразу його обличчя зрозуміла, що він приніс погані новини. Він мовчки поцілував її й посадив до себе на коліна.

— Лікар сказав, що справа, очевидно, у правій легені, і тимчасово заборонив виходити з дому.

Тепер лікар щоденно навідувався й обстежував Тітуса. Тимчасом кашель все посилювався. Інколи він, що, правда, залишав його у спокої, але ледь що — розпочинався з новою силою і робив свою руйнівну справу. Якось Сваммердам зустрів лікаря в момент, коли той виходив з антикварної крамниці Тітуса. Схопивши його за рук, Ян глухо розсміявся.

— Ну що, майстре пускання крові, як справи? Скоро дочекаємося новонародженого?

Лікар сердито глянув на нього.

— Не тільки новонародженого, але й покійника дочекаємося, якщо мені не вдасться врятувати хворого! — сказав він. І, зневажливо глянувши на довгополий Сваммердамів плащ, сказав:

— І це лікар з докторським дипломом! Ех ти, книжний хробаку! Навіть невіглас второпав би, що Тітус ван Рейн важко і небезпечно хворий.

Ян Сваммердам промовчав і увійшов до крамниці. Він згадав про нездужання Тітуса перед одруженням. Нерозумно було з його боку, недалекоглядно й безглуздо повірити, що хвороба минулася безслідно!

Тітус лежав у ліжку. Він помахав Сваммердаму блідою рукою. Магдалена зустріла гостя ворожим поглядом. Ян Сваммердам відчув, що вона не довіряє йому і думає, начебто він нічого не тямить у хворобі Тітуса. Пройшовши повз неї, він різким рухом руки зірвав з хворого укривало і ретельно обстежив Тітуса.

— Права легеня! — уривчасто кинув він.

— Повторяти за лікарем, як папуга, — штука нехитра, — холодно сказала Магдалена, — а ось допомогти!..

Ян Сваммердам помчав до батьківської аптеки, а Магдалена схилилася над Тітусом.

— Не впускай його більше, коханий! Я ненавиджу його. У нього совість нечиста, я це відчуваю. У нього наврочливе око.

Тітус мимоволі розсміявся і махнув рукою.

— Та ж він просто дивак, — повільно і втомлено сказав Тітус, — але він бажає нам добра. Не думай про нього так лише з його вигляду!..

Магдалена гірко розплакалася.

— Я ненавиджу його! Ненавиджу його розкуйовджене волосся, його погані манери! Не хочу більше його бачити! Скажи йому, щоб він більше не смів приходити! Благаю тебе, скажи йому це!..

Тітус спробував заспокоїти її.

— Ти щось таке собі утовкмачила... — почав було він. Але Маґдалена аж підскочила.

— Ти, значить, заодно з ним? Проти мене? Значить, ти мене не кохасш?

Тітус розгубився, хотів узяти її за руку, але вона відштовхнула його.

— Навіщо ж ти одружився зі мною? На гроші повабився?

Тітус сів. Обличчя його потемніло і стало суворим.

— Маґдалено!

Вона різко підвела голову і знову опустила її на руки. Сльози текли крізь пальці.

Тітус упав на подушки і важко зітхнув.

— Не треба, Маґдалено, не треба...

Він закашлявся. Маґдалена одразу замовкла. Вона підвелася і з застиглим від переляку й каяття поглядом піднесла йому ліки, залишені лікарем. Поки він пив, вона підтримувала його голову.

— О Тітусе, коханий, пробач, пробач мені... Я погана дружина. Мучу і дратую тебе, а ти... Пробач мені!

Коли Сваммердам повернувся, Тітус був один. Натураліст налаштувався було викласти принесені з собою медикаменти, але тут Тітус тихенько покликав його.

Сваммердам підійшов до ліжка. Побачивши його доброзичливий запитальний погляд, Тітус уже майже пошкодував про обіцянку, котру дав Маґдалені. І все-таки він наважився.

— Я дуже вдячний тобі за готовність допомогти мені, Сваммердаме,... але... буде ліпше, якщо ти підеш... і найближчим часом не прийдеш. Ми з Маґдаленою... моєю дружиною...

Він замовк на мить, добираючи слів. Але було вже запізно. Сваммердам сплотив. Очі його блиснули похмуро і дико, дихання стало важким і частим.

— Твоя дружина? Твоя дружина більше не хоче мене бачити тут? Якщо це так, то скажи це відверто! Вона ме-

не не терпить і думас, що я тільки гірше зроблю?

Тітус відмахнувся, втомлений і змордований. Але Яну Сваммердаму вже було байдуже. Його образили!.. Він схопив свою течку з медикаментами.

— Наврочене око, еге ж? — несподівано вигукнув Сваммердам гірко й злісно.

Тітус здригнувся: адже це саме ті слова, які вирвалися у Маґдалени. Він був вражений проникливістю Яна. Напівлежачи, спершись на лікоть, Тітус похитав головою. Як йому хотілося все розтлумачити другові!

Але несподівана образа надто сильно вразила самолюбство Яна Сваммердама. Він стояв, обурений до глибини душі, сухорлявий, з палаючим поглядом — живе втілення ураженої гордості, — і докірливі слова його гучно лунали в кімнаті.

Тітус хотів заперечити, зупинити Сваммердама. Він махав рукою, кликав друга на ім'я, але нічого не допомагало. Зрештою він так почав кашляти, що аж зайшовся. Ян Сваммердам перелякався й замовк. Тітус кашляв, лежачи на боці, весь спітнілий потом, тремтячи від холоду. Сваммердам озирнувся. Він схопив склянку, яка стояла на столі. Але перш ніж він устиг протягти його Тітусові, до кімнати влетіла Маґдалена.

Вона вирвала склянку із рук Сваммердама. Вода розхлюпалась. Сваммердам відступив назад і незворушно витріщився на дружину свого друга. Вона міцно обійняла Тітуса і тримала його так, доки напад не вщух. Тоді вона поставила склянку на стіл і мовчки зміряла Сваммердама довгим поглядом, сповненим найглибшої ненависти. Потім погляд її впав на течку з медикаментами, і Сваммердам механічно взяв її до рук. Гнівню вказала вона йому очима на двері.

— Йдіть геть, Сваммердаме, — чітко вимовила вона тремтячим голосом, — ви злий геній ваших друзів.

Довготелесого, сухорлявого натураліста наче громом прибило.

— Злий геній моїх друзів?

Слова ці враз збудили болючий, жахливий спогад. Сваммердам штовхнув двері. Він не промовив більше жодного слова і не зауважив слабого прощального жесту Тітуса. Ось він вийшов із кімнати. Корнелія, яка стояла за прилавком у крамниці, провела його здивованим поглядом. На вулиці вже вечоріло, кружляючи, падали сніжинки. Сваммердам ішов, тримаючи в одній руці капелюха, в другій — течку. «Злий геній ваших друзів»... Так сказала ця жінка. Але вона нічого не може знати про Бартолейна. І водночас про нього начебто знали всі — і дахи, і будинки, і засніжені нерухомі давні дерева, гілки котрих викреслюють на білому небі: «Злий геній ваших друзів».

Через аптеку Ян Сваммердам пройшов повільно, наче приголомшений. Капелюх і течка самі випали з його рук. Піднявшись сходами, він перетнув кабінет з опудалами птахів і наштрикнутими на шпильки з метеликами й жуками і важко сів у крісло за письмовим столом. Опустивши голову на сторінки своєї майбутньої книги, він довго і нестримно плакав над своїм життям, яке не склалося.

XIX

Кінець зими, яка затяглася, приніс ясні, сонячні дні. На якийсь час кашель Тітуса вщух, і він спокійно спав ночами. Піднявшись з ліжка, він писав листи, приймав художників і знову почав вести ділове життя. Декілька разів, старанно загорнувшись у плащ, він навіть прогулявся з Магдаленою. Дні стояли безвітряні, повітря було прозорим, наче скло. Люди сипнули на вулиці. Всім захотілося подихати свіжим, сріблястим повітрям. Горда своєю вже дуже помітною вагітністю, Магдалена крокувала поруч з Тітусом. Вони віталися із знайомими й друзями. Сміх і санні бубонці весело дзвеніли в повітрі, як замерзлі мильні бульбашки, котрі лускаються з легким дзвоном, вдаряючись одне об одне. Велика і бліда куля зимового сонця повільно котилася небосхилом. Усе обіцяло одужання.

Рембрандт, очевидно, знав про радісні материнські сподівання Маґдалени, хоча ніхто не посвячував його в цю таємницю. Одного разу пополудні, коли Тітус проглядав рахунки, Рембрандт поманив Маґдалену до себе в майстерню. Його обличчя було дуже загадковим, а очі палали, як маленькі тліючі вуглинки. Здивована Маґдалена зацікавлено пішла за ним.

Порившись в одному із ящиків, Рембрандт повернувся до неї з великим віялом із страусового пір'я. Маґдалена здивувалася: звідки у нього взялася така розкішна річ? Але вона промовчала і здалася на його волю. Рембрандт звелів їй сісти, дав їй до рук віяло і широко розкрив його в неї на колінах. Вона зашарілася, усміхаючись. За звичаєм щось наспівуючи, майстер узявся до роботи. Він тільки раз зупинився, щоб сказати Маґдалені:

— Цей портрет буде для нього.

Поки Рембрандт малював Маґдалену, — і цього дня, і наступного, в ті години, коли Тітус працював у себе в крамниці, — між ними налагодилося мовчазне взаєморозуміння. Маґдалена готова була розцілувати старого чаклуна за портрет. Позуючи йому, вона вся тихо світилася у передчутті майбутнього материнства.

Кашель майже припинився, і Тітус з кожним днем ус менше остерігався, поводився все більш нерозважливо. Болі майже зовсім щезли. Одного разу пополудні він з'явився перед Маґдаленою з ковзанами в руках. Вона просто затремтіла з переляку, але Тітус обійняв її затаг на лід. За чверть години вони вже ковзали по каналу. Маґдалена не хотіла допомоги Тітуса, але він наполягав, і вона, боячись розхвилювати його, погодилася. Схопивши дружину за руку, він потягнув її за собою. Покружлявши годину по каналах, вони побігли назад. Тепер вітер дув їм назустріч. Із жахом Маґдалена почула важке дихання Тітуса. Занепокоївшись, вона запропонувала зняти ковзани і повернутися додому пішки. Але це видалося Тітусові нижче його гідності. Розсердившись, він побіг далі, тримаючи її за руку, і вона, передчуваючи ли-

хе, терпляче бігла за ним. Утомлений і весь спітнілий повернувся Тітус додому. Коліна в нього тремтіли, він опустився у крісло в напівпаморочному стані. Магдалена, ледве стримуючи себе, кинулася в кухню і там у повному відчаї дала волю сльозам.

Почувши її ридання, Тітус підійшов до неї. Коли він ніжно обійняв її, лоб у нього все ще був вологий. Вона похитала головою.

— Ах, Тітусе, який же ти нерозумний, який легковажний! А ти маєш бути таким обережним. Дивись, щоб не довелося потім каятись!

Він відкинув назад голову і безпечно засміявся. Потім знову обійняв її, але вона відсторонилася.

Вони сіли за стіл. Тітус їв без апетиту. Він рано ліг.

Наступного дня кашель повернувся, спочатку — короткий і стриманий, а потім болючими поштовхами. Магдалена викликала лікаря. Той вислухав Тітуса і стурбовано насупився.

— Надто рано почав виходити, — сказав він Магдалені.

— Треба лежати, у жодному випадку не вставати з ліжка!

У голосі лікаря почувся грізний присуд. Всі наступні дні цей присуд не перестав звучати у вухах Магдалени. Кашель Тітуса ставав усе надсаднішим. Важкий біль виснажував тіло хворого. Знову його кинуло в жар. Щоразу, коли Магдалена чула цей глухий, смертельний кашель, їй здавалося, що вона сама вмирає. Але вона останнім зусиллям волі опановувала себе. А якось, коли Тітус захлинався, вона, стоячи у головах, навіть пробувала підбадьорливо усміхатися і класти руку йому на груди, начебто цим незначним жестом можна було зупинити руйнування організму.

У будинку панувала гнітюча тиша. Коридорами і сходами люди ковзали, наче тіні. Корнелія не наважувалася заходити до спальні, їй нестерпно було бачити, як підупадає на силі Тітус. Рембрандт, неначе сліпець, сно-

вигав по майстерні і раптом, злякано зупинившись, дослухався до Тітусового кашлю, який розривав тишу зимової пополудневої пори. Очевидно, до його свідомости все-таки доходило, що це його син там, на нижньому поверсі, бореться зі смертю...

В одну з іскристих морозяних ночей Тітус помер. Він лежав один. Маґдалена, геть знесилена, задрімала біля його ліжка. Тітус не зводив з неї очей. Над ліжком висів її останній портрет: з віялом, яке прикривало її запліднене лоно. Він відвернувся. Думка працювала чітко, без страху. Він знав, що тепер уже недовго чекати. Все своє життя він прожив під страхом смерти. Але цієї ночі все немов перемінилось, немов те, що пов'язувало його з життям, втратило своє значення: дружина, батько, дитина... Що ж таке смерть — щастя чи мука? Хтозна. Він розумів тільки, що смерть — невід'ємна частина життя; що в якийсь момент дорога життя раптом завертає в бік, у невідомий край — і тут межа, за котру людському окові не дано проникнути. Життя круто підняло його догори, а тепер передає його прийдешньому. І так має бути...

Він лежав без сну, з широко розплющеними очима. Подумав було: а чи не розбудити Маґдалену, не поговорити з нею? Але одразу передумав. Нехай спить, набирається сил, сил для немовляти, якого він не побачить, — одна ця думка чітко й болісно на якусь коротку мить майнула в його свідомості — і ось він знову все забув і непорушно дивиться назустріч ночі.

Усі предмети окреслилися так ясно й чітко і водночас здавалися неприродно темно-блакитними і живими. На небесному склепінні мерехтіла світна завіса — стрімкий потік зіркового пилу. Тітус підвів очі... Як дивно, що кінець приходить так... так тихо й непоборно... Колючий біль пронизав його. Почався кашель. Він відкрив рота, щоб вдихнути повітря. Раптом щось начебто порвалося всередині. Кров теплими хвилями ринула із горла. Розкинувши руки, він з усмішкою віддався вічності.

Маґдалені ван Лоо здавалося, що вона раптом прокинулася від довгого й чудового сну. І якщо б не дитина, рухи котрої вона відчувала, вона, мабуть, повірила б, що все було лише сном, і з усмішкою мріяла б так до самої смерті. Врешті-решт вона переконала б себе в тому, що Тітус ніколи не був її, що три місяці інтимної близькості — тільки оманливе видіння, породжене її бажаннями. Бажання ж її, завжди невинні і завжди незадоволені, заповнили б порожнечу всього її життя. Але жива істота, залишена їй Тітусом у спадок, нагадувала їй щогодини і щохвилини, що вона справді лежала в обіймах Тітуса, що це коротке щастя зникло із її життя і ніколи вже не повернеться, і що вона — сама!

Ще місяць прожила вона в будинку Рембрандта, а потім повернулася до батьківського дому, сповнена глибокою відразою до життя, яка незабаром переросла в гостру неприязнь до людей. Тижднями вона уникала геть усіх: потім раптом знову з'являлася, розмовляла, набридала людям тужними, плутаними розмовами; цю надмірну товариськість знову змінювала тупа мовчазність, яка заганяла Маґдалену до її кімнати, і знову довго ніхто не чув від неї жодного слова. Горе приголомшило її. Думки її плутались. З дріб'язковою скнарністю лихваря тремтіла вона тепер над кожним пенсом. Годинами гортала вона торгові книги Тітуса, економила на кожній дрібничці. Вона перестала слідкувати за собою. Всіх, хто бачив її, навіть батьків, жахали її неохайна зовнішність і огидні сукні. Вона тільки те й знала, що бігала до нотаріуса, оскаженоло стягуючи гроші, звідки тільки можна було.

— Усе — для дитини! — часто повторювала вона. — Я не хочу, щоб вона зазнала нужди. Я повинна потурбуватися про це, адже батька вона не має!

Останнього разу, коли Маґдалена прийшла на Розенхрахт, стрімко вибігла сходами нагору й увірвалася до майстерні. Корнелія, яка була там з батьком, сахнулася

від розкуйовдженої, не схожої на себе Маґдалени. Навіть не привітавшись, Маґдалена так схопила Рембрандта за руку, що той навіть зойкнув від болю.

— Тітусові спадщина! Для моєї дитини! Моя дитина не повинна голодати! — вигукнула вона.

Рембрандт розгублено дивився на неї. Він не пізнав Маґдалени в цій недоладно вдягнутій жінці, яка колись красувалася в розкішному і дорогому вбранні. Губи його безгучно ворушилися, він безпорадно оглядався на доньку. Поквапившись до нього, Корнелія звільнила його від несамовитого стискання збожеволілої невістки. Рембрандт щось пробурмотів і пошкандибав геть. Жінки, випроставшись на весь зріст, стояли одна проти одної, як вороги.

Маґдалена вихопила з рук чоловікової сестри гроші, що їх заповів Тітус їй та дитині. Поки вона йшла через крамницю Корнелія мовчки проводжала її поглядом, повним ненависти. Обидві вони розуміли, що зв'язок, налагоджений між родинами ван Лоо і ван Рейнів одруженням Тітуса, віднині розірваний, і безповоротно. І Корнелія тішилася з цього. Через декілька місяців дитина Тітуса й Маґдалени з'явилася на світ. Дівчинку назвали Тіцією. Мешканці дому на Розенхрахті так ніколи й не побачили її. Маґдалена померла через півроку після пологів.

XXI

Ще в ті дні, коли Тітус ван Рейн і Маґдалена справляли весілля, де Хелдер уже надумав попрощатися з учителем.

Тепер, після смерти Тітуса, в рембрандтівському домі стало тихіше, ніж будь-коли. Застояна тиша довгих вечорів гнітюче впливала на меланхолійного учня; якісь страхи мучили його до глибокої ночі, не даючи спокою навіть уві сні. Тіні померлих блукали будинком. У своїх снах де Хелдер чув, як вони перешіптуються між собою. Так і з глузду з'їхати недовго, якщо ще пожити в цьому домі, обійденому долею! Де Хелдер розумів, що його вчинок рівнозначний втечі, й соромився свого боягузтва.

Вчитель, ця примара власної величі, змучений тугою і подагрою, безцільно никав майстернею, якщо тільки не лежав, покректуючи, в ліжку і не рюмсавав жалібно, наче дитя чи поранений звір. Не можна було без болю в серці дивитися на затуманені, сльозливі очі Рембрандта. Здавалося, він уже не належить до світу живих.

Аарт де Хелдер зібрав свої скромні пожитки й одного разу, дочекавшись вечора, попрощався з удовою Тітуса, з Корнелією і з великим майстром, який вивів його самого в майстри. Рембрандт навіть до пуття не втямив, що учень покидає його. Він щось бурмотів і ледь кивав головою, неначе де Хелдер зібрався на прогулянку, а на вечерю повернеться й буде сидіти за столом, як завжди.

Де Хелдер не міг цього більше знести. Він вискочив за двері й довго безцільно блукав вулицями, не розбираючи дороги. Незважаючи на жаль до Рембрандта і на сумніви, які гризли його, він не наважився залишитися. Він поквапився до Суйтгофа і там, в його майстерні, вилив всю свою зболену душу.

Пізно ввечері він послав друга на Розенхрахт, щоб той захопив його дорожню торбу й етюдник. Суйтгоф, як той злодій, повернувся зі здобиччю. Мовчки полягали вони спати. Вранці Суйтгоф провів приятеля до поштової карети. Де Хелдер повертався назад у Дордрехт, до батька — уповноваженого Вест-Індської компанії, повертався назад, у світлий край своєї юности, щоб звільнитися від похмурих чар, котрими його окутав рембрандтівський світ!

XXII

Коли Корнеліс Суйтгоф за дорученням де Хелдера увійшов у дім на Розенхрахт, щоб забрати речі друга, і став підніматися сходам, він мимоволі згадав весілля, яке відгуляли тут всього декілька місяців тому. Як не дивно, але він тоді тримався в тіні. Він сидів у тихому кутку й спостерігав за дівчиною, з якою одного разу зіткнувся, піднімаючись цими самими сходами.

Доньку Рембрандта звали Корнелією — він багато разів чув її ім'я від де Хелдера. Поки він ішов похмурими сходами, Корнелія стояла перед його очима такою, якою він бачив її на весіллі Тітуса: змужнілою як справжня панянка, з пишним волоссям. Серце його гучно калатало. Але потім, сидючи увечері востаннє з де Хелдером у своїй майстерні, і наступного ранку, проводжуючи друга до поштової станції й обмінюючись з ним прощальними словами, Суйтгоф неначе забув про Корнелію. А коли, опинившись на самоті, він знову переступив поріг своєї майстерні і взявся спроквола мити пензлі, він спіймав себе на тому, що думки його зайняті Корнелією ван Рейн.

Корнеліс Суйтгоф не належав до тих людей, котрі звикли приборкувати себе. Ось і тепер, відкинувши геть палітру й пензлі, він вийшов із дому й пішов до міста. Пройшовши всю Кальверстраат, він двічі обійшов площу Дам і повільно вийшов на надбережжя каналу Сінгел. Думки його аж ніяк не визначалися ясністю й цілеспрямованістю. Але спогади і сила почуття взяли гору над усіма іншими відчуттями і привели його на Розенхрахт.

Гра ця тривала майже щоденно. Наче хлопчисько, тинявся Суйтгоф будинком Рембрандта, крадькома позираючи на заповітні вікна. Одного разу він побачив, як із дверей дому вийшов Рембрандт і невпевнено кудись пошкандибав. Але не один день довелося Суйтгофу нипати біля будинку Рембрандта, поки йому вдалося нарешті побачити в одному із вікон Корнелію.

Корнеліс Суйтгоф рвучко сахнувся назад, але було вже запізно. Він знову побачив її: високу станом і золотоволосу, чарівну у своїй юній жіночості. Це видиво в'їлося в його свідомість, як уїдається травильна кислота в нанесені на мідь штрихи. Повернувшись додому, він уже не міг працювати. Ніколи ще не відчував він такого неспокою. Через неухвалюваність він двічі помив руки перед їдою, а коли встав із-за столу, виявилось, що він майже ні до чого не доторкнувся. Увечері він пішов до свого улюбленого шинку. «Принц Маурін» стояв на якорі в

дельті затоки Ей, значить, шукати його команду треба в шинку. Суйтгоф пив, пив і дивувався, що йому не стає від того веселіше. Туга, як і раніше, гризла серце. Раптом він підвівся і надумав піти додому спати. Приятелі взяли його на кпини. Розізлившись, він поквапливо вийшов і гучно зачинив двері. Навздогін йому гримнув вибух реготу. А Корнеліс Суйтгоф ледь не плакав. Він був п'яний, і небо заполоскалося, як вітрило, — вгору, вниз. Притупившись до дерев'яного паркану, Суйтгоф зі смутком похитав головою. Сьогоднішньої ночі йому не хотілося йти до Флорінди. Вона вочевидь старіє. Вона на десять років старша за нього, та й плутається зі всіма поспіль. Суйтгоф притисну руку до серця і знову похитав головою. Їй не вгамувати його смутку. Вона готова втішити кого завгодно! Суйтгоф декілька разів повторив уголос: «Не хочу, не хочу!» Похитуючись, він почимчикував вулицями, не розбираючи дороги. Якась жінка під вуаллю зойкнула, коли він наштотхнувся на неї. Він щось нерозбірливо пробурмотів їй услід. Проминувши декілька вулиць, він знову зупинився. На занедбаній пустці між двома будинками сушилася білизна. З вологої від роси трави він підняв чорну шовкову хустку і пов'язав її собі на руку. «Ось я і в жалобі», — сказав він собі і знову заплакав. Опинившись перед одним із будинків розпусти, він ретельно обстежив свої кишені. Знайшов чотири дрібні монетки й перерахував їх, стоячи на порозі. Потім кивнув освітленим вікнам й пішов далі. Ноги його машинально крокували доброю знайомою дорогою.

Зустрівши нічного вартового, Суйтгоф зупинив його і схопив за руку. Тицьнувши пальцем у чорну пов'язку на своєму рукаві, він сказав:

— Бачиш, я в жалобі. Так, у жалобі, — повторив він.
— Титус помер, і де Хелдер сьогодні вранці поїхав. Та й з Флорінди толку мало. Вона з ким завгодно...

Нічний вартовий, розізлившись, струсив із себе його руку.

— Забирайся геть, поки цілий, а то гукну хлопців, вони тобі покажуть жалобу, волоцюго ти такий!

Суйтгоф розчаровано відстав від вартового і почала-пав далі. На очах у нього стояли сльози. Ніколи ще світ не видавався йому таким похмурим.

— Ну, ось я й один. Покинутий... Всі мене покинули... Та й з Флорінди толку мало...

Він заснув на бруківці, під піддашшям від дощу, згорнувшись калачиком. Прокинувся він закоцюбленим, з болем у всіх суглобах. Спину судомило, голова була важкою. Міцно стиснувши зуби, він ледве-ледве дошкандибав додому крізь досвітню імлу. Не роздягаючись, упав на неторкану постіль. Прокинувся Суйтгоф пополудні. Він був тверезий, але почувався наче почетвертований. Проклинаючи все на світі, два дні вилежувався в ліжку й вирішив, що з нього годі. Наступного вечора він уже реготав і виспівував на стрільбищі й вимахував своєю рапірою, як навіжений.

XXIII

Навесні Рембрандт раптом перестав малювати. Корнелія, стурбована незрозумілою поведінкою батька, часто прибігала до майстерні. Вона заставляла Рембрандта на підвищенні, яке добудували на його бажання під вікном, для кращого освітлення. Згорбившись, у своєму сірому в глибоких складках халаті, широкому й вигадливому, як єврейський лапсердак, він сидів непорушно, втупившись у простір. Палітра й пензлі лежали поруч, але підрамник стояв порожній.

Занепокоєння Корнелії все зростало, вона почала слідкувати за кожним кроком батька. Час від часу він підводився, тремтячими руками знімав халат, важко ступаючи, спускався сходами і виходив на вулицю. Десятки разів вона вже це спостерігала. За годину-півтори він зазвичай приходив додому, спотикаючись, утомлений. Потім почав затримуватися довше, а інколи не повертався до пізньої ночі. Корнелія сиділа вдома сама за прохолодою вечерею, хвилюючись за батька, не знаючи, що й

думати, що робити, поки зелене весняне світло за високими вікнами не переходило в нічні сутінки. Коли ж Рембрандт нарешті повертався, він відмовлявся від вечері, піднімався до себе нагору й лягав спати.

Від нього годі було добитися якогось слова. Якщо Корнелія нишком заходила в майстерню упевнитися, що все гаразд, він мовчки дивився на неї. Його дивна усмішка часто викликала у дівчини сльози. Час від часу він щось бурмотів, чого Корнелія не могла зрозуміти, або якимсь безпорадно жестикулював. Потім знову поринав у тупу задуму, і здавалося, що його свідомість вже нічого не сприймає.

Корнелія мужньо трималася останні роки і з великим самовладанням прийняла всі удари, які звалилися на їхній дім. Але тепер сили її вичерпалися. Відчужиле батькове життя, яке більше скидалося на вмирання, з кожним днем все сильніше непокоїло її. В неї тривожно гупало серце, коли вона бачила, що Рембрандт збирається йти, і болісне передчуття виснажувало її, поки він не повертався. Якимсь увечері вона відчула, що від нього відгонить винним перегаром. Це відкриття, яке так раптово пояснило часті походеньки батька, приголомшило її. Їй не хотілося вірити в це. Вона вдивлялася в Рембрандта роз'ятреним поглядом і жодних ознак запою не виявляла. Але прогулянки батька, які ставали все довшими, говорили самі за себе.

Корнелія вирішила перевірити свої здогадки. Одного разу вона пішла назирці за батьком. Він плентався під стінами будинків, достоту сновида: згорбившись, присадкуватий, втягнувши голову в плечі, чужий цьому світові. Навпомацки йшов він вулицями і провулками і нарешті зайшов в якийсь матроський шинок.

Як уві сні повернулася Корнелія додому. Її охопив тупий відчай. Як батько потрапив туди? Звідки в нього гроші? Адже це вона порядкує в домі грішми, на які вони живуть безбідно. Чи не заманюють туди батька якінебудь погані люди і чи не споюють вони його, щоб заманити щось у нього? Невже старий чарівник відвідує цей шинок, щоб дати поглумитися над собою? Вона боя-

лася й думати про це. Її батько — п'яний комедіант, який забавляє завсідників шинку? І це великий маляр Рембрандт ван Рейн, чоловік вельможної дами, майстер, який прикрасив своїми картинам палац стадгаудера?

Того вечора Корнелія лягла у ліжко вся в сльозах. Вона не могла заснути і весь час думала й гадала: що їй робити? Так тривати не може, не можна миритися з такою ганьбою! Довго вона плакала від гіркої образи за батька. Але що вона може зробити сама? Хтось повинен допомогти їй. Звичайно, чоловік. Подумки перебирала вона знайомих, до кого можна було б звернутися за допомогою. Родини ван Лоо чи Коопалів? Магдалені вона вже байдужа, байдужий їй і Рембрандт. І Корнелія знову й знову проймалася ненавистю до родичів, для котрих вона завжди була ніким іншим, як байстрючкою. Пожаліють вони Рембрандта — дідька лисого! Як пса, що відслужив свій вік, котрого доручають старому слугі, або як свояка, що пустився берега, якого віддають на милість Опікунської ради і церковної доброчинності! З гіркотою в душі, у відчаї, засмучена самотністю, Корнелія борсалася, наче зацькована. Немає нікого, жодної людини, до якої вона змогла би звернутися. Ван Рейни мешкають у Лейдені, вони, зрозуміла річ, не приїдуть. Селяни залишають своє господарство, тільки якщо можна щось заробити. Жодної живої душі. Друзі й учні давно покинули Рембрандта.

Перед Корнелією промайнуло кілька знайомих облич, — усі вони зникли з розенхрахтського обрію... Хіллес де Кемпенаар, Філіпс де Конінк, Ян Сваммердам, Аарт де Хелдер...

У зв'язку з останнім іменем в її пам'яті пробудилися спогади ще про одного чоловіка — високого, сміхотливого художника, з котрим вона познайомилась на весіллі Тітуса. Де Хелдер і Тітус часто згадували про нього за обіднім столом. Його звуть Корнеліс Суйтгоф.

Вона не знає його. Нічого про нього не знає. Вона запам'ятала тільки його обличчя: смугляве, мужнє, відкрите. І його добрий заразливий сміх. Раптом їй сяйнуло: чоловік, який так сміється, не може бути поганим. Він і є

тим єдиним, до кого вона може звернутися, це — її остання надія. Іншого виходу немає. Суйтгоф знайомий з її батьком. Він зобов'язаний допомогти їй вберегти Рембрандта від ганьби!

Минуло немало часу, поки Корнелія відшукала його адресу. Виходячи за покупками, вона всіх розпитувала про нього. Нарешті свічковий майстер підказав їй, де мешкає Суйтгоф.

Корнелія ван Рейн зібралася з духом і пішла до Суйтгофа в його екзотичну майстерню з поганськими ідолами й опудалами риб.

XXIV

Суйтгоф тепер щодня буває в майстерні на Розенхрахті, наглядає за Рембрандтом під час прогулянок і має можливість розмовляти з донькою художника. Він більше ні з чого не дивується. Доля грається людьми, але коли щось трапляється, то здається, що інакше й бути не могло. Так розмірковує Корнеліс, сидючи у світлій чотирьохкутній майстерні Рембрандта. Тут він працює й наглядає за великим художником, який то механічно викреслює гравіювальною голкою якісь лінії, то перебирає свої фарби й пензлі. Попервах Корнеліс Суйтгоф і Корнелія ван Рейн уникали одне одного. Суйтгоф не розумів, що трапилося з ним відтоді, як Корнелія прийшла до нього додому й благала його допомогти їй упоратися з батьком. Він побоювався вольових карих очей рембрандтівської доньки. Вони і забороняють щось, і наказують, вони бачать світ чистішим, аніж інші жінки. Зрештою, каже він собі, зустрічаючись з іншими жінками, він менш усього думав про їхні очі. Тепер в його життя втрутилась якась нова сила, котра тихо й непомітно заволоділа його одчайдушною душею. Варто йому з настанням вечора подумати: а чи не навідати приятелів у шинку «Слава мореплавства», адже його там чекають, — і відразу бере сумнів. Щось утримує його тепер від гульотайського життя. А як-

що, подумки вилаявшись, він долає вагання і все-таки йде до корчми, то вже наступного дня його гризе каяття. Йому не впоратися з блиском цих жіночих очей. Ні, він більше не побіжить до корчми. І він зауважує, що поруч з Рембрандтовою донькою він почувається спокійніше. Корнелія, можливо, і сама цього не усвідомлює, проте немає сумніву, що очі її світяться ясніше, коли вона дивиться на нього за обідами в домі Рембрандта, на які він тепер теж запрошений. Літо ще не минуло, а Корнеліс Суйтгоф уже прижився на Розенхрахті. У майстерні для нього поставили ліжко. Ночами він лежить на ньому і в напівсні дослухається до дивного шарудіння в будинку. Напроти спить Рембрандт і хропить, важко дихаючи, як усі старі люди.

За стіною — спальня Корнелії. Суйтгоф чує, як Корнелія інколи тихенько наспівує щось, готуючись до сну. Гребені й наміста тихенько брязкають, коли вона їх знімає. Якщо Рембрандт не дуже хропить, то Суйтгоф, затамувавши подих, припадає вухом до стіни й слухає. Він чує, як Корнелія ходить по кімнаті, як шльопують пантофлі; а ось вона проводить щіткою по волоссю. Суйтгоф заплющує очі й уявляє, як юне тіло Корнелії звільняється від одягу. На її плечі падає важка духмяна хвиля із золотим відблиском. Він стогне в солодкій знеможі й заривається обличчям глибоко в подушку — ех, якби зануритися у водоспад її розкішного волосся!

Оскільки Суйтгоф усерйоз отаборився на Розенхрахт, то й речі його поволі перекочували туди. На стінах порозвішувані опудала риб, над головами мешканців дому розхитуються підвішені на мотузках морські їжаки. На полиці в кутку вишкірилася фігура китайця, виготовлена із дрібних мушлів. А над ліжком Суйтгофа, як і раніше, виблискують усі види холодної зброї: кинджали, мечі, еспадрони, що колись збудили заздрість у серці де Хелдера.

Суйтгофу було не важко підкорити своїй волі батька Корнелії. Щойно Рембрандт починає виявляти ознаки неспокою, шарпає гудзики на халаті й усякими іншими

способами виказує бажання вийти з дому, як Суйтгоф наглухо запирає двері. Рембрандт, слухняний як дитина, знову сідає на місце і підкоряється чужій волі. Але колишня нездоланна впертість Рембрандта вряди-годи вона знову давала про себе знати. У таких випадках рішучість, з якою Суйтгоф запирає двері, вже не відлякує майстра. Він скидає із себе халат, щось бурмоче, підкручує вуса й шукає капелюха. Суйтгофу не залишається нічого іншого, як вдатися до хитрощів. Заступаючи собою двері й розмахуючи крейдою, він вимовляє чітко й зухвало:

— Поб'юся навзаклад, вчителю, що мавра я все-таки нарисую краще за вас!

Ці гучно й самовпевнено сказані слова змушують Рембрандта насторожитися.

— Маври!.. краще нарисувати...

Повільно усвідомлює він значення почутого. «Мавр» — це слово пробуджує в ньому спогади про далекі галасливі дні, про щось яскраве, багатобарвне... Морські гавані, розцвічені прапорами... Чужоземці, матроси... Кинджали і тюрбани...

Він дивиться на Суйтгофа, і губи його кривить зневажлива посмішка. Але Суйтгоф — хоча чудово знає, що у Рембрандта маври виходять незрівнянно краще, ніж у нього, який вміє малювати тільки воду й кораблі, — ще не раз повторить свій виклик.

Рембрандт, накульгуючи, перетинає майстерню. Він шукає крейду. Суйтгоф підсовує йому папір. Упирає в руку крейду. Рембрандт зсовує крилатого капелюха на потилицю, щоб криси не кидали тінь на папір. Мавр... Тремтяча рука шукає, з чого розпочати; крейда, розхитуючись, невпевнено рухається по папері. За роботою Рембрандт забуває, що він збирався кудись іти, забув він, звичайно, і про заклад. Він все рисує й рисує. Минуле, пройшовши через невиразний туман спогадів, складається в образи, набуваючи тим більшого блиску і чіткості форм, чим більше аркушів паперу він заповнює ними. Як улещений тигр, старий Рембрандт тихо бурко-

тять. Ось уже аркушами всяїна вся майстерня. Він заповнює їх один за одним, недбало топчучи ті, що впали на підлогу. А коли вже зовсім споночіє, Суйтгоф наважується знову зазирнути до майстерні.

— Учителю, час спати.

Кивнувши, Рембрандт, слухняний, як дитина, роздягається і лягає в ліжко.

Буває й так, що він не відмовляється від свого наміру вийти із дому, поки Суйтгоф не спуститься вниз і не принесе жбан мозельського і келихи. Тоді Рембрандт починає сміятися, захилинаючись, наче йому цього разу вдалося обдурити свого вартівника. І у самого Корнеліса Суйтгофа майне думка: а чи не потрапив він насправді на гачок Рембрандта?

Приходить до майстерні Корнелія. Вона тішиться, що пристрасть її батька до алкоголю можна задовольнити декількома склянками вина. В сутінках чути дзвін келихів. Рембрандт швидко стає галасливим і балакучим. Він не до ладу розповідає якісь незрозумілі історії, від котрих Корнелії стає моторошно. Напроти неї на столі лежить широка спокійна рука Корнеліса Суйтгофа. Вона відчуває невимовне бажання доторкнутися до цієї руки! Вона така самотня, і її так лякає поведінка батька... Але вона боїться поворухнутися. Коли Рембрандта нарешті долає сон, вона встає із-за столу і виходить із майстерні. Суйтгоф допомагає старому художникові лягти. Рембрандт тихо щось белькоче уві сні.

Але Рембрандт стає все войовничішим. Одного разу ввечері він дуже роздратувався і погрозив Суйтгофу кулаком за те, що той не дав йому вийти. Коли Корнеліс загородив йому дорогу на сходи, Рембрандт спробував відтіснити його. Суйтгофу довелося застосувати силу. Вштовхнувши вчителя назад до майстерні, він зачинив двері й опустив ззовні засув. Рембрандт глухо забарабанив по дверях. Голос учителя звучав гнівом, він щось невиразно вигукував. Суйтгоф був вражений власним вчинком. Він зійшов униз, до кімнати, котра раніше належала

Тітусові й Магдалені і в котрій тепер удень залишалася Корнелія. Привітавшись із нею, — взагалі він ніколи не заходив сюди без запрошення, — він зніяковіло розповів усе Корнелії, запевняючи її, що іншого виходу не було... Підвівшись, вона глянула на нього широко розплющеними очима. Обличчя їй поволі зашарілося. А Суйтгоф думав: «Що ховається за цим поглядом? Сердиться вона чи вибачає?» Так вони мовчки й стояли один проти одного. Годинник цокає. Кожний чує дихання іншого. Корнеліс Суйтгоф ще ніколи не залишався віч-на-віч з Корнелією, ніколи не стояв так близько біля неї і ніколи ще не почував себе в її присутності так збентежено й розгублено. В одному він не сумнівається: він кохає її, кохає до нестями. І поки він думає: «Ні, я ніколи не наважуся сказати їй про це», бажання випереджає його думку, і хоча крізь переляк і щастя він усвідомлює, що це шаленство, він все-таки падає перед нею на коліна і припадає головою до її пружного стегна.

— Корнеліс!

Дивовижний вечір! Корнеліс Суйтгоф утратив розум і не перестав бентежитися. Обережно — вже вкотре! — він проводить рукою по розкішному волоссю Корнелії! І він радісно усміхається, хоча дівчина хлипає у нього на грудях. Над їхніми головами не припиняється глухе никання із кутка в куток, але вони вже не чують, як скаженіє замкнутий Рембрандт. Вони дивляться один на одного, не відриваючись, глибоко зазирають у вічі. Суйтгоф змахує сльози, і в осяянні усмішки коханої світ починає вигравати новими барвами. На місто опускається літня ніч — уся в темній блакиті й густих пахоцях. Вони пригорнулися один до одного. Вже пізно. Корнеліс посадив дівчину до себе на коліна.

Біжать хвилини, відміряні пісковим годинником. Ніч застає Корнелію в обіймах Суйтгофа. Вона не опирається, коли він на руках несе її нагору по сходами. Та й чи може вона опиратися? Адже він — її рятівник. Надто довго боролася вона одна з нестерпним, докучливим життям. І ось прийшов нарешті бажаний лицар, супут-

ник життя, який владно втрутився в її світ і безтурботним сміхом і могутніми руками перевернув її життя. Його палко вабило до неї, і вона відкрила йому свої обійми. Вона обвиває руками його шию. Притиснувшись до його грудей, вона вже нічого більше не боїться. В її поцілунках — звільнення від довгої напрути. Як вона любить його буйне волосся, плечі, груди! І хіба вона не знала давно, ще відтоді, як він поселився в них, що колись так буде?.. Ось вони й відсвяткували свій шлюб — без священика, у домі старого чоловіка, який здитинів, у вузькому дівочому ліжку, яке стільки років зберігало аромат цноти! Тепер вони нерозлучні — щодня, щоночі. Чи знає про це Рембрандт? Він навіть не зауважив, що Суйтгоф не ночує більше у майстерні. Він, як і раніше, живе мов уві сні. Біжать тижні. Рембрандт спускається вниз, їсть і знову шкандибає нагору. А взагалі...

Це стало у наскрізь обвіяний вітром серпневий пополудневий час. Корнелія сіла на бильце крісла, і Суйтгоф обвив рукою її стан. Рембрандтова донька в задумі погладжує волосся Корнеліса. Як важко сказати про таку інтимну річ, але нікуди від цього не дітися, думає вона... Суйтгоф дивиться на неї. Рухи її стали повільніші, більш розмірені. Він щасливий. За вікном бринить срібний передзвін дзвоника. Корнелія перевела дух, і пальці її все повільніше ковзають по смуглявих скронях коханого.

Суйтгоф цілує її руки і пригортає до себе. Тепер вона може сказати все. Їй зовсім не лячно, та все ж — це так незвично для дівчини, для юної дівчини у вісімнадцять років.

— Корнелісе, коханий...

Голос її звучить якось по-новому. Суйтгоф насторожено вслухається. Рукою він ніжно проводить по плавній лінії — від плеча до коліна. І раптом застигає від спокійно і гордо вимовлених слів:

— У нас буде дитина, Корнелісе...

Суйтгоф злякано схоплюється. Вже не раз йому доводилось це зазнавати, вже не раз він чув від жінок ці лиховісні для чоловіка визнання. Зазвичай в таких випад-

ках спочатку хапає досада, потім приходиться страх і на-
решті визріває суворе рішення. Але цього разу все було
зовсім інакше.

Обличчя Корнелії світиться глибоким, внутрішнім ся-
янням. Воно спокійне й величне. В очах кольору темної
фіалки стурбованість. «У нас» — сказала вона. Свій сюр-
приз вона піднесла йому без домагань і докорів. Жодної
сльозинки не зронила вона і не сказала: «Ти винен...»
Щось нового було в цьому. І все-таки він здригнувся —
адже він з нею не повінчаний!

Корнелія відчула його тривогу й зрозуміла причину.

— Значить, тепер ми скоро одружимося, Корнелісе?
— запитала вона.

І на своє безмежне здивування, він ствердно кивнув.

Великі очі Корнелії засяяли зворушливою відданістю. Во-
на кинулася до нього в обійми зі всіма мовчазними обіцян-
ками кохання, котрі жінка здатна вкласти в цей жест...

Суйтгоф схилив голову. Жінка взяла над ним гору. Ці
ясні очі приборкали його. Але він щасливий...

Потім вона ще сказала:

— Нашого сина ми назвемо Рембрандтом.

На стурбованому обличчі Суйтгофа розквітла
усмішка.

— Звідки ж ти знаєш, дружинонько моя, що це буде
син?

Вона впевнено киває.

— О, я це знаю, знаю дуже добре!

Здивований, він більше не розпитує. Цілує її лоб, очі.
Згадує жінок, котрих знав до неї. Вони благали про ко-
хання й намагалися утримати його слізьми й погрозами.
Варто їм було завести мову про дитину, як він починав
уникати їх, намагаючись будь-яким способом спекатися
їхніх обтяжливих вимог. Але донька Рембрандта ніколи
не намагалася командувати ним, ні про що не просила.
Вона віддалася йому з безоглядною довірою, навіть не
уявляючи, очевидно, всієї величі цього дару. Щільніше
тулиться він головою до її щок. Він готовий втратити

все що завгодно, але тільки не цю жінку, котра лежить в його обіймах.

Вони вже будують плани на майбутнє. Суйтгоф не хоче затримуватися в Голландії.

— Наша країна надто мала, — каже він, — тут усі наступають один одному на п'яти. Ніхто цього не відчуває так, як ми, люди мистецтва. Носа за двері виткнути не можна. Хай би що ти замислив, хай би що ти робив — сотні очей слідкують за тобою. Щойно захочеш розпростати крила, — а вже добрі друзі тут як тут, готові їх підрізати. Немає в мене більше друзів серед художників, і я дуже радий цьому. Спокій цієї країни — мертващий спокій, він культивує духовну обмеженість. Але подекуди й за кордоном справи теж ідуть не ліпше. Війна не за горами. Мореполавці вже вчувають порох у повітрі. Наша золота доба минула. Фондел помирає. А хто прийде йому на зміну? Може, Асселейн чи Антонідес? Фондел і твій батько, Корнеліс, — останні великі люди нинішньої доби. Хіба ще, можливо, нашого статс-секретаря можна зарахувати до них: він так піклується про розвиток нашого флоту, як ніхто інший із державних діячів. Та все-таки котимось під гору... Ще тридцять років — і ми відзначимо в календарі рік 1700-й. Насправді ж наша доба минула вже сьогодні. Життя в нашій країні дрібнішає, стає егоїстичнішим. А мені, Корнеліс, потрібна велика країна, де б я почувався вільно і де люди, які високо тримають прапор вітчизняної слави, не доживали свого віку в злиднях, не щезали в непам'яті, як у Голландії. Я мрію про Індію...

Суйтгоф зауважив зляканий порух Корнелії. Зрозумівши його значення, він говорить зм'якшеним голосом:

— Поки живий Рембрандт, ми нікуди не поїдемо. Ми його не залишимо, поки він потребує нас. Але пізніше... пізніше... заради нашого сина, заради нашого щастя... заради нашого майбутнього, котре тут безнадійне!

Голос Корнелії звучить твердо й спокійно:

— Чи в Індії, чи тут — разом з тобою життя всюди добре!

Рембрандт нерухомо лежав у ліжку і щось тихенько муликав. Осіннє сонце м'яко осявало кімнату, зігріваючи його благодатним теплом. Великий художник співав старовинну пісню: він її чув чи то від Тітуса, чи то від Корнелії. Він обвів очима майстерню. Чому так довго не приходить Гендрік'є? Майстерня залита ясным, жовтуватим попудневим світлом. Де ж діти?

А де ж той незнайомий маляр, який ніколи не величає його інакше, як «учитель», але ім'я якого Рембрандт раз по разу забуває? А Тітус де? Як давно він не бачив сина! Ах, так, як же він забув: адже хлопець вже одружений! Але хіба він живе не тут?.. Думати так важко. Рембрандт заплющив очі. Більше він не буде думати...

Обернувшись обличчям до стіни, він задрімав. Але скоро він знову прокинувся. Відчуття втоми в голові минулося. Він вільно зітхнув і потягнувся. Що зараз, ранок? Він трохи підвівся і сперся на лікоть, проте подагра пронизала його гострим болем. Він тихо застогнав і потер болючі місця.

Знявши нічний ковпак, він замотав голову хусткою. Сонце, голублячи, ковзнуло по його скарлючених пальцях. Він простягнув руки назустріч сонцю, як до благодатного палаючого вогнища. Де ж діти? Пізні мухи дзижчали у смузі світла, яке падало з вікна. Рембрандт сповз із ліжка і пошкандибав по кімнаті. Знайшов халат. Потім почав щось шукати. Полотно. І фарби. Незабаром він знайшов і те й друге. Він почав натягати полотно на підрамник. Це вдалося йому не відразу. Фарби на палітрі засохли. Він ретельно очистив дощечку і намішав нові фарби.

Зараз прийде Тітус. Зі своєю дружиною. З Магдаленою ван Лоо. О, він добре пам'ятає її. Він багато разів малював її портрети. Треба гідно зустріти її. А синові він подарує новий портрет — просто невеликий знак уваги. Він дуже пишається Тітусом. Так і хочеться малювати його, його дружину, дівчинку. Він добре знає, як її звати: їй дали ім'я Тіція! Адже вона приходила щодня, приносила йому яблу-

ка чи черешні, показувала свої ошатні ляльки й махала крихітною ручкою: «До побачення, дідусю!» А коли вона була тут, нагорі, приходив Тітус, такий показний, зовсім як шляхтич на картинах Моро; він, бувало, розмовляє з батьком, розповідає йому про свої чудові справи і поїздки або показує щойно придбані картини, а потім висипає на стіл гроші, і вони падають з чистим і радісним відлунням добротних монет, гроші — для вина і бренді. Рембрандт засміявся і від задоволення ляснув язиком.

Йому хочеться намалювати сина, відзначити його відвідини новим портретом. Швиденько, швиденько треба все зробити. Вони можуть прийти з хвилини на хвилину...

Рука майстра з гарячковою поспішністю накидала декілька штрихів. Тітус і поруч з ним Магдалена, а перед ними — порожнє місце для дитини. Кого йому нагадує Магдалена? Звідки у неї це рудаве волосся, повні губи, ніжна лінія скронь?.. Усе це напрочуд, просто-таки і так страшенно знайоме... і чомусь таке близьке йому... На нього неначе віє пахощами юного тіла. Колись, ще замолоду, він знав жінку з таким рудуватим волоссям і з такими ж теплими губами...

Рембрандт провів рукою по очах. Осіннє золото стримано виблискує на полотні. В м'якому світлі фарби пломеніють прихованим вогнем. До слуху Рембрандта знову долинає дзижчання мух. Він ударив пензлем по повітрю. Дзижчання відвертає його увагу. Але ось він знову повертається до картини. Тривожні думки засновують його невидимим осіннім павутинням.

Він уже не усвідомлює, хто ця жінка, портрет якої він малює. Спогади і мрії переплелись з дійсністю. Магдалена, Гендрік'є, Саскія... Саскія! Похитуючи головою, він стиха повторює це ім'я. Все повертається. Саскія! Рембрандт раптом замовкає. Рука лежить нерухомо. Саскія! Від звуку цього імени його пронизує старий, знайомий біль. Він знову проводить рукою по лобі. Повільно, гірко лягають глибокі зморшки. Він хитає головою. Що трапилося?.. Він більше нічого не розуміє...

Хмара пролетіла мимо. Рембрандт знову приступив до роботи. На його пензель налипла густа золотиста фарба. Чоловік... чоловік... дитина... Двоє, троє дітей. Чиї вони? Він не знає... Жінка народжує дітей... А Тітус мав дітей? Хіба він не знає, як їх звати? Звичайно, знає: Тіція, Рембрандт, Саскія...

Він більше не розмірковує, не мріє. В його душі горить надлюдська любов. Він любить цих маленьких, лагідних істот, викликаних ним до життя на картині. Він їх так любить, що на очі навертаються сльози. Він витирає очі рукавом і сміється — старечим, zalivchastим сміхом. Він щасливий. А щастя завжди завдає болю. Такого страшенного болю, від якого тремтять нерви. Рембрандт неймовірно щасливий. Тепер усі вони знову з ним. Ось уже й страждання вщухли. Сонце сяє йому в обличчя. Саскія, Гендрік'є, Магдалена, Корнелія. Він сам, Тітус, і діти, діти — і померлі, й ще ненароджені...

Пензель випав із його руки. Рембрандт підвівся, але не нагинається за пензлем. Картина готова. Тепер нехай вони приходять. Він скидає халат з плечей і розмотує хустку на голові. Він так утомився, так утомився. До ліжка. Він падає на ліжку, усміхається широко, широко й задоволено. Сльоза скотилася по щоці. Він натягує на себе покривало і тепло закутується.

Вечоріс. Сонце більше не заглядає у вікно. Сутінки розсіюються по майстерні і, наче сірий попіл, укривають собою всі предмети. Затуманена, виблискує мідь; як затулене вуаллю, мерехтить дзеркало, перед котрим Рембрандт так часто малював самого себе...

Тепер нехай приходять...

О, благодатна ніч!

Було пізно, коли Суйтгоф і Корнелія прийшли кликати Рембрандта до столу. В кімнаті панувала дивна тиша. Вони зупинилися на порозі й глянули одне на одного.

Корнелія скрикнула і кинулась до ліжка. Рембрандт був мертвий.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Антонідес — Антонідес ван дер Хус (нідерл. — Johannes Antonides van der Goes, 1647—1684) — один із послідовників видатного нідерландського поета і драматурга Фондела.

Асселейн — Томас Асселейн (нідерл. Thomas Asselijn, 1620—1701) — нідерландський драматург.

А Бракел — Вільгельм а Бракел (нідерл. Wilhelmus a Brakel, 1635—1711) — нідерландський протестантський проповідник.

Баан — Йоганес де Баан (нідерл. Jan (Johannes) de Baen, 1663—1702) — голландський художник.

Бакгойзен — Лудольф Бакгойзен (нідерл. Ludolf Bakhuizen, 1631—1708) — голландський маляр-мариніст.

Баньян — Джон Баньян (англ. John Bunyan, 1628—1688) — англійський письменник, протестантський проповідник.

Бартас — Гільом дю Бартас (фр. Guillaume du Bartas, 1544—1590) — французький поет, автор поеми про створення світу «La septaine» (1579), що її переклали на всі західноєвропейські мови.

Беза — Теодор Беза (фр. Theodore de Beze, 1519—1605) — швейцарський реформатор, сподвижник Жана Кальвіна.

Берхем — Ніколаас Берхем (нідерл. Nicolaes Berchem, 1620—1683) — голландський пейзажист.

Боккаччо — Джованні Боккаччо (іт. Giovanni Boccaccio, 1313—1375) — видатний італійський письменник і поет епохи Відродження.

Борстіус — Якоб Борстіус (нідерл. Jacobus Borstius, 1612—1684) — нідерландський поет і протестантський проповідник.

Бредеро — Гербранд Адріанс Бредеро (нідерл. Gerbrand Adriaensz. Bredero, 1585—1618) — голландський поет і драматург, один із представників «Золотого віку Нідерландів».

Бреєнберх — Бартоломеус Бреєнберх (нідерл. Bartholomeus Breenbergh, 1598—1657) — голландський художник і графік.

Буєно (Бонус) — Ефраїм Буєно (нідерл. Ephraim Bueno, 1599—1665) — виходець із сім'ї іспанських євреїв, відомий амстердамський вчений і лікар. У 1647 р. Рембрандт намалював портрет свого приятеля Єфраїма.

Буонарроті — Мікеланджело Буонарроті (іт. Michelangelo Buonarroti, 1475—1564) — італійський скульптор, художник, архітектор, поет та інженер. Ще за життя Мікеланджело його твори вважалися найвищими досягненнями мистецтва.

Вазарі — Джорджо Вазарі (іт. Giorgio Vasari, 1511—1574) — італійський архітектор, теоретик та історик мистецтва. Славу Вазарі принесла книжка «Життєписи найславніших живописців, скульпторів та архітекторів» (Рим, 1550).

Веккіо — Пальма Веккіо, Якопо (іт. Palma Vecchio, Ясоро, 1480—1528) — італійський живописець, найпомітніша фігура венеціанської школи після Тиціана.

Венікс — Жан Баптист Венікс (нідерл. Jean Baptiste Weenix, 1621—1660) — голландський художник.

Вінчі — Леонардо да Вінчі (іт. Leonardo da Vinci, 1452—1519) — видатний італійський художник, архітектор, інженер і вчений, одна з найвизначніших постатей італійського Відродження.

Вітте — Емануель де Вітте (нідерл. Emanuel de Witte, 1617—1692) — голландський художник.

Гелст — Бартоломеус ван дер Гелст (нідерл. Bartholomeus van der Helst, 1613—1670) — голландський живописець. Після того як 1636 року оселився в Амстердамі, Гелст дуже швидко став улюбленим живописцем вельмож і провідним портретистом офіційного Амстердама. Учень Ніколааса Еліаса.

Гойхенс — Константейн Гойхенс (нідерл. Constantijn Huygens, 1596—1687) — голландський поет, вчений і композитор. Був секретарем двох принців Оранського дому: Фредерика Оранського і Вільяма II Оранського-Нассау. Батько природознавця і математика, автора хвильової теорії світла Крістіана Гойхенса. Гойхенс-старший був великим поціновувачем образотворчого мистецтва. У 1630-х роках підтримував молодого тоді художника Рембрандта.

Гоохстратен — Самуель ван Гоохстратен (нідерл. Samuel van Hoogstraeten, 1627—1678) — учень Рембрандта (1640—1646). Автор відомої книги «Вступ до Високої Школи Образотворчого Мистецтва, або Видимий Світ», яка побачила світ незадовго до його смерті 1677 року.

Данкертс — Данкерт Данкертс (нідерл. Danckert Danckerts, 1634—1666) — голландський гравер і видавець, син Корнеліса Данкертса. Батько й син Данкертси були відомими граверами, картографами, видавцями та торгівцями картинами. Роботи Данкертса-молодшого є в багатьох музеях світу.

Дю Белле — Іоахім дю Белле (фр. Joachim Du Bellay, 1522—1525) — видатний французький поет XVI ст., член поетичного угруповання «Плеяда».

Дюлаарт — Гейман Дюлаарт (нідерл. Heyman Dulaert, 1636—1684) — учень Рембрандта (1652—1656).

Дюрер — Альбрехт Дюрер (нім. Albrecht Dürer, 1471—1528) — німецький живописець, рисувальник, гравер, математик, теоретик мистецтва.

Еекгаут — Гербранд ван ден Еекгаут (нідерл. Gerbrand van den Eeckhout, 1621—1674) — голландський художник, учень Рембрандта (1635—1641).

Йонге — Клеменс де Йонге (нідерл. Clemens de Jonghe, ? — 1679)

— агент Рембрандта, продавець картин. У 1651 р. Рембрандт намалював його портрет.

Калф — Віллем Калф (нідерл. Willem Kalf, 1619—1693) — один із найвідоміших голландських майстрів натюрморту.

Кальвін — Жан Кальвін (фр. Jean Calvin, 1509—1564) — французький протестантський релігійний реформатор.

Капелле — Ян ван де Капелле (нідерл. Jan van de Capelle, 1626—1679) — голландський художник.

Катс — Якоб Катс (нідерл. Jacob Cats, 1577—660) — нідерландський поет.

Кейсер — Гендрік де Кейсер (нідерл. Hendrick de Keyser, 1565—1621) — голландський архітектор і скульптор.

Кодде — Пітер Кодде (нідерл. Pieter Codde, 1599—1678), голландський портретист.

Конінк — Саломон Конінк (нідерл. Salomon Koninck, 1609—1656) — голландський живописець, розвинув свій талант під впливом Рембрандта.

Коппенол — Ліфен ван Коппенол (нідерл. Lieven Willemszoon van Coppenol, 1598—1667) — відомий амстердамський каліграф (на той час каліграфія вважалася мистецтвом і праця каліграфа цінувалася дуже високо).

Коорнгерт — Дірк Фолкертсзоон Коорнгерт (нідерл. Dirck Volckertszoon Coornhert, 1552—1590) — голландський учений, відомий своїм прагненням до встановлення чистоти голландської мови. В романі Тойна де Фріса згадуються 'Lustige Historien Johannis Vocatii (Забавні історії Джованні Боккаччо) в перекладі Коорнгерта.

Ластман — Пітер Ластман (нідерл. Pieter Lastman, 1583—1633) — голландський живописець. В 1618 р. був визнаний найвидатнішим художником свого рідного Амстердаму. В 1625 р. упродовж півроку в Ластмана вчився Рембрандт.

Лінгельбах — Йоган Лінгельбах (нідерл. Johannes Lingelbach, 1622—1674) — голландський художник, працював тривалий час у Римі.

Лука Лейденський (нідерл. Lucas van Leyden, 1494—1533) — голландський художник і гравер. У жанрових сценах зробив сміливий крок до гостро реалістичного зображення дійсності.

Маас — Ніколас Маас (нідерл. Nicolaes Maes, 1634—1693) — голландський художник; учень Рембрандта (1647—1651).

Майр — Йоган Ульріх Майр (нім. Johann Ulrich Mayr, 1630—1704) — німецький художник; учень Рембрандта (1642—1649).

Марнікс — Філіп ван Марнікс, лорд Сент-Альдегонде (нідерл. Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegone, 1540—1598) — політичний діяч, дипломат, публіцист часів буржуазної революції, автор сучасного національного гімну Нідерландів, сподвижник Віллема Оранського; перший відомий нідерландський криптограф.

Менассе — Менассе Бен Израель (нідерл. Menasseh ben Israel, 1604—1657) — португальський єврей, мислитель, дипломат, письменник, талмудист і кабаліст. Відомий теж під гебрійським акронімом МВ"У. Учитель молодого Спінози. Рембрандт ілюстрував твори Менассе, з яким дружив, наприклад «Преславний камінь, або Статуя Навуходоносора», намалював його портрет, який в каталогах позначений як «Амстердамський рабі».

Метерен — Емануель ван Метерен (нідерл. Emanuel van Meteren, 1535—1612) — нідерландський історик; його праці перекладалися французькою, латинською, англійською і німецькою мовою аж до вісімнадцятого століття.

Метсю — Хабрієль Метсю (нідерл. Gabriel Metsu, 1629—1667) — голландський художник, майстер жанрового, портретного й історичного живопису.

Моро — Мор ван Дасгорст або Антоніо Моро (нідерл. Mor van Dashorst (Anthonie), of Antonio Moro, 1519—1576) — голландський художник.

Нассау-Оранський — Віллем II Нассау-Оранський (нідерл. Willem II van Oranje-Nassau, 1626—1650) — принц Нассау-Оранський, стадагудер Нідерландів, син стадагудера принца Фрідріха-Генріха, одружився з донькою англійського короля Карла I, а після смерті батька був обраний стадагудером і головним командувачем голландських військ, які брали участь у 30-річній війні.

Неер — Аарт ван дер Неер (нідерл. Aert van der Neer, 1604—1677) — художник, полотна якого не користувалися попитом. У 1659 році відкрив в Амстердамі винарню «Граф Голландії» на вул. Калверстраат, де збиралася міська богема.

Ойленбурх — Саскія ван Ойленбурх (нідерл. Saskia van Uylenburgh, 1612—1642) — донька відомого юриста і бургомістра Леуваардена Ромберта Ойленбурха, дружина Рембрандта ван Рейна. Зображена на значній частині його картин і малюнків.

Пот — Гендрік Геррітсзон Пот (нідерл. Hendrick Gerritszoon Pot, 1580—1657) — голландський художник.

Рейн — Рембрандт Гарменсзон ван Рейн (нідерл. Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1606—1669) — голландський художник, майстер живопису і гравюри, один із найвидатніших і найшанованіших художників в історії образотворчого мистецтва. Намалював близько 400 картин (не враховуючи творів, які не збереглися), а також 287 гравюр і тисячі рисунків.

Рейн — Тітус ван Рейн (нідерл. Titus van Rijn, 1641—1668) — четверта і єдина дитина Рембрандта ван Рейна і Саскії ван Уйленбурх, яка після народження залишилася живою. В 1654—1657 роках був учнем свого батька. Помер від чуми.

Рейсдал — Якоб ван Рейсдал (нідерл. Jacob van Ruisdael, 1629—1682) — голландський пейзажист. Рейсдал був плідним малярем, збереглося понад 600 його творів.

Ренессе — Константейн ван Ренессе (нідерл. Constantijn van Renesse, 1626—1680) — голландський художник; учень Рембрандта (1649—1653).

Ронсар — П'єр де Ронсар (фр. Pierre de Ronsard, 1524—1585) — знаний французький поет. Очолював об'єднання «Плеяда», яке проповідувало збагачення національної поезії шляхом вивчення грецької та римської літератур.

Руффо — Дон Антоніо Руффо (іт. Don Antonio Ruffo, 1610—1678) — сицилійський аристократ, який замовив у Рембрандта картину «Споглядання бюста Гомера Арістотелем». Ціна картини дорівнювала п'ятистам гульденам. У 1653 році це були чималі гроші: спритний ремісник чи крамар міг всією родиною на п'ятсот гульденів непогано прожити цілий рік. На ці гроші можна було придбати в місті будинок.

Сваммердам — Ян Сваммердам (нідерл. Jan Swammerdam, 1637—1680) — голландський натураліст. Герой казки Гофмана «Володар блох».

Сехерс — Геркулес Сехерс (нідерл. Hercules Segers, 1589—1638) — голландський художник і гравіювальник. Роботи Сехерса справили певний вплив на Рембрандта, який мав у своїй колекції 8 його робіт.

Сікс — Ян Сікс (нідерл. Jan Six, 1618—1700) — поміщик, амстердамський регент і письменник. Зображений на портреті Рембрандта «Бургомістр Ян Сікс» (1654).

Стокаде — Ніколас де Гелд Стокаде (нідерл. Nicolaas de Heldt Stockade, 1614—1669) — голландський художник.

Стоффелс — Гендрік'є Стоффелс (нідерл. Hendrickje Stoffels, 1626—1663) — економка і згодом супутниця життя Рембрандта.

Суйтгоф — Корнеліс Суйтгоф (нідерл. Cornelius Suythof, 1646—1691) — художник; в 1670 р. взяв шлюб з дочкою Рембрандта Корнелією ван Рейн.

Таулер — Йоган Таулер (нім. Johannes Tauler, 1300—1361) — німецький містик і проповідник.

Тевно — Мелхиседек Тевно (фр. Melchisédech Thévenot, 1620—1692) — французький науковець, мандрівник, картограф винахідник і дипломат. Винахідник ватерпаса.

Тюлп — Ніколас Тюлп (нідерл. Nicolaes Tulp, 1593—1674) — один із найвідоміших лікарів XVII ст. і бургомістр Амстердама. Зображений на груповому полотні Рембрандта «Урок анатомії доктора Ніколаса Тюлпа». Датований 1632 роком портрет став блискучим дебютом Рембрандта в новому для нього місті, куди він приїхав за рік перед тим.

Фабріціус — Барент Фабріціус (нідерл. Barent Fabritius, 1624—1673) — голландський художник; як і брат його Карел, був учнем Рембранд-

та (1643—1646). Малював на біблійні, міфічні та історичні теми.

Фабріціус — Карел Фабріціус (нідерл. Carel Fabritius, 1622—1654) — голландський художник; учень Рембрандта в Амстердамі (1640—1644). Працював спочатку в цьому місті, а потім, з 1650 року, в Дельфті, де згодом загинув разом зі своєю сім'єю від вибуху порохового льоху. З усіх художників школи Рембрандта він найбільшою мірою залишився самостійним, дивився на природу своїми очима і відтворював її у всій її простоті. Картини його — велика рідкість.

Фалкенір — Хілліс Фалкенір (нідерл. Gillis Valckenier, 1623—1680) — починаючи з 1665 р. дев'ять років поспіль обирався бургомістром Амстердама.

Фельде — Адріан ван де Фельде (нідерл. Adriaen van de Velde, 1636—1672) — художник і гравер, відноситься до відомої голландської родини художників ван де Фельде.

Флінк — Ховерт Флінк (нідерл. Govert Flinck, 1615—1660) — голландський живописець. Малював переважно портрети та картини на побутову тематику, був одним із найвідоміших учнів Рембрандта (1633—1637).

Фондел — Йост ван ден Фондел (нідерл. Joost van den Vondel, 1587—1679) — видатний поет і драматург Нідерландів, один із найславніших представників «золотого віку» нідерландської літератури. Своєю творчістю заклав основи сучасної нідерландської мови.

Фос — Ян Фос (нідерл. Jan Vos, 1610—1667) — нідерландський драматург і поет. За фахом був виробником скла, поставив усі шиби для новобудованої амстердамської ратуші.

Фредерик-Гендрік (нідерл. Frederik Hendrik, 1584—1647) — Принц Оранський, граф Нассауский, статтаудер Голландії (1625).

Хелдер — Аарт де Хелдер (нідерл. Aert de Gelder, 1645—1727) — голландський художник, останній, але один із найкращих учнів Рембрандта ван Рейна.

Хоор — Корнеліс Хейсбертс ван де Хоор (нідерл. Cornelis Gijssbertsz. van der Goor, 1600—1675) — амстердамський купець.

Холціус — Гендрік Холціус (нідерл. Hendrick Goltzius, 1558—1616) — голландський художник, представник маньєризму.

Шіартр — Франсуа Ланглуа (фран. François Langlois, 1589—1647), французький торгивець картинами, більше відомий під кличкою «Chiartres» (Шіартреский), яка пов'язана з назвою його рідного міста Шартр. Оселився 1634 р. у Парижі, де успішно торгував творами мистецтва. Зображений на відомому портреті фламандського художника Антона ван Дейка «Ланглуа як савояр».

Літературно-художнє видання

Тойн де Фріс

РЕМБРАНДТ

Роман

Переклад з нідерландської
Ярослава Довгополого

Редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 20.08.10
Формат 84x108 1/32
Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам.
Наклад: 2000 пр.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net

Ф88 **де Фріс, Тойн.**
Рембрандт / Тойн де Фріс; з нідерланд. пер.
Я. Довгополий. — К.: Вид-во Жупанського, 2010. —
319 с. — (Серія: «Життєписи»).

ISBN 978-966-2355-09-3

Роман відомого нідерландського письменника Тойна де Фріса стоїть у ряду кращих біографічних творів, присвячених висвітленню життя і творчості однієї з найпомітніших постатей світового малярства — геніальному голландському художникові XVII ст. Рембрандту. Трагічна доля цього великого митця і людини привертала увагу багатьох письменників світу, дослідників і критиків.

Українською мовою видається вперше.

ББК 84.4НІД

ЖИТТЄПИСИ

Роман відомого нідерландського письменника Тойна де Фріса стоїть у ряду кращих біографічних творів, присвячених висвітленню життя і творчості однієї з найпомітніших постатей світового малярства — геніальному голландському художникові XVII ст. Рембрандту. Трагічна доля цього великого митця і людини привертала увагу багатьох письменників світу, дослідників і критиків. Українською мовою видається вперше.

РЕМБРАНДТ

